

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК.

КНИЖКА VI.

За червень 1902 року.

З М І С Т

шестої книжки за червень 1902 року.

	Стор.
Із поезій Павла Рябошапки:	
I. Нема братерства і II. Убогий син	189—190
Проїздом, Сергія Павленка	190—191
На сучасні мотиви Богдана Гайового:	
I. На спомин полтав. „кустарного“ з'їзду 1901 р.	191—192
II. Під завірюху...	182
Земля, оповіданє Ольги Кобилянської (кінець)	193—242
З минулого та пережитого. (Про батька Тараса та ще про дещо. Спомини Данила Мордовця)	243—252
Візія стрічі, Катерини Гриневичевої	253—254
Весняний день, С. Грущенко	255—260
Розмова з приви́дом про початки азбуки, Анатолія Франса	261—266
Із оповідань А. Нємєєвського:	
II. Тихим вечером	267—273
III. Проклятий	273—282
Із німецьких поетів, I—IV, II. Грабовського	283—284
В справі народного язика, Ів. Верхратського	96—125
Михайло П. Старицький, Ів. Франка (кон. буде)	126—138
Теорія і практика	139—142
Наукові листки: IV. Звідки взяла ся нафта? Ф. К.	143—147
Хроніка і бібліографія	34—48

ІЗ ПОЕЗИЙ ПАВЛА РЯБОШАПКИ.

I. Нема братерства.

Тепер ми судим наших предків,
За триста, двісті прошлих літ,
А що ми скажемо правнукам,
Який то ми дамо одвіт!
То був зелізний час і люди:
Машинами трошили їх,
Колесами тягли з них жили,
Живих палили для утїх;
Вони страждали, умирали
За край і віру праотців...
Нема таких тепер між нами,
Величних, славних молодців.
У них була мета братерства,
І ради брата брат страждав;
В тяжкій неволі, в лютих муках
За брата брат тоді вмїрав.
Нема тепер того нічого...
Ми все за гроші продамо,
А нам здаєть ся, що по людськи
Тепер на сьвітї живемо.
Тепер за золотом погоня,
Стальні гармати і мечі;

Колись були, як кажуть, прості,
Тепер — учені палачі.
І ріжуть, гублять ніби звівів,
Людий, що працею живуть,
Що виорали дику ниву
І тихо косять, мирно жнуть.
А ми ще судим наших предків,
За триста, двісті прошлих літ!
А щож ми скажемо правнукам,
Який то ми дамо одвіт
За сї кровавії розправи,
За се знущання над дітьми?...
Чи ми-ж не гірші оттих предків,
Котрих се судимо сами?
За що страждають бідні Бури,
За що жінки і діти мруть,
За що ті мудрії Англіїці
Мов звівів лютих бють і бють?
Кому і що вони зробили,
Що вже три роки ріжуть їх?
Нїхто, нїхто їх не рятує —
Чи се в двадцятій вік — не грїх?!

II. Убогий брат.

Серед шляху, ізігнувшись,
Лежить у свитині;
Торба з боку і цїпочок,
Ноги босі, в глині.

„Хто се такий валяєть ся
В ночі на дорозі?“
Хтось промовив. „Ну, тай спить ся
На шляху небозі!“

Хропе, ніби у подушках,
Певне йому снить ся
Хата тепла й люди добрі,
Чарка й паляниця.
Підійшли ми, подивились,
Хтось штовхнув ногою
І промовив: „Се паниця“ —
Тай махнув рукою.

Другий каже: „Але шкода,
Замеране людина;
Занесімо в яку хату,
Се-ж пак не скотина“.
„Хай пропаде, ледащиця!“
Хтось сказав — не знаю...
А той ледве-ледве стогне:
„Я... я... умираю...“

П Р О І З Д О М.

Несеть ся поїзд скільки сили,
Минули стацій без кінця,
Були річки, ліси, могили,
А осьде й памяті місця...
За городом майдан, глиніще,
Низенькі без дворів хатки,
Перезїзд, вигін, кладовище,
Висока церква, вітряки,
Валок, шепшини куц високий
В долині викохавсь під ним,
А далі степ іде широкий,
Козацькій волі побратим.
Херсонський вітер вередливий
Того куца не опалив,
І ріс він в затишку щасливий,
А я... слізми його полив.
Під ним розмова про кохання
Вела ся щира і палка;
Була розмова та остання,
Сльозами вмита, гірка.
У неї чоловік, дитина...
Кохання й щастя їх сьвяті,
Бо шлюб — ціла її провина,
Її помилка в почутті.
Ми розійшли ся, не побрались,
Житя щоб не розбити їм,
Бо ми однаково — кохались
І щастем мучились своїм.
Давно поховане й забуте
В моїй душі воскресло знов,
І одгуком живим спочуте
Турбує серце, гріє кров.

Була весна. Посеред маю
В гурті, де був і жарт і сьміх,
Ми йшли пустуючи до гаю,
І в-двох попередили всіх.
Ми в лісі. Квітка в подарунок
При щебетанню солов'я,
Виразний погляд, поцілунок
Без мови й слів... Не бачив я
Нічого більш перед собою...
Надбігла дівчина одна,
За нею бігли всі юрбою...
І нас покликала вона...
А потім кріпость, сад — признання,
Бобринець, Кременчук, село...
То все тепер згадки кохання,
То все минуле, все було;
То все не вернеть ся ніколи,
Зостало ся під тим кущем,
Щоб перейти в квітки з недолі
Та жити сонцем і дощем.
Квітки, квітки!... З тії шепшини
Балакавши ми рвали їх,
Вони-ж не прожили й години —
Умерли без віток своїх.

— — — — —
Сиділи раз ми низче вала
На камені біля води
І чувши зближення біди,
Вона замислено сказала:
„Як двічі вмита ся в одні
Струмка бігучого воді —

Не можна так вернуть минуле,
Зробити камнем серце чуле!
Той голос врізав ся мені,
Сі думки й досі пам'ятні.

— — — — —
До справи нашого кохання
Такі прийшли ся порівняння.

— — — — —
Свисток — і поїзд зупинив ся.
Вокзал, нема її — не зна...
Згадалось давнє, засмутив ся,
Подумав: чи живе-ж вона?
Пригнічений я сплющив очі
І в мрії образ воскресив...

„Ти змучена, темнійша ночі,
Тебе ніхто не звеселив!
І чиста й щирая без краю
Твоя душа — не треба й раю;
В твоїх очах огонь сьвятий
І запал думок молодий.
Нема догани за тобою:
Ти непорочна, як весна!
І ти — вбивала ся за мною!
А я — забув! Та деж вона?!“
Дзвінок... кондуктор свиснув, пруд-
Що сили поїзд полетів, [ко,
Підбіг я до віконця хутко
І все... ще раз переглядів.

Вересень 1900 р.
Блисаветград-Кишиньов.

Сергій Павлишко.

НА СУЧАСНІ МОТИВИ.

I. На спомин полтавського „кустарного“ з'їзду 1901 р.

Ой наступає вечірня година,
Льокай вже став чай розливать...
Гей, там збирались чесні „філи“ *)
Про народ співать.
Співали ріжно і на всіх мовах...
Ще й про народній „стиль“ будём говорить!
Гей, а хто, братця, вкраїнство згадає,
Того будем бить!...
Ой іде земляк, ой іде бідняк,
Та йдучи й питаєть ся:
„Чи не за вкраїнство часом „філи“ чесні
Так розпинають ся?“
Ой як учули те „філи“ чесні,
Як ізлякають ся!
Один під стіл сховавсь, другий так замнявсь,
А третій став лаять ся:
„Геть іди к бісу, превражий сину,
Відтіль, де „філи“ збирають ся!...“

*) »Філами« молодь українська зве тих земляків, що не вміють балакати українською мовою і взагалі боять ся виявити своє українство чим иньшим, опріч оковитої, сала та вареників...

Ой пішов земляк, ой пішов бідняк —
 Гірко всьміхаєть ся:
 „Гей не буде ніколи Українця із того,
 Хто з „філами“ знаєть ся!...“ .

II. Під завірюху...

Гей на дворі завірюха,
 Примерзають в „філів“ вуха;
 Мерщій в хату ховають ся,
 Лиш до дітей 'бзивають ся:
 „Не виходьте, дітки, з хати,
 Бо не будем рятувати!
 Стережіть ся завірюхи,
 А найбільш Українців духу,
 Їм й житя лиш що під хугу
 Неньці нашій на наругу...
 Ач, що стали виробляти:
 По дворáх книжки пускати...
 І по сéлах розпустили...
 Жандарі вже приїздили...
 От, гидкé, цьвілé насіння!
 Чи таке-ж було коріння?
 Хоч би й я? Прожив свій вік
 Так, як чесний чоловік!...
 Всі казали: „Він легальний!“ —
 А про те був ліберальний!...
 Всяке можна робить діло,
 Треба тільки тихо, вмíло!

Все й пошити можна, дітки,
 Щоб не вгледіли лиш нítки...
 А найпаче голку гóстру...
 Не побачили-б прирóсту
 Тих поганих протестантів!
 Бо побільша арештантів —
 Ото й вся буде вигода...
 Ділу спільному лиш шкода...
 Он щось синє*) промайнуло,
 Наче в двір наш завернуло?
 Ой тїкаймо, діти, з двору
 В чужу хату за обору...
 Там спокійно будем спати,
 Можна иноді й співати —
 Лиш нікого не чіпати!
 Спокійненько там лягайте:
 Не гукне ніхто: „Вставайте!“
 Тай що справді вийде з тóго
 Сепарáтизму гидкóго?
 Аби було їсти й пити:
 Всі-ж ми, всі космополіти!

Богдан Гайовий.

*) Росийські жандари мають синю форму.

З Е М Л Я.

ОПОВІДАНЄ ОЛЬГИ КОВИЛЯНСЬКОЇ.

XXII.

Перед домом Івоніки поважний рух.

Люди чи не з трьох сел зібрали ся тут — жінки й чоловіки, а їхній півголосний шепіт здійсмаєть ся невидимою хвилею довкола дрібної хатини.

Віз запряжений пишними волами і вистелений найдорожшим килимом, жде недалечко хати. На нїм мають везти домовину.

Дикими поглядами оглядають ся звїрята довкола себе. Не такі спокійні, як звичайно. Докола них горить сьвітло, майже всі люди тримають у руках сьвічки, а їх прозорі, жовтаві язички так і хитають ся за кождим рухом у сумраку ночі туди й назад.

— Сьвітло боже в горі, а сьвітло сьвічок он тут, і хлопця поховають мов у днину! — обізвала ся Докія; блїда, з вохкими очима, мов цариця без корони, обертала ся поважно межи людьми і своїми словами розраджувала тут чоловіка, а там жінку...

— Я собі не пригадую иньшої такої красної ночі, як отся! — обізвала ся одна із старух, що сперши ся о стїну хати, роздвїляла ся уважно між люди. Здавало ся, немилі очі старости так і бажали проникнути все на скрізь. — Чи пригадує собі хто таку ніч?

— Так само видно було, як оба брата йшли до ліса, та відтак один лише вертав звідтам! — обізвав ся старечий, дрожачий голос мужчини.

Вона оглянула ся. Її острі, блискучі, мов у половика очі втопили ся глибоко в одно старе мужеське обличє. Вона його

знала, але не відповіла нічого. По його голосі пізнала, що не сміла нічого казати.

— Один чоловік вертав пізно з міста і здивав обох. Один із них мав рушницю на плечах. Тоді була така божа нічка, як сьогодні!

Білоголова озирнула ся. Не чув ніхто того крім неї, що він казав? Не знала, ніхто нічого не сказав. Старий Петро, що стояв коло неї, закинув лише: „Боже борони, Боже борони!“ — і склонив ся низько до землі. Вона пішла за його поглядом. Він побачив великий хрест, що поставлено в тій хвилі під стіну хати.

— Хоч людське око не добачило того всего, та про те бачила се земля і небеса божі! — промайнуло вже лиш шепотом коло її вух. — Тепер треба за двох молити ся. За того, що там у горі, і за сего, що тут лишив ся. Тай оба належать землі. Але отсего буде вона печи в ноги, що йому ніде місця не буде. Ану-ко, міркуйте, що я кажу!

— Моя голова біла і не тямить уже нічого! — відповіла старуха. — Скажіть се татови! Чому ви не мельдували ся перед комісією?

Пара сильно стрівожених очий витріщила ся на неї.

— Я мав стати перед комісією тай сказати? Я одніський свідок і можу на те присягнути, що один брат убив другого, бо я їх здивав? Мав би я отсе татови зробити? Чи у мене нема душі? Хто-б се татови зробив, хто-б зрабував йому одніську дитину? Я не знаю! Ніхто не хоче на свою душу брати каменя! Сеж прецінь, адіть, таке: б р а т забив б р а т а ; а т а т о — о б о м т а т о !

— Борони Господи від такого! — зойкнула стара.

— Але його кара не мине! Бог його сам виказав! Господь сам найліпший свідок! Не дурно-ж дав тоді таку ясну нічечку!

В тій хвилі вийшла з хати Докія.

— Трумна вже замкнена! — сповістила беззвучним голосом. — Івоніка сам закрив її! Ніхто не смів її доторкнути ся! Той чоловік з зеліза!

— Але він з розуму зійшов! — обізвав ся старий Петро. — Не говорить до нікого словечка, а подивіть ся лише на його очи! Нікого перед собою не видить!

— У него Христос вступив! — пробуркотала старуха. — Як хто мовчить з таким тяжким жалем на душі, то кажуть, Христос у него вступив!

Хто зачув слово „Христос“, той перехрестив ся.

— Пан-отець співають, благословлять! Чи се ти, Анно? — спитала Докія, звертаючи ся до дівочої постаті, що ледви чутно волікла ся ід гуртови.

— Я! — відповіла протягло, зовсім беззвучно і з великим напруженєм.

Всі з поблизької групи озирнули ся. Тут стояла Анна. Зовсім не та сама.

Глибоке мовчанє наступило і чутно було лише старечий, притишений голос пан-отця в хаті.

Сто очий звернуло ся на дівчину. Але вона нікого не бачила. У неї очі потупили ся в землю, а голова похилила ся безвладно на один бік. Чорне волосє, розплетене на знак жалоби, спливало довгою струєю по її плечах... Ледви держала ся на ногах і нікого не було коло неї, о кого-б могла була оперти ся.

Стояла сама, і здавало ся, стоячи дрімала...

Її худе обличє було жовте мов віск, а коло уст вирила ся морщина, що вибігаючи ізза ніздря, губила ся в кутику уст.

— Ади, яка стала!

— Тай за одну ніч...

— Ей, Боже...!

Обертала ся поволи і автоматично і рушала головою так обережно, неначе-б воду в ній мала, одначе се був лише безіменний біль, що займив її голову. Здавало ся, що вся її енергія, все жите, що показали ся недавно — загинули. Жаль привів спустошеня зі собою, котрі ніколи не могли загладити ся.

— В ночі зривала ся з постелі і бігла до нього! — прошептала Докія старусі до вуха, — не памятала себе, а сьогодні встала мов тїнь із постелі, тай як тїнь снуєть ся! Її мама тут! Он там стоїть із моїм чоловіком коло брами тай лопотить. Паскудна така, неначе-б просто з пекла прийшла. На-світї погана жінка. Як довідала ся, що отсе небіщик мав дівчину за свою, то таки була-б її вбила за те, що вона лишила ся з дитиною, та оттак іще... не звінчавши ся. Ледви ми оборонили її. Зараз таки з раня, вчера ще, прибігла та хотіла її бити. „А ти сяка-така — кричала — що ти наробила?“ Над вечір, як вона вже лежала, прибігала знов. Щастє, що Василь був дома. Як підвів кулак та як скрикнув на неї, то та зараз десь щезла. Вона хоче, аби

дівчина упімнула ся у старих, аби її взяли тепер до себе та записали Михайлову партиту.

— Ну, та се могли-б вони зробити! На їхній хаті тяжить великий гріх! — відказала погрожуючи старуха.

— Що вам в голові? — відперла Докія. — Марія мала-б її приймати, як вона признала її хлопця убійником? Хиба ви вже не знаєте Марії. Івоніка може-б і приймив, але вона ніколи в сьвіті. Тай Анна й сама не видержала-б. Кілько разів угледіла би Саву, стілько разів счинила би івалт, так як учера. Щастє мали всі, що вона лежала з рая і не знала, як комісія була тут, инакше була би таке завела, що пропав би Сава на віки. Казала мені, що уба його сама, як його не покарають.

— Ей Боженьку добрий!

— Але адіть, адіть, що се Марія робить?

Старуха з сусідками озирнули ся.

Із хати вийшла непевним кроком Марія, а за нею в слід ступали Домніка й Ілія. Обоє несли на руках багато річий: одіж, килими, біля, постіль і т. и. Увійшли просто в купу народа.

— Беріть се, люди добрі! — обізвала ся нещасна мати жалісливим голосом. — Беріть віно мойого Михайлика та моліть ся за його молоду, неповинну душечку! Моліть ся за него і на те, щоби найшов ся душегуб, а Сава нещасний аби не пропадав дурно в криміналі!

І заридавши в голос, роздавала власною рукою річи помершого сина.

Острим оком слідила Домніка за дарунками. Їй було жаль за прекрасними, иноді і цілком новими річами, та Марія і її не скривдила. Опроче вона була тут від двох днів господинею і не опускала такої хвилини, де могла-б нагородити себе за свої труди. Що правда, її тронула страшна пригода до глубини душі. Вона сама аж почорніла з жалю; вже і якою самолюбкою була, а в глубині серця вязала її щира прихильність до отсеї родини. Тому і увихала ся без перестанку, прикладала руки без намислу, де лиш оказала ся потреба.

— Посмертний обід відбудеть ся у лісі! — оповіщала твердо, вицихаючи то одно, то друге із гурту вперед газдині, що роз-

дарувувала річи, та дбаючи, щоб уже комусь „порядному“ ді-стали св в руки дарунки.

— Ми там усе з Ілією прилагодили: закололи безрогу, на-різали качок, я привезла з міста пятьдесять бохонців хліба і сто булок, а в печі у мене допікають ся ще колачі з муки таки господарів. Всего буде доволі, а трунків теж не забракне. Івоніка хоче, аби всего стілько було, щоб люди наїли ся на цілий тиждень. Ми в лісі поскладали на ковбках дошки, поприкривали полотном та скатертями. Прошу всіх по похороні до ліса. Всіх. Бадьо Івон і Марія всіх туди на хліб за помершого просять. Тай ти, Анно, приходи, — звернула ся ласкаво до дівчини, що мов справдішна тїнь снувала ся безшелесно між людьми. — Не плач, небого! Се вже тобі нічого не поможе! Тепер уже все минуло!

— Минуло... минуло... — повторило кілька голосів гуртом, що не спускаючи дівчини з ока, слідили неустанно за нею.

Дівчина не підвела очий. Вона не плакала, але в хвилі, як Домніка промовила ласкаве слово „не плач!“, викотили ся по її ви-худілих щоках грубі сльози з очий...

Та вона не обзивала ся.

Мов справді завмерла через одну ніч...

— Умер, тай з тим і покинув її! — докінчила Домніка уро-чисто і поплела далі між люди.

— Стоїть, як би смерть вступила в неї! — прошептала тур-ботно Докія до сусідки. — Не шкода дівчини? З роду бідне, тай ще й долі нічого не має! Господи милосерний!

І справді Анна стояла тут, мов смерть гостила би в її гру-дях... Ще перед дниною звернена всею душею на нинішній день, день сьв. Михайла, ожидаючи не то всіми нервами, а з цілою по-важністю її глибокого єства рішення своєї долі, та замість неї сей удар!...

Була цілком знівечена, і проти свого горя, упокореня і страш-ного жалю цілковито безрадна.

Ніхто крім Докії не потїшав її, і від нікого не ожидала вона помочи. Як не одні злобно говорили, була сама всему винна, то й що тут радити? Опроче не була нікому на стілько важна, аби хто заняв ся поважно її дальшою судьбою. Ніхто і не почував ся до того обовязку. У неї-ж була мати й брат, і їм яло ся клопо-тати ся її будучністю. Блукала тепер між людьми, опущена,

обзира́на та обші́тувана... Із розплетеним волосем, із горючою сьвічкою в руці виглядала мов постать, що виринула з гробу.

— Стань коло мене, доньцю! — прикликала її Докія до себе. — Зараз виносити-муть домовину!

Вона прихитала ся слухняно і її уста стягнули ся до якоїсь усьмішки та заворушили ся. Чи хотіла щось сказати? Не можна було знати. Жаль відобрав у неї голос.

— Тай ти тут, тай ти тут, суко? — роздав ся пискливий, неприязний голос за нею. — Марш звідси!

В тій же хвилі дівчина похитнула ся і була би упала, коли-б Докііне залізне рамя не обхопило її завчасу. Се була Марія, що угледівши нещасну дівчину, вдарила її в плечі і накинула ся обидним словом на неї.

— Лишіть її, Марійко, лишіть її; вона нічого не робить! — успокоювали благаючи і остерігаючи кілька голосів.

Воно й не було потрібне повтартати просьби. Марія не журила ся вже ні хвилини довше дівчиною і вернула покwapно назад до хати. Мали справді зараз виносити домовину.

Анна сперла ся мовчки о Докію і почала тихо плакати. Вона плакала нечутно. Хлипане видирало ся лише здавлюване і короткими вибухами з груди, однак чутно! Сильна, енергічна жінка коло неї розхлипала ся нараз у голос, а всі жінки довкола собі враз із нею.

— Його виносять!! — скричала нараз Анна не своїм голосом, і продерши ся крізь товпу жінок, кинула ся без пам'яті проти домовини. Жінки здержали її за одіж.

Чотирьох людей винесло уважно із вузьких хорім домовину і уклало її на віз.

— Мене ще забув ти, мене!! — кричала далі страшними звуками, і простягаючи руки за домовиною, повалила ся на місце. Слівце „мене“ коштувало її останніх сил. Так передавши його вмерлому, передала і всі сили з ним...

Її мати метнула ся до неї.

— Тепер отвираєш хавку, проклятуца ти? — гукнула підносячи безсоромно руку до удару. — Чекай, прийдеш ти мені до дому — та тут і опинив ся вже коло неї старий Петро.

— Підеш ти звідси, відьмо! — гукнув дико на неї громом. — А ні, то убую зараз на місці!! — І підвівши свій тяжкий, величезний кулак у гору, погрозив ним коло голови старої.

— Засватай її, як ти такий добрий! — просичала вона з неописаною злобою до него, а відтак метнулась блискавкою в зад. Страшний мов з заліза кулак вже вихром летів на неї... Докія і Петро підняли дівчину і відвели її до дому.

Поглянувши на неї в останнє, Докія знала, що вона вже тепер не зірветься в-друге із постелі...

Безчисленна юрба людей двигалася, вирушивши з дрібної хатини крізь самотні поля. Чоловіки й жінки із горючими свічками в руках.

Ніч була прекрасна і відкриті голови чоловіків рисувалися виразно у магічному сяєві місяця, між тим як жінки з головами позавиваними в білі рушники, пригадували сотки лелій, що струнко стріляли в гору...

Світло свічок освічувало із долини кожне обличчя. На них було видно найглибшу повагу.

Докія і Петро провадили пливучим кроком нещасну матір за домовиною, а Івоніка сам ступав. Із відкритою, на бік похиленою головою, не відвертаючи ні на хвилину очей з домовини, так ступав він.

Зорі миготіли на висоті, і здавалося, сипали всім своїм світлом у долину. Місяць розгорівся палаючим світлом.

Далеко, широко на полях — тишина. Недалеко походу предивний танець тіни і голосіне двох плачниць. Від часу до часу продирався воздухом розпучливий викрик на-пів збожеволілої матері.

— Куди ти йдеш? Куди ти йдеш? — викрикували збиваючи долонями.

— В землю йде... в темну нічечку йде... не поверне ніколи!... — відповідали жалісливим, протяжним голосом плачки, хитаючи головами і затидали далі своє.

— Вночі передаю тебе иньшому світикови... вночі покидаєш татка твого!... — кликнув раз болізно Івоніка.

— Не гривіть ся, бадіко! Господь дав таку нічечку, що і мак вибирав би, а зорі гонором блистять! — потішала Докія.

— Господь Бог так дав! Господь Бог так зарядив! — при-такував старий Василь по п'яному вже і з щирістю, в якій розпливався і повісився на рамя сумного батька.

— Бог знає, що робить; не беріть собі дуже жалю до серця; вмерлий не мати-ме на тамтім світі супокою! — потішав третій.

— Він не буде сам лежати! На право і на ліво мати-ме сусідів, а на останку і ми до него підемо! — сказав четвертий.

— Він дуже над землею розщивався, тому вона раніше забрала його до себе! — забелькотів Василь.

— Михайлику, Михайлику! що ти робиш твому татови? — скрикнув на те все в дикій розпуці Івоніка, закривши бурливим рухом лице.

На перехресній дорозі ставув віз із домовиною і пан-отець читав Євангеліє.

Настала безгомінна тишина і лише слабкий зойк сумуючих блудив то тут, то там. Білі голови жінок похилили ся покірно, а чоловіки поклонили ся за ними в долину.

По перечитаню Євангелія велів пан-отець підоймити домовину і забрати вистелений під нею прегарний дорогий килим. По похороні діставали ся йому звичайно килими в дарунку, та побоючись сим разом якогось випадку, що ненадійно вирвав би йому таку коштовну річ, приказав уже тепер віднести килими до дому.

Івоніка зжахнув ся, мов вколений на такий варварський приказ, не довіряючи своїм вухам, а присутні витріщили ся безмовно на него.

— Тепер уже забирати килими і сим разом?

— Ідїть, ідїть, чого стоїте та дивите ся? — квапив пан-отець чоловіка, що стояв нерішучо, не знаючи, чи слід повнити приказ, чи ні.

— Пан-отчику, змилуйте ся, лишїть килим, він вам не пропаде! — благав Івоніка з невимовною гїркїстю в голосі, між тим коли в його груди серце із жалю розривало ся.

Як найкрасше хотів він похоронити свого нещасного любимця. Краплями був би кров свою віддав, коли-б воно причинило ся до піднесеня сеї пресмутної, урочистої хвилі. Ніщо не було для нього коштовне, ніщо за красне, чого-б не був пожертвував із цілого серця. Сеж вже він в останній раз давав йому... Все, що велів закон і прастарий звичай, виконав він точно. Хто був убогий, не давав, а хто міг, давав із щирої душі. А тут здирав захланний старець, що тряс ся над гробом і здирав остатню прикрасу зпід домовини, щоби дві годині скорше дістати її на власність.

— Ти потому забудеш, Івоніко! — протестував старечим, дрожачим голосом піп. — Й іще не даси.

Івоніка майже зойкнув із жалю.

— Не забуду я, пан-отчеку, а Михайло не візьме з собою до гробу! Змилуйтеся!

— Не мішайся до сього! Тебе те нічого не обходить! Я твого сина поховаю красно, з почетом, а килим віднесеться тепер до мене до дому! — відказав енергично старенький пан-отець і махнувши на кількох людей з гурту, слідив уважно, як мовчки вповнювали його приказ...

Марійка заголосила не своїм голосом, а Івоніка збив цястками по боках. Він не сказав уже більше ні слова. Не протестував ніколи проти приказів висших, але хто його добре знав, той знав, що він був у тій хвилі обиджений і обурений до глибини душі. Його очі впилися ножем у домовину, а відтак пішли блудом між люди.

Йому йшло тепер усе на перекір...

Коло десятої години спинився на малім кладовищі. Було переповнене людьми. Свѣчки догоряли мерехтячи.

Чорно і неприязно дишів гріб, коли приступили до него. Сеж була страшна хвилина. Свѣяті на хоругвах, осяяні місячним свѣтлом, мов й собі поблідши гляділи задеревілим поглядом у розриту землю...

Кілька жінок вибухнуло плачем, а чоловіки дивилися заклопотані довкола себе. Тихий зойк не уставав.

Відтак короткий, сумний спів... кількатор літ старих-старинних слів, виголошених беззвучним, старечим голосом, і що-то вступило у присутних і пірвало їх. Домовина спустилася в низ і тут же прірвався воздухом такий проймаючий окрик, що стогін сам із себе вирвав на уста кожного...

Дехто впав на коліна, закриваючи з жалю лице, а далі піднявся зойк та плач, неначе-б земля сама заридала.

Аж тепер його не стало! аж тепер його не стало...!!

Мов градом посипалася грудя в глибину на домовину і мов останній привіт молодого, що минувся, роздався у відгомін в гору назад. Відтак домовину засипали на віки...

Божевільним плачем заходила на вколїшках мати, розриваючи раз по-раз ослабленими руками грудю, а Івоніка припавши лицем до землі, затовк мов на смерть головою о неї.

Тут уже все скінчило ся.

Все, чого він надіяв ся, чим дихав, чим жив день і ніч — все пропало, минуло ся, пішло під груду, у глибінь пішло. Люди підняли його.

— Вбити хочете себе? — заговорили.

— Бог з вами! Лишіть уже жаль!

Він не чув їх.

Впяливши здичілий погляд у гріб, заговорив:

— Не для тебе, синку, була вона, а ти для неї! Ти ходив по ній, плекав її, а як виріс і став годний, вона отворила пашу і забрала тебе! Дурень був ти на ній, дурень...

— Бадіко, бадіко добрі! Господь з вами!!

— Ходив, говорив, робив, тай гадав, що для себе... Наймитом був ти, наймитом!

Махнув рукою і відтрутив людей від себе.

— А воно, воно, що його і не чуєш і не видиш приступило, а він усе покинув тай пішов!

Зарив грубі пальці у волосє і витріщивши ся глядів здичило-блудним поглядом на щось уперед себе, що лише його одна душа бачила.

— Не сьмій ся! — ревував нараз страшним голосом, погрозивши п'ястуком. — Не сьмій ся!! Доста, ми дурні твої...

Люди довкола нього перехрестили ся і переглянули ся з острахом.

— З розуму зійшов!

Він роздер одіж на своїй груді і знов розтрутив тих, що приступили до нього.

— Пішов! — крикнув дико. — Ходи, Маріє! — Він лишив уже тата і маму... Ходи!!

Кілька чоловіків у близькості відвернуло ся і обтерло твердою долонею очи. Відтак взяли його кріпко під руки і повели силоміць до дому.

Місяць осьвічував зі зьвіздами цвинтарь, сьвічки погасли. Поділеними громадками вертали люди до дому.

— Тепер уже сам буде ночувати! — обізвала ся Докія до білоголової старухи, що перемінила ся мов у воскову постать у місячному сяєї, та лиш очима сьвітила. — Перед двома днями ночував іще в бурдею зі своїми воликами...

— А-як! Тай худоба відчує, що його нема! Гадаєте — ні?

— Чому ні! Вона рикає, фукає і оглядаєть ся неспокійними очима, коли чує десь смерть коло себе. Відтак і не хоче їсти зразу з чужої руки. Не дай, Господи, нещастя!

— Спершу їхав син на возі, його спрятали в землю, а тепер їдуть самі до дому, як сироти. А почорніли обоє, як та земля, що в неї уклали свою дитину. Чи не вертають у хату, як у порожній вулиці?

Так перемовляла ся Докія з бабусею і иньшими людьми, що вертали до дому. Більша половина зрівняла ся з фірою, що везла осиротілих родичів. Тепер прямували всі в „сусідній ліс“, де мали подати поминальний обід. Пан-отець поїхав наперед, бо мав іще передягнути ся.

— Він буде їм у перших днях з'являти ся! Воно все так, як чоловік помре раптом, а ще до того без сьвітла! Підете на обід?

— Не знаю! — відповіла Докія. — Погляну ще до дому та за Анною. Із нею остала ся Онуфріїха Лопати.

— Від коли я на сьвітї, то ще не обідала на поминках у лісі, тай ще до того коло півночи! — сказала поважно старуха. — А в мене вже далі 85 літ. Се ледви перший раз мені таке лучаєть ся!

— Таке бо і лучаєть ся хіба раз на триста років! — почув ся нараз голос Петра, що виринув при боку сестри.

— Там сьогодні хрест забили! Най покійний знає, де згубив свою душу, як пройде колись лісом, а живі нехай знають, де змовити за його душу „Отчечаш“. Адіть, яка ніч! Ей, Господи Боже, Ти вже знаєш, що робиш!

Вийшли на поле і в прецишному місячному сяєві указав ся їм виразно „сусідній ліс“, бурдей і все, що їх окружає. Небо зносило ся лагідною глибиною над землею, а зорі дрібніли сріблом, немов усміхали ся. Над лісами здіймала ся синьо-прозора імла.

— Старі не поїхали до ліса, поїхали до дому! Сьогодні буде бурдей у-перше сам стояти, від коли він на отьому полі! — обізвав ся один із гурту.

— Вони будуть дома випрятувати та межі собою душу поминати. Геть ослабли! — сказала білоголова старуха, відтак додала: — Адіть, скільки очий дістав „сусідній ліс“!

— А всі очи огняні! Се сьвічки, ліхтарні тай смолоскипи, що осьвічують столи! Здалека виглядають, як огневі кулі! Хто був би гадав, що в тім лісі скоїть ся...

— Вже я до него кроком не поступлю, хоч би навіть знала, що замерзну! — промовила старуха.

— А я й по гриби туди не піду, хоч би навіть знала, що ніколи грибка і в рот не візьму! — завела й собі одна молодиця. — Не дай Господи!

— Та люди туди й ніколи таки не заходили! — обясняла Докія.

— Хиба по дрівця о півночи, як бабка... — пошуткував Петро. — У иньшому лісі чоловік й такої пропасниці не дістав би, як в отсїм сьгодні Сава! В ньому мусить щось нечисте снувати ся, мусить чоловікови по разови розум відбирати! Бог знає, що тому тої ночі в голові прокинуло ся, що огрішив так тяжко душу, на віки...

— Покійному була мабуть там смерть призначена! — сповіщала бабуся. — Марійка казала, що він все в тім лісі любував ся! Все його туди тягнуло! Але чого убійник хотів від нього?

— Хто може сказати, що душегубови тепер ліпше? Не дай Боже мати людську душу на своїй совісти...

Замовкли.

Чотири постаті перейшли їм дорогу, звернули до лісної дороги і попрямували в „сусідній ліс“.

— Виділи ви, хто се був? — спитав Петро, моргнувши хитро очима.

— Хто?

— Таже Григорій із жінкою тай зі своєю гадючкою! А четверта, то „кланцата“, Аннина мама! Їй, то-то-б я їх обоє побив: кланцату тай он ту чорну! Я вам лише отсе кажу: хто мав руку в тім ділі, то мав; але вона певно, що мала! Адіть, заприязнила ся вже і з кланцатою, пізнали ся відьми...

Докія завернула до дому, а нньші подали ся до ліса.

На дворі сяєво місяця, блиск зір, а в лісі язики сьвічок і жаріюча полемінь смолоскипів.

Червонава луна смолоскипів граєть ся пильно по грубих деревах і чорних гиляках та кидає огнисті, рухливі плями по грубо опалім листю на землі. В лісну тишину кидають ся голоси. Зразу поодинокю, на причуд дзвінку і чутно, а відтак гуртами.

В кінці мішають ся в один барвний густий гамір і розбігають ся живим відгомонам у затишні, неосьвічені закутки ліса.

Від пня до пня простягають ся стрункі дошки, покривані білими скатертями і полотном, і угинають ся від хлібів, страв і трупків...

Десь поділа ся постійна лісна тишина. Витиснена ворохобною луною, кинула ся в осамочені поля і тут розстелила ся.

Ніщо її не спиняло.

Одно пасмо імлі, рівне як простягнений серпанок, прямувало таким же серпанком тим тихим полем, а відтак стануло.

З одного вікна било слабосеньке сьвітло, і воно тут спинило ся.

В хаті ні мушка не забренить.

На постелі лежить смертельно хора дівчина, а при ній, опустивши голову в руки, сидить скорбно поважна Докія. Молить ся.

— Тут лише Господь Бог один може допомогти! — снують ся її думки між мольбою по голові. — Лише Господь один! Сама по собі вже знає...

XXIII.

Десять неділь пізнійше земля задубіла. Сонце ослонило ся ніжною основою і повільним летом падали сніжини тонкими зьвіздками без упину до долу.

— Христос вступив в Івоніку!

— Він вступив у него, зачинив йому уста, а зір відвернув від землі до себе. Виросло довге волосє і борода, а голова похиlena на бік, мов піддала ся зовсім під терневу корону.

— Господи, змилосоєрди ся над ним!

Так приповідала білоголова старуха людям, вертаючи селом, відпочиваючи то коло одної, то коло другої хати, та оперши ся на грубу палицю і віддихуючи важко. Тяжко було волікти за собою майже столітні ноги... У торбині-ж на плечах тяжили ще милостині від Марійки.

— До нікого словечка не промовить. Хиба часом, рідко. Те, що дуже вже потрібне до обходу. Постарів ся, подав ся і від трупків відрік ся. Хоч і не пив ніколи, як иньші люди, а відрік ся. Бог знає, що в його душі заводить ся. Часом спливе

сльоза по лиці, та він замітивши, що хтось її доглянув, зараз рукавом обітре. Завтра відбудеться п'ятий поминальний обід у нього. Що дня визирає свого Сави, а Сава не вертається.

— А Марія говорить. Що їй заговорить, та заклинє убійника. Сама воском стала. Про вмерлого майже не згадує. Виходить, що ніби через нього молодшого втратила...

— Кажу, не дай Господи, як клине. Як би отсе її проклони сповнилися, не треба-б йому і карі божої. Тай щоб ви знали, люденьки добрі! Вона ніби не та стала. Нічого не вачуєш від неї, лише Сава, Сава тай Сава. Губить душу свою в жалю. Що лише груди йому не подає. За пару днів мають обоє іти до суду. Через Саву. Чую, і Рахіра також...

— А що з Рахірою? — питалися люди.

— Та що, на поминках у лісі, їла як той голодний вовк, а очима лише то сюди, то туди стріляла. Не виділи, чи що? До неї і ніхто не приступав. Самі сиділи. Оноді здибавши Марію недалеко Домніки, сьміялася їй в лице і кликнула: „Добрі були пироги на поминках, матушко!“ Щоб із нею! Воно без сорому на сьвіт прийшло. Не до смаку мамі повибирали собі хлопці невістки. Про ніяку не хоче чути. Одна люта, як пекло, а Анна повдовіла, заки під вінець пішла.

— Близнята має...

— Та має. Кажуть, такі красні, що село таких не бачило. Сарака Докія побивалася нею. А вона все її по руках цілувала та плакала. „Мамцю моя добра, мамцю!“ — говорила тай плакала.

— Чоловік із жалю ніж би собі в груди всадив, як її видить — казав Петро — а Петро не то що, а чоловік раз...

XXIV.

З бурдею вела снігом вузенька, лихо утоптана стежечка крізь поля до цісарської дороги, що вела до міста.

По ній прибиралися одного ранку Марійка з чоловіком.

До суду.

Він ступав вперед, а вона за ним. Хитким кроком, пошпортуючися. Від часу до часу обзирався за нею.

Бідна жінка! Ніколи в життю не переступала порогів суду, не переступала хоч би в наймарнійшій справі, а тепер на старі літа постаралася про те їхня дитина.

— Боже, що ти робиш?! — кленуло раз в його душі болісним зойком і обняло серце невимовним жалем.

Ні одної спокійної хвилі не мав він, від коли горе загнуздоило ся в них. Страх і любов, любов і страх так і на переміну мучили його душу.

Плакав духовими, невидними сльозами, згадуючи Саву. Плакав і за помершим. Здавало ся, ніколи не любив Сави більше, як тепер, як грозила небезпека втратити його, гірше як смертю, як якась страшна кара мала його на віки вирвати від нього. Прийшло до чогось страшного, і коли прийшло, він опинив ся і туманів серед того горя.

І хто був винен? Хто був винен?

З глибини його душі виринула кудлата мов у собаки голова дівчини і лакомі очи заблестіли проти нього.

Вона всьому винна.

Нехай би йому хто і що говорив, тисяч разів говорив, він знав своє. Вона була всьому винна. Сеж був великий гріх у своїх наслідках. Його син злучив ся з нею, що йому майже сестрою була, а се не могло Господу вподобати ся. З тої хвилі зблизила ся кара, знищила Михайла і спинила ся тепер перед ним самим. Рахіра загнала всіх у безодню. Що тепер далі буде? Бог один знав, що могло бути.

— Маріє, уважай!! Все, що говорити-меш, мусиш заприсягнути. А як би ти фальшиво присягнула, нехай тебе Господь боронить! — обізвав ся по довгій мовчанці Івоніка.

— А-як, а-як! Я-ж говорити-му правду! — відповіла жалісливим голосом, силуючи ся зрівняти ся з ним. — Сніг упав такий великий, її ноги були такі зівялі, що вона що хвилі оставала ся дальше позад него.

— Чого вони хотять від нас? Ми вже сказали, що не знаємо нічого! Може Сава вже вернеть ся з нами! Не знайшли нічого, як лише кілька крапель крови від заяця, і на таке пхати хлопця в нещастє. Господи, змилосоуди ся!

— Нічого не знайшли! — повторив Івоніка коротко. — Він не говорив із нею і не сказав їй й доси своїх тайних думок та здогадів про убійника. До чого-ж? Вона й так, як на-пів божевільна з остраху-за хлопцем, а наколи-б дізнала ся про страшну правду, зійшла-б цілковито з розуму! Се вже останеть ся на віки загребане лише в його груди!

— Жандарі казали мені, що нічого не знайшли доси, щоб на Саву свідчило! — тягнув він далше із удалим спокоєм. — Убийник був такий хитрий і осторожний, що затер усі сліди за собою, мов прямо в воду кинув ся. Нічогісінько — казали. А хоч і є підозрінє, та як нема доволі відповідних доказів, хлопця не можуть покарати. Так казали. Від панів із суду чули. Але він може ще і з пів року замкнений сидіти. Він у підозріню, і за доказами можуть іще хто знає доки пошукувати.

На білій, бездоганній поверхні виглядали обоє здалека мов дві чорні точки...

В суді ставили їй між иньшим ті самі питання, що дома: чи Сава був дома, коли брата замордовано?

Вона зблідла, мов смерть, дрожала на цілому тілі, і оглядаючи ся переляканими очима довкола себе сказала, що був дома. І чому-ж би не був? Таже каже, що був. Доконечне, був. Нехай вже її покарають, як се неправда, запруть на цілий рік; хоче минути ся в криміналі, лише нехай її сина пустять на волю...

Судя поглянув на неї довго, тихо.

— Ти мусиш заприсягнути те, що говориш! — сказав.

Вона позирнула благаючим поглядом на чоловіка.

— Івоніко, чи не так? Він був мома? — пробелькотіла. — Господи милосерний! Скажи-ж бо!!

Він спустив погляд до землі.

— Я не знаю, Маріє! Мене не було дома!

Вона знов оглянула ся довкола себе, та сим разом вже майже блудним поглядом.

— Тебе не було дома? — спитала і усміхнувши ся безмисльно заніміла.

На столі засьвічено свічки коло хреста.

— Підноси руку! — велів судя.

Вона кинула ся з жахом у зад, витріщила ся несамовито на нього.

— Я не буду присягати!! — кликнула і метнувши ся з неописаним переляком у зад, мало що не перевернула суді. Сей екипів і потермосив її за плечі. Вона вичерпала його терпливість нині до крайности.

— Брехливе мужицьке пасіне! — гукнув погiрдливо.

Івоніка стояв мовчки і сплакав. На його жінці не було ще чужої руки.

— Не буду, не буду!...

Вона тиснула ся мов божевільна до стіни...

Кілька хвиль пізнійше випровадив її Івоніка на-пів зімлілу на коридор.

Як уведено Саву, Івоніка перелякав ся. Виглядав, як кістяк. Вихуділий, блідий і втомлений. Не говорив майже нічого. Побачивши перед собою батька, спустив погляд до долу і ні словечко не перейшло через його уста. Взагалі мовчав. Хиба що вимовляв слово „ні“. Не можна було з нього нічого видобути і його виведено назад.

Івонікови краяло ся серце на вид сина, одначе і він мусів мовчати.

Відчув. Мовчанка завзята, рішуча, глуха мовчанка була одним сносом ратунку. В ньому одному могло все на віки потонути, могло все загубити ся безповоротно.

В суді довідав ся Івоніка також, що померший не мав і при війську ворогів. Між камратами був загально люблений і поважаний, шаржа була з нього вдоволена. Замітна була в нього лише незвичайна відраза до оружя, особливо-ж до рушницї...

— Вже тоді відчув він, що на нього звернений десь якийсь набій — толкував собі нещасний батько — і він опирав ся тому ві всіх сил як міг, а про те мусів його неустанно при собі терпіти. Як страшно мусіло йому бути! Хотів вирвати ся на волю, але він його здержав. Грубі, касарняні мурі не впускали смерти до нього, вона заховала ся до ліса і дожидала терпливо його приходу літами. Дома не мали спокою, щоб його вирвати зі столітніх мурів, а як вже справді вирвав ся, повернув, тоді і уставив ся сам перед набій...

XXV.

У Анни були близнятка, два хлопчики.

Докія рішила ся тримати її в себе до весни, а на весні мала вона умістити діти між людьми, а сама йти на службу, щоби що заробити. Від нещастя, здавало ся, виросла, збільшила, але виглядала страшливо: худа, жовта, з зівялим цвѣтом у лиці. На устах

не з'являв ся ніколи усміх. Терпіла в гору з цілою повагою глибокої своєї натури і втратила змисл для будучности. Її вдача немов була настроєна для такого страшного нещастя, що потягало за собою також саме страшне терпінє, і здавало ся, терпінє становило тепер одиноку діяльність її поважної, молоді душі. Рідко коли бувала така ніч, яку перебула би зі сухими очима. Навіть до сну втискали ся сльози і скроплювали огнем її душу.

Мов підстрілену звіріну тягнуло її до самоти. Стогнала побачивши ся на самоті, а угледівши де небудь хрест, кидала ся на коліна і молила ся. Її уста поблідли, викривили ся, погляд став понурій, а голос стратив звук.

Вмерти, з обоїма дітьми вмерти, се було її одиноке бажанє. Стояла цілком безпомічна, безрадна проти свого горя і ніяк не бачила виходу з него. І так волікла свої молоді дні за собою. Лише одно викликувало в ній зміну, вводило її у зворушенє та розгаряло її хмурі очі. Се було імя убійника.

Здавало ся, що при звуку того імени прокидало ся в ній жите і нерви напружували ся до крайности.

В таких хвилях переменяла ся в якусь безмовну фурію, що заховувала ся неповоружно та чекала відповідної хвилі, щоби кинути ся безпощадно на свою жертву.

Так приміром, не віддаляла ся майже ніколи з дому, але як її одного разу лучило ся вийти в село, і вона там довідала ся, що Саву мабуть випустять на волю задля браку відповідних доказів, сказала: „На що заслужив собі, його не мине! Коби мені лише Бог допоміг дітий вигодувати, коби мені лише Бог допоміг...“ і відітхнула цілими грудьми. Її ніздрі задрожали, а очі спалахнули такою страшною ненавистю, що лячно ставало на неї глянути.

Іншими разами знов, коли сиділа сама коло дітий, пильнуючи їхнього сина, завертала ся душею в цілковито иньший, дивний напрям. Робила собі докори, що оказувала помершому за мало любови. „А ось діти, одиноке богацтво її, лишив він їй, а що взяв він від неї в гріб?“

Зразу, як лише зблизив ся він до неї, в дворі ще, промовляючи то тут, то там добре слово, вона німіла. Напружувала ся мов струна тай вмовкала. Зміняла ся несвідомо, мимоволі. Якась незрозуміла, брутальна сила вступала в її грудь, розсаджувала її иноді з болю, а уста так і параліжувала.

Він говорив здержливо, а вона не мала цілковито права вказувати своєї любови. Відчувала се вродженим, жіночим інстинктом. Вона бідна наймичка, на яку гляділи всі через плечі!

А потім все так инакше укладало ся.

Увесь рай, що носила його в грудях для нього, ховала на ту хвилину, коли доступить права увійти в його стіни і стати ся йому чимсь шалено добрим. Потім її уста вже самі з себе отворили ся-б. Те, що тримало її бруталною силою мов у кайданах, замикало їй уста, а його вводило в думку, що вона його не любить, — воно покинуло-б її вже само з себе. Надія на ту хвилину додавала їй героїчної сили і вона із невимовною витревалістю зносила все горе свого положення.

Потім, як уже могла говорити, ділив їх час від себе, а тепер — його не стало.

Иньшими разами знов кидала ся на свої діти і мало не давила їх із якоїсь дикої любови.

Вони обоє подавали на нього. Не мали її чорного волося, а ясне мов шовк волосє його. Пожерала очима їхні дрібні личка і немов бачила їх дорослими.

Такі були, як він, цілком такі. Иньшими і не могла уявити собі їх. Потім попадала у божевільний плач.

Його не було! Його не було і не буде вже ніколи, доки сьвіта. Казав, що візьме, а покинув. Шаліла з болю, товкла головою до дитячої колиски і викликувала тяжким зойком раз-пораз його імя.

І не зазнавши ще щастя, мусіла божеволіти з жалю за ним. Стояло так близько коло неї, завтра-позавтра мала зіткнутися з ним, а воно відвернуло ся від неї на віки!

Одного разу дала намовити ся Докії, та пішла до Івоніки і Марії. Пішла просити їх, щоб вони прийняли за своє одно з дитят.

— Може схотять викохати собі одного внука! — радила розважна жінка. - Не можна-ж знати їх думок! Може Бог дасть, що приймуть! Осиротіли тепер, та може і полекшає їхнє горе з дитиною! Ось того старшенького бери, більше похожого на батька!

Зразу вона тій думці страшно опирала ся, але пізнійше піддала ся їй і пішла. Задля дітей пішла.

Івоніки не було дома, а Марійка кинула ся на неї мов тигриця.

— Щоб ти не посьміла мені більше мій поріг переступити, розпуснице ти! — кричала. — З ким иньшим розпочала собі забаганки, а на Михайла спихаєш? Хто тебе коли в селі бачив із ним? А Саву хто викричав убійником перед цілим селом? Як прийдеш мені ще раз під очи, то витровлю тебе псами з подвіря! А як хочеш від мене хліба, то прийди на поминки! Тоді я й жебраків годую !!

До глибини поражена, з лицем білим як полотно і майже блудними очима вернула ся молода, упокорена мати назад, не сказавши ні слова, уклала мовчки дитину...

Поглянула на неї Докія та догадала ся наслідків ходу, однак не ставляла ніяких питань. Бояла ся, щоби ті побілілі уста часом не отворили ся, як бояла ся того страшного, розгореного погляду чорних очей...

Але пізнійше довідала ся про все.

І ніколи більше не переступала дівчина порога тої хати, а як бачила Марійку здалека, обходила її кожним разом совісно.

Інакше заховував ся Івоніка.

Він не вторкав ся до тої справи, але вірив у колишні зносини свого сина з сею дівчиною, як вірив в її чесність і доброту. Докія його пересвідчила. Стрічаючи ся з нею на дорозі стримував її сам. „Що робиш, Анно, здорова?“ — питав ся щиро, та тут же і уникав її погляду. Йому ставало невимовно жаль сеї дівчини. Бідний його син любив її, і як вже було, так було, а вона лишила ся в великім горю. Та про те не міг він для неї нічого вдіяти.

Марійка гонила її як собаку від хати до хати, а по друге — вона була найтяжшим ворогом його, Сави. Обвиняючи його прилюдно в убійстві брата грозила ще й сама, що заподіє йому зло. Так не міг він її нічим ратувати, хіба що може дав би їй коли трохи грошенят, аби Марійка не знала, але поки що муїло так усе остати ся. До того був такий перенятий власним горем і трівогою другого сина, що не був у силі спинити ся думками коло чужого горя.

Таким чином була вона полишена зовсім собі самій і не числила на нічию поміч. До матері і брата не заходила. Вони не хотіли про неї нічого чути, від коли брат одружив ся, а мати пересвідчила ся, що від родичів помершого не наспіває поміч для неї.

Чужі не всі оказували співчутє для неї. Вона ніколи не тішила ся особлившою симпатією між жінками та дівчатами. Завдяки тоншому, довголітньому оточеню в дворі і благородному впливови жителів його на неї, станула вона духово і морально висше від своїх сільських ровесниць, а того не простив їй ніколи консервативний, упрямий, мужицький змісл женського, сільського сьвіта.

До того причиняла ся і зависть, що задавлювала для неї співчутє.

Майже кожда господиня в селі, що мала доньку в хаті, числила тайком на Михайла, як на будучого зятя. А тут і показало ся нараз, що його вибір упав на бідну наймичку! Розчарованє було за сильне і несподіване, щоби не потягнуло наслідків за собою. Віп не жив уже, не міг посватати наймички, та про те за життя вибрав собі її, та мав її за свою будучу газдиню.

Як сходила коли бесіда на неї, то кінчила ся звичайно словами:

— Все таку добру тай сьвяту удавала, а тепер має, чого хотіла! Як би була порядна, могла-б коли небудь стати у першого-ліпшого господаря до служби, а так най вже собі помагає, як може! Най до свекрухи йде!

XXVI.

Був саме сьвятий вечір Різдва Христового.

Сава сидів усе ще замкнений у слідстві і в сільській хаті Івоніки було тихо та сумно. Марійка пересиджувала в ній сама, бо Івоніка мешкав у бурдею. Коло бурдея стояло немолочене ще збіже, в бурдею бджоли, і всього того не можна було лишити на самоті, без догляду. Свої воли і иньшу молоду товарину спродав Івоніка на видатки, що потягнув за собою похорон і взагалі нещастє, а одна корова, що лишила ся, находила ся в Марійки. Вона мусіла її мати близько себе, і так стояла стайня коло бурдея глухою пусткою...

Було пізно вечером.

Поля були завіяні, на дворі грала люта заверюха, вихор метав завзято сніжними хмарами, і всякий слід ноги чи залубнів зараз ник по хвилі своєї появи. Неприязно і лячно виглядало довкола, навіть виду не було ніякого. Скільки і витріщав ся зір,

не уледів нічого. Хмари снігу одна по одній гнали шаленим летом по білій поверхні і заслоняли всякий вид. Івоніка вихилив ся на хвилю з бурдея і озирнув ся. Лише шмати снігу вдарили його мокро з вітром у лице.

Він вернув ся до середини і присів на землі, скуливши ся при печі, де горів огонь.

Коло бурдея тишина.

Сойка зарила ся зі зимна в солону і ні звучечком не обзивала ся, а стайня стояла пустою. Пишні бурі з сильним, теплим віддыхом знаходили ся Бог зна де, а бджоли спали якимсь мертвоцьким сном, або заховували ся безгомінно тихо у своїх круглих хатках.

Він один надавав усьому житя.

Та ніколи не був так самітний, як тепер, як от сього вечера. Іноді, як перебував тут сам, така була у нього надія, що хтось надійде, приміром Сава, як Михайла не було дома, або хто иньший — були бурі — але тепер знав, що ніхто не загляне до нього... Кому яке діло пускати ся в таку страшну ніч до його нори? До пустки його? А його самого не було нікому потрібно; він став немов відлюдком від часу, як стратив сина.

А самітність dokonувала свойого.

Глубока, глуха туга виростала з неї, добирала ся до нього і точила неустанно спокій. День і ніч квиліло в ньому питане: „Чому те все стало ся, що стало ся? Як його земля носить?“ А відтак знов: „По що стало ся? Чому, чому, чому? Чи Бог так осудив? Чому Бог так хотів? Що йому з того прийде?“

Його велика побожність і глубока, щира віра у висшу силу попали ся нараз у найглубшу муку і терпінє, і ніяк не могли з них висотати ся, ніяк не могли собі розвязати отсеї кривавої прояви. Бог потребував душі Михайла. Бог також чогось доброго потребував. А Михайло був добрий. Та чому забрав йому сина такою дорогою? Чому мала рука його другої дитини підняти ся на сповненє сего нечуваного вчинку?

А відтак знов: „Кров страшна, в яку ступив Сава тілом і душею, але те, що затягнуло його в ту кров, чи не було воно тисяч разів страшнійше?... Що се було? Звідки походило? Силою якоюсь? Він чув силу якоїсь незнаной могутности, та його дитиняча душа не була ще доросла до того, щоби збагнути ту необмежену тайну. Відчув на сліпо, неясно існуванє ще якогос

иньшого сьвіта, крім того, що його знав, і понуряв в глуху задуму... Відтак знов те саме, знов починав ся біль в його душі, знов не-описане терпіне. Терпіне на помацьки. Сьвіт з ним потемнів. Михайла не було вже. Не буде вже ніколи. Він лежав уже у землі, а он тепер товкли ся над ним хмари снігу...

Його лице викривило ся. Почав хлипати мов дійсна дитина. Сльози так і зсували ся пильно по його обличю.

На таке вигодував він своїх двох синів. Таке було в нього сего року Різдво...

А той другий сидів замкнений межи мурами і з дня на день чим раз більше сох, білів... А торік сиділи всі там у хаті у-купі, їли пшеницю і колядували. Він був такий веселий і жартовливий! А відтак притаскали ся оба сюди і ночували тут. Сиділи до пізна, ось тут на отсім місці на землі, і він усе оповідав таї оповідав...

Сего року ніхто з ним не говорить...

Темінь зростала, а огонь в печи, що став притахати, освічував уже слабо предмети в хаті. Полемінь мигала ся нечутно, переміняла жаріючу барву в легко синю, а тишина і самітність довкола нього розширяли ся чим раз більше і більше, неначе сповивали його у свої невидимі обійми.

— Торік о тій порі виходив до товарини глядіти, що вона робить, — промайнуло йому крізь ум, в ненастанній думці про сина, — а сего року стоїть стайня пустою...

— Румигають... — сказав, як вернув зі стайні. Відтак ще щось сказав і сам засьміяв ся. Веселий був.

Звук його голосу і сьміху стояв йому на причуд живо в пам'яті... Застогнав із жалю, у гризучій самітності. Така порожнеча і тишина, замкнена в його хаті тишина — обдавали його, неначе все жите попрощало ся з отсим кутиком землі.

А там на „горі“ сиділа його стара жінка сама і плакала. Була як помішана.

Він плакав в одну сторону, а вона в другу.

А як він родив ся, то тішили ся, що будуть мати кому свою працю полишити. На їх місце мав він стати — оба мали стати — стати ся такими, як вони, обрабляти землю, як вони, а тим часом...

В деяких хвилях бувають слези криваві...

На дворі неустанно лютувала заверюха. Ні одна зьвіздочка не забликала на небосклоні, а хмари снігу шаліли мов фурії по далеких снігом привалених полях. Недобра, нечувана ніч спустила ся отсе на землю.

Вітер розірвав двері від стайні і скажено гримав ними від хвилі до хвилі.

Лісок за бурдеєм і ліси, що тягли ся далі, „сусідній“ і иньші, визирали темно і задеревіло із білої заметільниці і ледви відрисовували ся своїми темними, неповоротними зарисами із снігової фурії...

Івоніка сидів, заривши пальці у волосє. Плакав і думав.

— Один у землі, а другий в криміналі... Ось чого він діждав ся на пятьдесяти роках життя! — переходило жалем крізь його розболілу душу. Відтак мимоволі вслухував ся в заверюху.

— Тяжка ніч! — промайнуло йому раз крізь думку. — Завтра будуть поля цілковито завіяні і він буде примушений по коліна брести снігом, щоб добити ся до Марії. Все мусів своїм тілом дорогу пробивати.

Цілі сноси снігу жбухались у два малі віконця, шаліючи в дикій гульбі довкола бурдея, неначе уганяли ся за кимсь. Голосно і лячно гримав вітер дверми коло стайні і не думав умовкати.

Нараз підвів Івоніка бистро надслухуючи голову. Чи не свистав отсе хтось протяжно, допитливо крізь нічну заверюху? Йому причув ся виразно свист. Надслухував ще уважнійше, поздержуючи віддих, і нараз почало ся йому бити серце. Поволи і сильно било ся... Ось так свистав Михайло, коли вертав такою дикою нічною заверюхою з села до бурдея, зблудивши в скаженій заметільниці... Відтак відповідав він йому свистом або покликком, по чім справляв ся по нім до дому...

Наслухував хвильку зі здичілим поглядом. Не повторить ся свист?

Повторив ся.

Довгий, голосний свист, аж улискував ся. Миттю облягло його горячістю по тілі. З блискучим, майже блудним зором зірвав ся із землі і кинув ся на двір.

Вітер грав його сивим волосєм. Не зважав на те. Витріщивши ся хвилю в найстрашнійшій напруженю в нічну заверюху, крикнув відтак як за життя сина, але сим разом диким, несамовитим голосом понад розбурхану поверхню піль:

— Ми-хай-ле, твій тато тут!!

Кілька хвиль пізніше примчав ся до нього стовпом високий вихор снігу, вдарив ся сильно о його груди, пірвав його кусень дороги за собою, покрутив ся вихром на місці і тяжко стогнучи, помчав ся далі у нічну темряву...

З розбурханим волосем стояв старий батько прикований до місця, важко дишучи, витріщаючи ся в напрямі, куди погнав ся стовп снігу.

Що се було? Що се було? Волосе стало дубом. Зойкнувши з якогось дикого, раптового переляку, силував ся перехреститись.

Тут Михайло був.

Цілим серцем своїм, цілою душею своєю, коли мав її коли від Бога, відчув, що Михайло був отсе в нього.

Він.

Він притискав ся до нього, поривав до себе, кликав, стогнав, а далі погнав нещасний вітром у незнані безвісти... Він же без світла помер! Перехрестивши ся на силу, заломив обі руки у побожній, розпучливій покорі.

— Господи милосерний, змилуй ся над грішними! Господи святий, прости гріхи наші! Царю небесний, прийми нас у царство твоє і відпусти нам гріхи наші! Він прийшов до тата, щоби відвідати його, прийшов, щоб розбити самоту його і жаль його. Прийшов до тата, до татової груди прилинув, прийшов пожаліти ся на тяжку, невеселу і почорнілу свою долю...

І як стояв, так кинув ся на землю і вдарив побожні поклони. Відтак перехрестивши ся в останнє, вернув ся непевним ходом до середини і оглянувшись неспокійним зором довкола себе в темряві...

Сильно втомлений кинув ся на давнє місце на землі, і заривши лице в долоні, віддихав тяжко, повними грудьми.

Не міг прийти до себе з несподіваного зворушення, яке так раптово наплило на нього. Перенятий в уяві сином, не міг відзискати рівноваги духа.

Тут був Михайло.

Най се йому хто заперечує, або ні, най се йому хто вірить, або ні, а він був тут. Відчув се душею. А він не був ні паний (він же відрік ся напиків зараз по смерти сина, щоб коли не перемогли його душі і присягнув навіть у церкві від них), ні

сонний, ні з розуму не зійшов. Він відчув його присутність серцем, і отсе утома по стрічі з ним звалила його з ніг, мов підкосила. Жадібними очима окинув свій бурдей. Шукав за сьвятою іконою.

Несьвідомо, мимоволі тягнуло його під величню, таємничу опіку, під якусь силу, що царила, що мала-б влити в його розбурхану душу спокій і привести те, що розстрілило ся в нїм до неладу. І угледів її. Ось там висїла. Мала, почорніла, завітчана сухим васильком і жовтими гвоздиками, і повним видом була звернена до нього.

Він підняв ся на колїна і зложивши руки до мольби мов дитина, потонув із цілою покорою і повагою, з цілою щирістю і довірем своєї гармонійної, простої, тепер глибоко зворушеної душі в молитву.

Далеко поза північ лежав на вколїшках і молив ся.

За душу сина, що блукала без спокою по землі і терпіла безвинно тяжкі муки, терпіла під тягарем його сліз і сліз його жінки, і тонула в них на спід пекольних мук — та за блудного свого сина, що навів страшне горе на всіх, і вижидав між грубими мурами дальшого рішення запропашеної долї...

О тій самій порі сидїла Марія у своїй хатї.

Хатина була слабо осьвічена. На накритім столї стояли миски, ложки, варена пшениця, завиванці, зварені сушені сливки, горіхи, яблука, горівка із медом.

На печи сидїла розперїзана, з розбурханим волосем, у сорочці, скулена Марійка і співала.

Співала слабоньким, зівялим півголосом, нїби заколисувала дитину до сну.

Замовкла.

Зложила руки на хрест і похиливши голову понад груди, немов дрімала.

Але не дрімала.

Ожидала синів...

Глибока, дрімуча тишина панувала в хатинї. Дрібоньке сьвітло, що спадало з одної малої на стїні завішеної лямпини, проясняли лише блїдо нутро хатини. Та про те зарисовували ся всі предмети у нїй виразно. Вся хата була пристроєна сьвяточно і мов ожидала когось. Від часу до часу завивав ріжними голосами

вітер у комині, а часом гудів, мов там збили ся рої джмилів. Се грала буря на дворі. Згодом забрехала собака коло хати. Хтось застукав до дверей, а потім до вікна. Двері були подвійно зачинені із середини, бо Марія бояла ся, від коли її сина відвели від неї.

Вона зірвала ся з місця і вітворила широко очи. Блудний, переляканий погляд перебіг хату і спинив ся на стелі.

— Жандарми ідуть! — зойкнула з переляком і скулила ся боязливо в-двоє.

Стуканє повторило ся.

Вона почала трусити ся, відтак злізла з печі і станула тихо на пальцях у закуток, межі двері і піч.

Жандарми йшли. Вони напосіли ся на її хату. Вже кілька разів несподівано находили. Але в її хаті нема вже нікого. Хоч би і хотіли кого вивести, нема вже нікого. Хиба її...

— Івоніка дома? — закликав якийсь тремтячий, беззвучний голос із надвору.

Вона не відзивала ся. Дрожачи на цілому тілі притискала ся до стіни, а уста викривили ся в неї, мов у малої дитини до плачу.

Глибока хвиля тишини станула в хаті. Двоє великих, ясних очий ходило блудом по хаті і за чимсь шукало.

По якійсь хвилі зачув ся голос вже коло вікна.

— То ви лише самі в хаті, Маріє?

Нею випрямило щось раптом. Натягнула шию мов серна і звернула великий, блискучий погляд до вікна.

— Чий се голос? — спитала дзвонячи зубами.

— Таже мій! Не пізнаєте?

— Ні! Чий? Ніби я один голос чула в останньому часі?

Хвиля неначе задуми, а потім:

— Мій голос старий!

— Ви жандар?

— Кого ще у вас за богато в хаті, що питаєте про жандарів?

— Вона пуста, як спорохнявіле дерево, — відповіла, — а може по мене прийшли? Я нікого не вбила, я й нічого не знаю!

— А Івоніка де?

— На полях! Бурдей самий! Не можна було пусткою лишити! Не знаєте, які люди?

— Я хотів собі лише люльку закурити... і нині... побалакати... я старий... — почув ся на ново голос.

Хвиля задуми і ваганя.

— То... увійдіть в хату...

— Ні! Вже не піду! Снігу нанесу! Піду може ще до Івоніки, як успію! Господи Боже, що за заметільниця!...

Хвиля очікування з середини.

— Жандар... — прошептала і притиснула ся як передше лячно до стіни. — Лише вони ходять по таких ночах, по полях та по хатах!

— То ви жандар? — спитала знов.

— Ні, Марійко! Я не жандар! У мене волосє посивіло! Я ним, дякувать Богу, ніколи не був, але я вам скажу, хто я? Тепер найліпша пора на те! Ніхто не вчує і ніхто не побачить! Я не хочу, аби хто вчув! Мені вас жаль! Господь святий видить, як жаль! Марійко, хрестіть ся! Я той, що щось видів! Мені тяжко з тим на душі! Я не можу вмерти! Хто знає, може завтра дадуть свічку в руку, ніхто сего не може знати! Адіть, ваш Михайлик не надіяв ся, а тепер ходить десь по світі тай блудить, що без світла переставив ся!

Окрик болю роздав ся в хаті.

— Не заводіть, Марійко! Се вже нічого не pomoже! Так мало бути і так стало ся! А те, що я бачив, то бачив на свої очі, і най скажу, бо дуже мені тяжко з тим на душі! Я хочу того позбути ся! Я не хочу бути ніяким свідком, нехай мене Бог боронить! Отсе кажу лише вам, бо мені дуже тяжко з тим на душі! А ви кажіть бадіці, або не кажіть, а вам най я скажу, тай позбуду ся каменя з душі!...

Вона притиснула ся близько віконця і зігнула ся над ним. Надставила вухо і напружила ся мов струна.

— Що бачили? Кажіть! А може-б ви увійшли до хати? На дворі змете вас!

— Не змете! Не треба, аби ви мене виділи; доста вам буде того, що вчуєте! Тоді, що правда, була нічка ясна і погідна, як я бачив! Ішли оба разом...

— Михайло!! — крикнула вона переражаючим голосом.

— Він і той, що його справив на тамтой світ! Молоде як бджола, а вже убійник!

— Михайле! — крикнула знов Марія і почала товкти головою до стіни.

— Не заводіть, Маріє! Він уже не вернеться до вас! Слухайте, най вам скажу! Той ішов поруч із ним і мав на плечах рушницю! А я вертав з міста і замануло мене вертати по-при ліс до дому. Як мене минали, Михайло поздоровкав, а той шукав очима землі. Блідий був, най йому Бог простить, коли має які дні перед собою! Та кара не мине його! Вона пристане до нього та супокій відбере! Так я їх здібав! Йшли близько себе, Михайло говорив, а він слухав...

— Хто се був, хто се був? — скричала Марійка, притиснувши побіліле лице до шибки...

— Нехай вже вам Господь Бог його імя назве, вже я не годен його вам сказати! Добре, що вам отсе сказав, бо не мав спокою! Бувайте здорові!

— Сава! — крикнула Марійка не своїм голосом, а відтак як божевільна кинула ся до дверей. Почала сїпати дверми, розривати, та воно не йшло так скоро.

— Не проклинайте його вже надто тяжко, ви-ж мати... — почув ся в останнє остерігаючий голос, а відтак мигнула тїнь по під друге вікно і втихло...

Марія забула, що ще й мотузком обмотала клямку з великим цвяхом коло замку, побоюючи ся заєдно появи жандарів. До того тиснув протяг дверми назад до хати і грав ся її слабими силами.

Врешті розірвала їх широко і виглянула на двір.

Слабе сьвітло, що впало снопом із хати перед поріг, освітило купу наметеного снігу перед сїньми. Кілька слідів, а більше нічого. Сильний, рвучий вітер бив її острими, зимними колючками по лиці і очах, і вона мусїла їх заплющити. За хвилю кинула ся під хату в сторону вікна: „Бадіко!!“ — зойкнула.

Та ніякого бадіки не було. Він зник, мов під землю зарив ся.

— Бадіко, хто се був? Кажіть, хто, і увійдіть до хати! — кликнула вже голосно, але лише гомін і свист вітру відповідали їй тривожним питанням. Підбігла кілька кроків поза дім на подвірє, надслухувала і знов кликала...

Ніхто не обзивав ся.

Тоді виступили їй великі краплі поту на чоло і вона вернула назад до хати. Двері залуснули ся за нею так сильно замок, що вікна задзвенїли, а вона станула в посередині хати, мов вкопана. Хто се був, хто се був? Той, що їх обох разом

видів, і той, що ішов поруч із Михайлом з рушницею — убійник його...

— Нехай вже вам Господь Бог його імя скаже, вже я не годен його вам сказати! — відозвали ся в її душі слова незнайомого.

Закаменіла.

Як тоді, так і тепер перетягнуло ся горяче пасмо вогню по її чолі під волосем, і розсипало ся граню по висках і коло уст.

— Сава!! — зойкнула умліваючи душею. — Сава вбив його! — і упала на долівку.

Потім: — Ні, ні, се не Сава! Брехав проклятуший! Бодай би не діждав ся до дому дійти, днини божої дочекати ся! О Господи, ратуй, ратуй, ратуй!!...

Підняла руки і почала бити поклови. Не знала, чому, аж опісля сформували ся її думки.

Аби убійник найшов ся.

Той, що її дитину зі світа згладив. Що запропастив одного, а другого кровю обкинув. Щоби він з'явив ся перед її очима, аби власними своїми руками розшарпала його на кусні, а цїточка, що лишила ся їй одна-одним на запустілу хату і пропадала безвинно у вязниці, нехай би вернула...

Заломивши судорожно руки, молила ся з лихорадним поспіхом, від часу до часу обзираючи ся неспокійним, лячним поглядом, коли сніг бив ся о вікна, а двері у завісах з дикої ігри бурі скрипіли і глумливо озивали ся.

Відтак огорнула її глибока втома.

Попала в півсон. Як прокинула ся, лампа ледви вже блимала.

Витягнувши шию повела розширеними, перешукуючими очима по хаті. В хаті було пусто і тихо, коло стола порожно, нетикано. Мов отверезила ся. Та разом із тим зайшла з нею предивна зміна.

Її слаба вдача, що хитала ся вічно між любовю і ненавистю, що з кожним напливом сильнішого почування тратила рівновагу, не зуміючи утримати себе на середній дорозі гармонії, або хоч би лише і самої тверезої розваги, або доброти, що все помирjala. Вона відчувала в сій хвилі перший раз усім материнським інстинктом, що Сава убійник — і перший раз прокинуло ся в ній проти нього почуте ненависти. Страшне, бездонне, неописане почуте ненависти матері проти сина.

Дикий усміх болю скривив її уста.

Почала клясти.

Не говорила, але сичала. Божевільні, страшні проклони, що немов лякаючи ся самі себе, розбігали ся один по однім у тихій хаті і розповзали ся в теміні, що чим раз більше зростала...

XXVII.

По просьбі Марійки збігала ся Домніка по всіх ворожках околиці, аби розвідати ся щось про убійника. Але ні одна не могла сказати щось певного. Сліпа ворожка в місті сказала:

— Чого отся жінка думає стілько про якогось хлопця? Він не варта того! Він убив свого брата і ще колись свого тата уба, як він не вволить його волі. Татову хату обкидує хтось раз-по-раз недобрим зілем.

Зачувши про се Івоніка, вдарив другий раз Марійку.

— Івоніка бив свою жінку! — сповіщала Домніка урочисто, майже не що в кожній хаті, триумфуючи, що подавала таку цікаву новину. — До часу нещастя Івоніка і не кивнув пальцем на свою жінку. А тепер? — вона була перша, що довідала ся про сю нечувану річ. Вона саме незвичайне знала розказувати!

— Та за що бив? — питали.

— Аби мовчала, вмiсто по ворожках розвідувати ся.

— Тяжко йому, аби иньші люди знали його нещастє. Один син застрілений, а другий...

І ніхто не доцовняв тяжкої думки до кінця, ніхто ніби не говорив щось певного. Правда, були й глибокі пересвідчення, хто був убійником; безгомінно умостили ся вже давно у всіх серцях, та ніхто не висказував їх словами. Кожде жалувало нещасних родичів.

— Марійка віднесла до Сучави до сьв. Івана на десять Службів, аби віднайти убійника, а вісім до монастиря до Драгомірної, аби кара божа постигла його, але кара його оминає! — докінчувала розтолковуючи свої оповіщення.

XXVIII.

Перед Воскресенєм вернув Сава із вязниці до дому. Його випустили на волю, бо нє було доказів проти нього.

Повернувши пішов вперед до Рахіри, і аж звідси доперва до родичів. Пізнім вечером вступив у батьківську хату.

На його вид батьки заридали.

Він вернув худий — шкіра та кости, побілївши на лиці мов полотно і неначе німий. Здавало ся, там за мурами і полишив всю мову. Мов чужий стояв у куті і шукав за чимось очима по землі.

— Тебе вже зовсім випустили? — спитав батько боязко, між тим коли його серце в грудях краяло ся із жалю на вид сина.

— Зовсім, я вже зовсім дома лишаю ся! — їв мовчки, не даючи майже ніякої відповіді на різні допити родичів і ліг спати.

З ним вступило в хату щось, що немов стїсняло... щось чуже, похмуре. Ні батько, ні мати не всьміхали ся. Він був тут, той, так із розпукою ожаданий, очікуваний, той одинокий син, та про те воно якось инакше складало ся, чим собі представляли. З ним неначе ще щось увійшло в хату, перед чим прості душі селян відтягали ся і онесьмілювали ся.

Що? Вони не знали того сформулувати. Воно лежало в них лише в почуваню і тяжіло на них невидимим тягарем. До пізної ночі не лягали до спочинку. Хлопець лежав мов мертвець, блідий на постелі і спав, а старі — кожде зі свого кутика гляділо мовчки на нього і заводило на свій лад. Він пекучими, невидими, духовими сльозами; вона нечутно з затятими устами.

Ось той блідий хлопець, те змарніле, виголодніле тіло, з тим дитинячо дрібним личком — се був його одинокий син. А той одинокий його син був братоубійник. Він, батько, знав про се. А як і про се ніхто не знав, він знав про се. І воно так буде до кінця життя його, до останнього віддиха його.

— — — — —
Другого дня з ранка зараз по сніданю ладив ся Сава до Рахіри.

— Ти куди хочеш йти? — спитала його мати, майже дрожачи з турботи про нього.

Вона-ж так страшенно бояла ся про нього!

— Куди?... Я до Рахіри...

З неописано гірким усьміхом спитала вона:

— Ти не забув дороги до неї?

— Чого-б мав я дорогу до неї забувати? — відповів він поглядом, що займав ся в полуміню.

— Вона винна всему нещастю...

Він замовк і глянув до землі.

— Не вийде воно на добре! — тягнула мати грозячим голосом. — Ми сиділи ось тут, молили ся та плакали кривавими сльозами за тобою... числили дні, коли ти повернеш, а тепер, як Бог тобі допоміг переступити на ново поріг тата тай мами — ти звертаєш ся до неї?... Саво, Саво, Бог мусить тебе покарати!!

Він підвів на неї очи.

Великі, блискучі, в тій хвилі чудові очи.

— Мамо, я був і вчєра в неї! Я пішов наперед до неї, а потім прийшов до вас! Аби ви знали...

Стара мати витріщила ся на нього.

Мов закаменїла на місці.

— Вже вчєра? Наперед до неї?

— А-я!

На ново зайшла та зміна з нею, як тоді на сьвятий вечір, коли вона його перший раз заклєла. Та вона замовкла. Перший раз у житю забракло їй слів на виявленє своїх почувань. Її рухливі уста задубили, занїмили. Але як тоді, так і тепер відчувала, що в неї не стало другого сина.

Щось страшного втиснуло ся в її серце і рвало його. Щось страшного, гіркого, неописаного. Вона збила п'ястуки, щоб ними вдарити когось у груди, але того „когось“ не було.

— Ви гадаєте, що я стою о вашу землю? — спитав він сам, перериваючи тяжку хвилю мовчанки. — Я вашої землі не потрібую! Я собі піду з нею до Молдави! — і сягнувши за капелюхом вийшов із хати.

Лишила ся сама мов приголомшена. З широко отвореними очима, з побілїлим як стїна лицем плентала ся без тямки, без заміру і ціли по хаті, від часу до часу перешіптукчи ся з кимось, а роботи не дотикала ся ніякої...

XXIX.

— Анна дуріє!

— Що з нею?

— Хочє убити Саву...

— Ей, Боже!!

— Жаль заступив їй розум...

— Так ходило селом від уст до уст — і се була правда.

Де-б і не добачила вона його, на полі, на дорозі, в селі, тут і кидала ся на нього звїрюкою і силувала вдусити. Забувала

про ціле своє окруженє, про все, а бачила лише його. Гнала за ним мов тигриця, сиплячи искрами з очий і кричала:

— Ти убійнику, ти, ти, я тебе убу! — І за кожним разом була-б йому не одно заподіяла, наколи-б в нього не були скорійші ноги, як у неї.

І дивно, лише її одної бояв ся молодий, мовчазливий. Бояв ся боязнею, якою лякаєть ся лише цілковито дикої, небезпечної звірини. Він зойкав, як вона гнала за ним, а його очи ставали з переполоху непритомні. Знав і відчував. Вона одна могла йому горя нанести. Ніхто иньший з людей. Ніхто його словечком не торкав, не питав, не грозив. Ніхто нічого не говорив, не шкодив. Лише одна-одніська вона. Вона була карою он тут для нього на землі. Все иньше він немов у своїх руках держав. Від її першого нападу почав ходити до церкви.

— Святий став! — перешіптували ся глушливо між собою люди. — Мабуть не на довго!

— Чому ні? Може він уже жалує...

— Бо так! На Великдень узяв його батько з собою до церкви. А як були вже недалеко Григорієвої хати, він відділив ся від батька, як та машина і пішов через чужі сади до дівчини. Старий лишив ся сам і мало що з сорому в землю не запав ся. Йому світ потемнів. Всі газди, що йшли тоді, бачили се.

— Страх!! Рахіра з ним щось заподіяла. Зілля, матрігунів дала. Він усе робить, чого вона хоче...

— Господи борони перед-матрігуною! Але Анна йому щось вистроїть. Не дурно вона пережила отсе все. Адить, як його уздрить, видите, яка стає? Най Господь боронить!

— Убійницею стала-б, як би не утікав! А здавало ся, така добра!

— В чоловіці, як би дві душі. А як би одна в одну прокидала ся...

Одного разу сиділа Анна з товаром у полі. Сиділа під одним корчем ліскового оріха і годувала одно з близнят, що мала при собі. Нараз побачила Саву, що надійшов із боку. Її очи загоріли, мов у дикої звірини. Поклала дитину обережно на землю на сардак, а сама кинула ся з заду на пальцях за ним. Чи відчув він небезпеку?

Так здавало ся.

Блискавкою оглянув ся, однак вже було за пізно. Вона закинула йому обі руки за шию і почала давити.

Він ревнув, а відтак почала ся боротьба.

Страшна боротьба двох противників. Вона змішала ся до непізнання. „Я знаю, що ти його вбив, я!!“ — кликнула погалим голосом і безкровним лицем. — „Я се знаю і хочу тобі відплатити ся!“ Се були її одинокі слова.

Вже туй-туй мала кинути його до землі, туй-туй задавити. Нечувана сила вступила в неї, а ненависть підтримувала. Однак він був зручнійший від неї. Він освободив праву руку і вдарив її так сильно в груди, що вона заколибала ся і впала. Він утік. Утікав чи не пів години безперервним бігом, з лицем як у дитини до плачу викривленим і переполоханим.

В тиждень потім померли близнята Аннині і вона попала у мелянхолію. Ходила селом і полями без ціли, з затисненими кулаками і прямо не бачила нікого перед собою. Так зайшла одного разу і до Марійки.

День був слітний, дощ падав без перестанку, а Марійка сиділа з Івонікою в хаті і перебирала якесь насіне.

Нараз увійшла Анна.

Увійшла у довгому, чорному сардаці Докіїному, в такій же хустці на голові і худа і бліда, мов із білого віску. Не сказавши ні слова, станула зараз коло дверей, задививши ся в одну точку. Її руки звисали в діл, а п'ястуки не отвирали ся.

Марійка прокинула ся і хотіла вже на неї кинути ся. Сеж була ходяча погроза для Сави, „кара божа“, як вона її прозвала. Вона її так само ненавиділа, як Сава. Чого хотіла вона тут? За чим прийшла? Вона-ж заказала їй вже раз на завсіді переступати поріг її хати.

Івоніка стримав її.

— Ти не видиш, що вона не знає, де вона? — прошептав він. — Її очи дивлять ся у якийсь блудний сьвіт! Подиви ся на неї!

І справді. Великі, чорні очи нещасної дивили ся спокійно, майже дитинно вперед себе і не пізнавали окруження.

— Що тобі треба, доньцю? — спитав Івоніка лагідно. — Хлібця?

Вона глянула на нього тихо і байдужно, і розмикаючи на силу бліді уста, сказала: — Хлібця...

Марійке подала їй хліба, а вона його з'їла. Відтак стала роззирати ся по хаті. На стінах висіли почорнілі, задимлені ікони, поприбрані в цвѣти і рушники. Над одним із них висіла синя жовнірська шапка Михайлова. Великими, допитливими очима приглядала ся нещасна хвильку образю з шапкою, відтак почала мінити ся. Здавало ся, в неї вступало жите, здавало ся, відзискувала пам'ять і притомність на ново. Вона оглянула ся звільна, несмілим поглядом довкола себе... відтак приступила близько до Марійки і впила ся своїми очима в неї. Ся подала ся з переляком у зад. Очи молоді жінки почали так дивно миготіти перед нею... Чи її привиділо ся що в лиці старої матери? Вразила яка подібність і викликала який спомин в її затемнілій душі?

— Сава! — скричала вона нараз не своїм голосом. — Сава вбив його!! — І кинувши ся до дверей, пігнала окрилений кроком через поля...

Марійка побіліла, як стіна. Почала трусити ся. Не була в силі промовити одного слова.

В Івоніки виступили сльози в очах. Його голова затрясла ся.

— Господи, ратує та змилуй ся! — промовив із цілою побожністю своєї душі, заломивши розпучливо руки.

— Вона збожеволіла! — обізвала ся на силу Марійка.

— Жаль заступив їй розум! — відповів Івоніка. Потім додав: — Видиш, жінко? А ти все не вірила, що вона була Михайликова! Гадаєш — чоловік із добра з розуму сходить, з утіхи? Ми прогрішили ся, Марійко! Ти прогрішила ся! Я не знав, аж Докія сказала! Нам було прийняти сироте Михайлове, як приносила та просила прийняти. Тепер уже Бог забрав їх до себе. Не стануть... нам уже ніколи... тягарем діти нашого Михайла! Не стануть... хоч би ми того на колінах день і ніч в Бога благали! Будем годувати діти Савині таї Рахірині... а Михайликові... вони уступили ся нам на віки з дороги...

Таї захлипав на голос.

Відтак серед шаленого жалю окинувши її зором, неначе його пхнуло вдарити її, зірвав ся на силу зі свого місця і метнув ся на двір...

Вона лишила ся одна в хаті. Біла-біліська.

Велика муха перелетіла поуз неї і вдарила ся з бренькотом в шибу.

Вона повела тупо за нею очима.

Не знала докладно, що з нею діяло ся.

Вона свої любила діти, страшно любила їх. Кров була би дала за них. Відтак щось стало ся... помішало ся... і тепер вона винувата... І вона відчула, що була винувата. Михайликове хлопя приносили до неї... ось тут на тім порозі подавали їй... просили за своє прийняти... вигодувати в пам'ятку по нім... собі на потіху... а вона відогнала її... з отсего порога відогнала. Хлопя Михайликове...

Господи Ісусе Христе!!

Що їй було? Чи в неї розуму не стало? Відобрало їй розум? — І метало нею то в одну, то в другу сторону. То до Сави, то до Михайла. Мивала ся з жалю та розпуки за ним. Вона любила свої діти, хто закине їй на сьвітї, що вона їх не любила?...

— Будемо годувати діти Савині та Рахирині... а Михайликові уступили ся нам на віки з дороги... — шепотїло щось із дна її душі до мозку.

— Савині та Рахирині... Рахирині, Маріє!!

— Савині!! — відповідало щось само із себе.

— Сава вбив його, Сава!

Ніколи не буде годувати!

Скорше вже їй руки відніме...

Ех!!...

Щось бороло ся тяжко, нечутно між собою, а вона терпіла під тим пекольні муки.

— За два-три роки було-б уже тупцяло коло вас, було-б уже бігало за бабунею! — обізвав ся голос білоголової старухи в її душі.

А-якже! І вона робила їй той закид, що ось тепер її чоловік, отта беззуба баба, що все знала.

— Вона гризла ся та їла ся неустанно... бо чим було сироті двоє дітей вигодувати? А-я, Маріє! Зле зробили! Були-б собі Михайлика малого вигодували... бо таки казали, що й „Михайликом“ його охрестили...

Бліда як стїна жінка гляділа з широко отвореними очима вперед себе, в якійсь предивній, загадочній задумі, а відтак зірвала ся зі свого місця на рівні ноги.

З лихорадним поспіхом закинула на себе сардак і вибігла живо на двір. Та тут же остановила ся на хвилю. — Де її шукати? Куди вона нещасна пігнала?

— Анно! — зойкнули її викривлені уста з неописаним жалем, немов благаючи. — Анно, прийди назад!

Повно сліз найшло їй раптом в очи, і вона мов крізь серпанок гляділа вперед себе.

Перед нею лише поля зеленіли ся.

По маєвім дощи зеленіли ся і пишали ся, дерева розвинули ся, поприбравши ся в ясну, розкішну зелень, і позаквітчали ся в білі, рожеві китиці цвѣтів.

Вохкий запах маєвого цвѣту розходив ся у воздуху і голубив на силу до себе.

Земля роскошувала...

Хутко потім відвезли Анну до шпиталю. Село зобовязало ся понести кошта за неї, і з сим, здавало ся, настав уже спокій в голосних подіях села, вернула ся рівновага в розколибані уми і серця.

Все добігало ніби закінченя... і праця, та сіра, невсипуща, одностайна праця, вона вложила на все свою печать і замкнула кождому уста. З дня на день вимагала свого часу і її призначені сили, неустанно утримувала руки в руху, перетягала ся з одної пори року в другу, зростала, опадала і знов піднімала ся, і так затирала незаметно всі події, а з тим минувшість і спомини про неї. Се лиш так виглядало зверха. Але що в дійсности було, в середині? Там не завсіди плили одностайні, однакові струї...

XXX.

Шестий рік минає з того часу.

На далеких полях грало на відміну ріжними барвами, і грало житєм і мертвотою.

Правильно навертали ся в осени смутні маси мрак, уступали покірно нечислимим зьвіздкам снігу, а відтак розкішній велені весняній.

Тихо-нечутно ткає природа свої події по черзі, і не змінять ся у своїх установах.

На полях все ще виднієть ся бурдей.

Стоїть, як стояв, і лиш що незамітно в землю западаєть ся.

Його дрібні віконця блимали проти сонця мов очи, що старіють ся, а у слітних днях плакали великими, тихими сльозами.

В ньому вештало ся лише двоє старих людей — Марійка і Івоніка. Вона зісохла мов скипка, а він передчасно постарів ся. Чи жаль, чи тяжка праця їх так позбавили із сил? Здаєть ся — одно й друге. З ніким не зносили ся і жили лише, як здавало ся, для своєї землі і для своєї худоби, а праці не покидали ся. Сьвяточні дні здавали ся їм за довгі, а робітні за короткі.

— Для кого їм ще так гарувати? — дивували ся люди. — Для Сави того доста, що мають, а їм старим чого треба? — Печі теплої та трохи теплої страви.

Але вони були иньшої думки.

На полях справді не втихала праця. Їхня праця йшла на Служби божі за душу покійного сина. Два рази в рік відбували ся величаві посмертні обіди. Один в осени, а на весні, як бідним людям найтяжше вижити ся — другий. Столи їх угинали ся — багаті і бідні, здалека і зблизька кріпили ся на їх хлібі. Так постановили вони собі увесь труд свій посвятити на ту ціль, і та ціль була одинокою силою, що удержувала їх при житю і тримала їх сили в рівновазі.

На Михайловій землі зростав той хліб, для Михайла були ті загоны призначені, нехай же і іде все, що його, за його душу... А колись, як їх уже не стане, нехай божа воля дієть ся...

На тих обідах не бували ніколи; ними заряджували все Домніка з Ілєю, а як і були, то лише дуже коротко. Вона сиділа і гляділа мовчки, як люди їли і пили, а відтак зривала ся мов несамовита, закладала на себе сардак аж на голову і бігла крізь поля в бурдей. Там зачиняла ся в стайні, доки Івоніка не вернеть ся і не розповість, що вже по всьому. А він, заховуючись так само безмовно, від часу до часу заломлював мовчки руки, ударяв із жалю в долоні, а потім десь подівав ся, віддаючи шепотом Домніці погляд на все, аби ніхто в порожні і голоден не відійшов.

Велика побожність і віра його скріпляли і утримували на дусі, і він тонув у ній всею своєю лагідною вдачею.

— Так Бог дав! — потішав себе і силував ся помирити ся в долею. Другої реальнійшої розвязки тої найстрашнійшої події в житю він не дошукував. Інстинктом простої душі відчув, що

иньша була-б йому нанесла горя, і він не переніс би її. Не в силі був би перенести. А от — толкував собі — Сава був і при війську якийсь час, сидів у криміналі, — мимо нього ходили судії, він глядів на мури, за слідами його страшної події слідили люди, та про те він живе свободний. Що його хоронить? Що розпинає над ним свої крила?

А Михайло не був тим, що він, инакше вів себе, та про те...

Але чому було так? Сила божа хотіла так...

Такі питання впивали ся деякими часами в його душу до самої глибини і підксхували віру і терпливість у терпіню, гнали силоміць по церквах і сповідах.

Найрадше заходив на прощу до сьв. Івана Сучавського і тут умлівав душею.

Чи не винен він сам тому страшному горю? Чи не був за добрим для Михайла, а за строгий для Сави? — Тут і там доходила до нього чутка, що він був ліпший для Михайла, як для Сави, але на скільки йому здавало ся, його сумління було чисте. Він бажав добра для обох, але може він і вицуватий? Господь один знає, в чім лежить вина. „Я темний чоловік, отченьку! Най Господь простить мені грішному! Я робив, як знав!“ — починав при сповіди, як при втраті любимця свого, і велике, потрясаюче було каєне того на вид тихого, ніби незначного чоловіка.

Сповідь приносила йому полекшу.

Потішений вертав назад і запрягав ся на ново до ярма сїрої, одностайної праці, до невмолимого труду.

— Один день — говорив він — один жаль.

Так минали дні для нього. Так мало вже бути до кінця його життя...

Метою його життя було тепер — дбати за Михайлову душу, за його душу бідних годувати, хлібом-сілю спомагати і за свою і Савину провину благати Бога...

Від року Сава відокромлений.

Батько дав йому половину хати в селі і там він зажив.

Мовчки очідав він тої хвилі, як батько віддасть йому для нього — як думав — призначену пайку, а і пайку Михайла — та так само мовчки — не сповняв батько його надії. Ні одним словом не докоряв він йому про смерть брата, ні одним поглядом не нагадував йому на нечуваний вчинок, якась тяжка, невидима

рука замкнула йому уста на віки в тій річці — лише землею не наділив його.

Тої чорної, пожаданої, дорогої землі, без якої йому годі було як слід прожити, в якій був би день і ніч грібав, жите своє добував — її не давав він йому.

— Працюй, як я працював! — сказав йому, відділюючи половину хати. — Нехай робить, як я робив! — відповідав людям, що допитували ся його, чи не відділить Саві пайки, бо як видко, сей забираєть ся посватати Рахіру.

— Нехай працює! Нехай знає, як то є, як чоловік нічого не має, а відтак як сам доробить ся тої землі!

І не поступив ся ні на ступінь від свого рішення.

— Землі? — шепотіла Марійка з ненависти, викривленими устами і розсьмівала ся страшним сьміхом. — Хиба на те, щоб ліг із нею в роті, та щоб вона його на віки здавила, як здавив мене через нього жаль на сїм сьвіті?

А відтак розсипували ся проклони із уст нещасної матері на голову сина, так що волосє дубом ставало і тілом мороз пробігав.

Вона ненавиділа Саву.

Ціла її колишня любов до нього, яка свого часу зводила її в розуму, приневолила її забути старшого, наказала вигонити нещасну дівчину з сиротою, з самої дикої тривоги про нього, напружала до всяких вигадів ратунку при слідстві проти нього, яка проникала її душу до божевіля, вона перемінила ся тепер у найстрашнійшу ненависть.

По своїм повороті з вязниці оказував Сава свою байдужність проти родичів цілком явно. Здавало ся, його любов до дівчини змогла ся у вязниці в-двоє, а з тим і витиснули всі иньші почування в його серці. Він чув і бачив лише її.

Ледви що поступав до батькової хати, щоб поглянути за ним та за прибитою матір'ю, як уже і забирав ся на ново до неї.

Покликала його мати по якій денній праці до вечері, він вступив у хату.

— Зараз дам вечеру, Саво! А ось лише кулешу виверну на кружок! — Йому вже за довго було чекати. Махнувши рукою, ханав мовчки за капелюх і був уже при дверях.

— Не хочеш ждати? — питала його.

— Ні!

Ніхто не питав, куди йде. Кожному було звісно, куди веде вузенька стежечка садом, а за садом далі під ліс...

Від смерти Михайла почував ледви дві-три ночі в тижді дома, інші — проводив у Григорія і в неї. Дома, здавало ся, просиджував із найбільшою відразою і з усилюванем.

— Ходиш до Рахіри і хочеш її сватати, та не видиш, що витоптуєш мені дорогу до гробу! — докоряла йому иноді Марія. — А моя сива голова не має нікого крім тебе! Михайликови заступила куля жите — хто заступить ся за мене тай за тата на старість у немочи? Він уже не встане! Не встане, щоб і тебе вирвати з кіхтїв твоєї доленьки!

На те його очи запалювали ся неприязним блиском і він відказував із відражаючою злобою:

— Прикличте собі його посмертними обідами, яких не щадите за його душу, та най вашу сиву кіску сплете, а мені нехай прірве дорогу до Рахіри! Він усе вас слухав; спробуйте! Вже доволі годували ви людей за його душу: різали дріб, безроги, марнували хліба свого і купованого з міста, напували, чим знали. Час, аби прийшов уже подякувати за все! А до мене не мішайте ся!

На такі жорстокі слова прокидала ся в її душі страшна ненависть, жаль до нього зростав у безмір і вона мов із трійлом в серці оставала ся.

Чим більше горнує ся він до дівчини, тим більше огірчав її серце, тим більше ображував нетерпливу душу, що крім любови до нього і його добра, не бажала більше нічого. Цілим єством, що переняте було наскрізь лише ним одним, бажала його мати коло себе, хотіла, мов в надгороду, мати в себе за всі перебуті муки і жалі його, і знов цілковито як малу дитину. Дрожала і розпадала ся над ним, але він ледви глянув у той бік, як вона за чим побивала ся.

До того і Рахіра дратувала її розшарпану душу.

Де і не здибле її, всміхнеть ся зухвало, кине її у слід обидне слово.

Раз здибала її Марійка в полі і обдарила добрими гулаками.

— Не лишиш мені хлопця, відьмо, будеш іще довго матригнуою годувати та кров мою пити?

— Буду пити, доки мені схочеть ся; а вам засі до мене! — верещала вона на ціле поле. — Гадаєте, я Анна, що її ви з розуму звели? Чекайте ще, чекайте трохи!

Відтак за кожним разом здибавши її, товкла злобно п'ястук о п'ястук і шепотіла:

— А що, сидить Сава коло вас на печі? Га? Настривив ся вас дуже?

І Марійка умлівала душею, побачивши її вже здалека і блідніла по самі уста. А рівночасно по неволі бурила ся і її душа проти сина.

Сава був винен, що вона терпіла від тої розпусниці. Через нього було все те, як би не він, не було-б того всього. Через нього відкинула і сиротину Михайлову, що Бог її мов на розраду подав, а вона і глянути на неї не хотіла. Через нього тепер круга сирота. Як би він хотів, покинув би ту негідницю, сидів би коло тата і мами і пильнував би їх, як ока в голові. Дівчат ще з десять зможе мати в житю, а тата і маму лише раз Бог дає. Лише їх мав, а вони лише ним дихали.

Він був усьому горю причиною, всім кривавим сльозам, якими переплакувала ночі. А він помимо того всього от що доводив. Ніби не бачив і не чув їхнього жалю і гризоти. Вони з жалю землі не чули під собою, а він був злий. Сьміяв ся і підсвітував, коли мати плакала.

Байдужним поступованєм своїм немов протер очи її душі і її саму мов отверезив.

З часом дійшла до пересьвідчення, що він наложив на брата руку. З часом... Там на пустім полі, в бурдею, що заповзав ся до половини в землю, без сьвідків і суддів, в найглибшій тишині і на самоті, дійшла до страшного висновку. В тихих, ласкавих ночах місячних, і коли з розкуйовданим волосєм і вохкими очима передумувала кожний поступок і вчинок свого одинака.

Не була вона так шляхотно сформована, як її чоловік, жадала для себе більше. І через те, що жадала більше, дійшла до сумних досьвідів...

— Йому землі хотіло ся і через те станув йому в дорозі Михайло! Рахіру треба годувати! Землі не стане! — так вмовляла в себе, а з тим падали мов жаріючі вуглі і поодинокі слова людей в запусілу душу, що все десь-не-десь перелітали поуз її слух.

Часом прямо питала його:

— Саво, де Михайло? Таже ти з ним у ліс пішов, я знаю!

Тоді прямо любувала ся його видом, як він блід і як його очи розширяли ся і гледіли на неї з холодним блиском.

— Де Михайло?

— Чому ви його не пазили? Куди хотів, туди пішов! Було не заводити за ним, як був у війську! Тепер всадить собі самі ніж у душу, а не другим! Я нічого не знаю!

І забирав ся їй з очий.

— І ніколи не згадає його! — говорила собі гірко в душі. — Неначе-б не мав ніколи брата!

І справді, для Сави не існувала пам'ять про брата. А коли і згадав його иноді хто при ній, він оставав глухий і німий мов мур. Затинав ся і замовкав за кожним разом. Хто-б хотів був на силу видобути з його уст імя брата, був би скорше того дива дожив, що він сам себе калічив би. Лише очи його миготіли бо-язко, груди дишліла тяжко, мов із раптової втоми. Він засапував ся, блід, а уста кривили ся болізно. Таким чином приводив матір до божевільного обурення проти себе.

І так стягнув на себе те, що мусів стягнути.

Ненависть матери.

З певним кроком, з блідим видом і палаючим зором.

Вся її любов, якою квиліла за ним колись, все її прочуте для нього, що колись робило її сильною, відважною, безглядною, зібралось в одно-одніське могутнє почуванє в материнську ненависть.

Вона почала клясти.

Зразу шепотом, зрідка — жахаючи ся сама своїх страшних слів, розриваючи їх на смутні шмати, а відтак пристрасно і з диким вдоволенєм.

З чорною землею в устах і руками зложеними на-вхрест хотіла його бачити. До війська нехай би знов ішов, але не на коротко, а на довго, і вона ще за ним тоді каменем кине. І як Михайла... як Михайла... нехай би його в кусні тяти... і в самій півночі ховали... Чув він те?

Вона має лише те одно бажанє в житю і більше нічого.

Вона знає лише ту одну просьбу до Господа Бога. І всі нехай би про се знали. Всі, що знали її старшого сина і що любили і шанували його, як шанує його пам'ять і душу вона...

— Сава виробив те, бадіко, Сава!! — жаліла ся чоловікови.

А він мовчав. Сам знав уже давно. Від першої хвилі. Але ніколи не був би їй того сказав. Ніколи, доки Бог позволить їм у-двійці дожити. Не хотів класти на неї тягару зі своїх уст.

— Така доля наша і наших дітей! Не плач!

Чи був він сильніший в горю? Податливіший проти замахів судьби? Менше чутливий?

Вона зненавиділа Саву, а він усе любив його. Тайком, з мовчливими устами, помімо всього любив його і жалів над ним. Його любов була для обох однакова, велика, і не знала ні в чім границь. Вмерлого не забував, а живого оплакував невидимими, духовними сльозами.

— Чому-ж ти пішов від тата? — питав вмерлого, а про живого думав: — Чому вчинив таке, коли я його любив? Я-ж бажав обом добра! — І відчував лише несказаний біль і жаль. Але ненависть не знаходила місця в тій безкорисній, гармонійній душі.

Він болів над своєю жінкою, що перемінилася у якесь одностайне, неприступне, втілене горе і втихомиряв її, як міг.

Вона стала уникати людей, відпихати ворожо від себе всіх, що зближалися приязно до неї, і понурилася цілковито у свій жаль, з якого не було для неї виходу. Часами пригадувала йому в своїй ненависти чим небудь Саву, але він не застановлявся ніколи над тим. Бачив лише одно з великим смутком, як із її колись такої теплої і щирої душі виростала чим раз страшніша ненависть до дитини, як вона гонила нею за ним і як в її душі зайшло сонце на віки.

Він знав.

В ту душу не зможе він уже ніколи сонця вложити. Пропало вже в ній все світло. Вона на віки осліпла...

XXXI.

— Бувай здоров і працюй, як я працював! — казав Івоніка Саві при передачі хати і городця.

— Я буду працювати! — відповів Сава байдужно, і незабаром потім оженив ся з Рахірою.

Жив із нею чи не два роки не звінчаний, але довше годі було затагати. Се бачив Івоніка сам, але ані він, ані Марійка не ступили кроком на його весіля.

А він сам?...

Вже шестий рік минає від смерти брата. Він що хвилі иньший. Як кажуть люди, не має спокою. Про нього оповідають:

— Як іде на роботу, то мусить кілька хат обійти. Ходить як зблуджений. Вступить де в яку хату, то й нема що слухати, таке заговорить. Тут говорить, там шпугає межи горшками, там дівчину зачіпить, там трутить когось... і йде в другу хату. Ніхто його не спирає і ніхто не просить до себе. Всім мов страшно перед ним, хоч він і жартує і сьмієть ся... Бог один знає — кажуть — що за ним раз-в-раз снуєть ся!

Не має спокою хоч і вона при нім. Кажуть: він усе був такий неспостійний, але що мав її, то ходив до неї, а тепер, як її має, шукає чогось иньшого. Але її любить так, що вона не сьміє в хаті нічого кивнути. Йому не треба нічого — каже він.

І так живуть із дня на день.

В полі то иноді ніби геть із розуму сходить. Як добачить якого заяця, кидає все, хоч би найважнійшу і найпильнійшу роботу, хоч би чужу, хоч би свою — і пускаєть ся в погоню за ним. Каже: мусить його мати... Його душа мов без внутрішнього, постійного житя, мов без ладу стала. Чи може вже з дитинства така була?

Трудно сказати. Ніхто не слідив за обявами тої предивної гри психічних струн.

Чи був щасливий з Рахірою?

Се-ж було щось з а б о р о н е н е, щось темне, чого він не любив. Воно втиснуло ся на силу в його молоду душу, в його убоге, душевне житє, і як займило її цілковито для себе — втратив те душевне житє. Вона вишила з нього душевну благородність до останньої краплі, а стративши се — стратив і себе самого.

В останніх часах займаєть ся живо постановою батька. Батько рішив ся взяти сина свого брата до себе, а Марійка якусь убогу сироту — і звінчати їх — щоб лишити на своє місце, як їм колись дні урвуть ся. Се його дуже занепокоїло; але він не має сьміливости зблизити ся до батька і просити, аби закинув таку гадку, бо вона для нього некорисна і завалить всю його будучність.

Щось строге, невмолиме стоїть між ними і замикає їм уста.

Тому одному він корить ся, тій невидимій, зелізній силі, хоч і не знає, що се таке?

XXXII.

Старий Онуфрій Лопата помер і на його місці замешкав по-бережник у панському ліску — старий Петро.

Та не він сам. З ним і Анна. Він подружився з нею.

По чотирьох місяцях у шпиталівилічилася вона і станула в домі шпиталевого директора на службу. Там перебула більше, як рік. Петро відвідував її враз із сестрою кілька разів при нагоді і намовляв вертати до рідного села. Вона послухалася і вернула.

Вернувши, зложила в руки Докії заслужені гроші і станула в неї за робітницю.

Була тиха, маломовна і в роботі невтомима. Про минушість ніколи не згадувала. Коли спіснув иноді хто про її горе та про помершого судженого її, вона предивно бентежилася. Мішалася, неначе-б не могла з чогось-то опам'ятатися. Не відповідала, хмурилася, і ніхто не міг зрозуміти, що в ній діялося...

Одного разу Петро повернувши з поля, де кілька днів працював із людьми і Анною — заявив сестрі, що хоче посватати Анну.

Докія перенудилася.

— Вінчатися хочеш із нею? На старість? Сьміх з себе пустити? Не находив доси дівчини, аж ось кого найшов! Здурів на старість!

Їх рід поцівський — а вона...

Він махнув рукою. Та махнув так, що вона зрозуміла, що сим разом спротивить ся всім її словам.

— Аби мені вже на старість не було кому і біля випрати? — відповів гірко. — Як ти очи замкнеш, Парасинка твоя злагодить? Іди, спитай в неї тепер, де її чоловік і стариня його і їх діти за господарством? А по друге, ти знаєш, яка Анна? Іди, стань із нею в полі до роботи, як я ставав — чоловік із нею день-в-день через тиждень — а відтак побачиш, що вона варта! Я постарівся, але багато таких робітниць, як вона, не видів. Прямо, з заліза. Робить тай робить тай робить, і ще-б годна робити... Знай, я її візьму!

Докія задумалася.

Мудра була і розважна, і мов та цариця, що хоч без корони, та все правила всім.

Тут треба було добре роздумати.

І брат говорив правду. Він на жарт не говорив. Сказавши своє, стукнув кулаком у стіл і закинувши гордо голову в зад мов лев, вийшов мовчки з хати. Значить — він вчинить те, що заявив їй.

Він говорив правду, що коли її не стане, він, хоч і який моторний, хоч раз чоловік собі, а про те стане без неї круглою сиротою. Ніхто його не догляне. Її донька має свого чоловіка, свої діти, господарство і иньші клопоти, і куди він притулить свою голову? Чи не в Мендля на Гоппляцу?

Що чоловік без жіночих рук?

Глина.

А ще на старість. А вони вже не молоді: вона і він. А Анна — що вже було з нею, то було — а вона все таки не з тих, аби її не варта чести віддати. Руки її хіба з золотом на-рівні поставити. Щож робити?

Нехай її вже бере! Таке вже мало його бути. З самого початку. Він не находив пари з замолоду, аж по тільки роках на неї наважився, а вона з розуму сходила, доки доїхала кінця своїй дівочій долі.

Не їй тут, старій жінці, в дорозі ставати! І чи помогло би воно?

Ет!...

Івоніка говорив на весілю її Парасинки, що справить своєму Михайликови таке весіле, що такого село борзо в-друге не побачить і не забуде скоро — таї справив. Але яке?... Як нині, бачить усе, як було... як гуляли в дворі... як Михайло гуляв... як Петро і Анна гуляли... як пішли всі вихром і навіть вона з Івонікою кинули ся шаліти... а хто бачив, що кому за плечима стояло? — — —

Ба!!

Нехай поберуться! Господь один знає, в чім добро, а в чім лиха година?

І побралися.

Пятий рік живуть уже разом.

В них коло хати рівновага і лад. Той лад, що його витворює невтомима праця і твердий, ясний ум. Петро відмолоднів і мов у-двоє подужав. Працює, товчить ся, вештаєть ся і — як говорять люди жартуючи — на старість „маєтки збиває“.

Добре живуть. Вона дуже добре дбає про нього. Совісна і вважлива, мов коло скла, коло нього ходить, а перед Докією

мов перед рідною матір'ю корить ся. Не має їй що Докія закинути, бо все в неї по правді йде. Петро справді гроші пряче, хоч ніяк йому про маєтки й думати.

В нього є хлопчина і се він робить задля нього. Придумали його віддати до школи. Нема йому що до землі привязувати ся — урадили — вона иноді лише самого горя наносить! Нема що до неї приростати! Вона не кожного щастем наділяє!

А старий Івоніка, що про се довідав ся, оживлено піддержує їхню думку. Тайком перед Марійкою пішов до нотаря і записав хлопчині що найкрасший ланець Михайла. Нехай колись і вчений згадає добрим словом його нещасного, покійного сина...

Він дивно привязаний до тої поважної, лагідної молодиці, що мов той добрий ангел снуєть ся в хаті і по надвірку, і для нього, коли-б він і не спинив ся в її хаті, все ласкаве і добре слово має. „Невісткою“ своєю називає її, і гірко-болізно всьміхаєть ся при тім сам із себе. Хлопчину її медом угощає і як внука голубить. Се одинокий, золотий промінчик на тихих полях, що викликує від часу до часу усміх на його устах і що ним він справді радуєть ся

А Марійка? Повура та, горем розколена вдача, що з нею?

Вона бачить той промінь, що паде золотим пасмом із тої дрібної хатини в душу її чоловіка, але він у ній лише жаль викликує.

Ніколи не нереступає її нога порога хати у веселому ліску, ніколи і не спиняєть ся нога молодої, поважної жінки коло самотного бурдея.

Лівія між ними ніяк не може вигладити ся; тут станув уже жаль матери до матери і не уступить ся ніколи зпоміж них.

Часом коли хлопя у веселому розбігу за Івонікою примчить аж до бурдея, коли побачить його стара жінка, її мов на ножі щось бере. І простягнула би руки за ним, пригорнула би до осиротілого серця — воно її чимось близьке, чимось рідне, чимось дорогого покійного сина пригадує — та тут і каменіє на місці і невимовно гіркий спомин поринає гострим ножем в душу.

Вона відопхнула колись свого внука від свого порога, відогнала з матір'ю мов собаку, що був би вже таким, як отсей, і оґривав задубнілу з жалю душу і осиротілу хату розвеселяв — а так божевільний жаль огортав її. Сама всьому винна. Сама-саміська вона. Дрожащими руками наповняє дитині капелюшок лакітками, на які здобуваєть ся самотна оселя в полі. Сушеними овочами,

горішками, иноді і булочкою — і відсилає до дому. Неспокійним поглядом і дивно зміненим зором наказує дитині вертати скоро до мами... Воно вертаєть ся послушно цильненьким кроком і ущасливлене до мами, а нещасна здіймає грізно кулак і грозить страшно в сторону, де проживає той, що винен її горю. Нехай Господь поступить із ним, як він собі на те заслужив...

— — — — —

Анна дрожить над своїм хлопцем якоюсь боязкою любовю з цілої поважної, глибокої душі, що натерпіла ся до дна, і знає лише одну мету — вивести дитину свою в люди. Її колишне горе вітворило її очі і інстинктом своїм пізнала жите-сьвіт. Гарує і працює від раня до вечера на здобутє засобів до науки для сина і щось мов силує її відорвати його від землі.

З нього будуть люди, як покине землю.

Якісь иньші люди, як вона, як всі ті, що окружують її, як ті, через яких натерпіла ся стілько у своїм молодім житю, та що передчасно зломило її. Не розуміє ясно, чому, по якій причині, але відчуває се і щиро переконана.

А Петро піддержує її в тім.

Дрібне хлопя з задуманими очима своєї матери, його мов до життя відновило. Коли воно спить, відгоняє мухи від нього, а руки, його великі, залізні руки прямо боять ся доторкнути дрібного тільця, щоб не завдати йому болю. Воно-ж дороге. Воно всіх за-нимає. Щось має за собою, чим вяже до себе і керує...

І так тяжать на нім надії — якісь не сформовані, прегарні, горді надії — здаєть ся, самих терплячих і упокорених — і він їх має сповнити...

Виросте — в нім прокинеть ся батьківська, героїчна влада, глибокий, віщий інстинкт по матери — вони попровадять його в иньший сьвіт... І він сповнить ті надії...

Чернівці, 7 цвітня 1901.

К О Н Е Ц Ь.

З минулого та пережитого.

(Про батька Тараса та ще про дещо).

(Спомини Данила Мордовця).*)

Коли, кажуть, нема під рукою ні гака, ні гвіздка, то й ухналь часом чоловікови у пригоді стане.

Себто мені нагадалось дещо з давненьких таки часів мого життя, коли ще й батько Тарас живий був.

Було се року божого 1859-го, коли я, молода ще людина, двацяти восьми літ, четвертий рік стояв на уряді редактора „Саратовскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“, ще й „начальника газетнаго стола“, та ще на придачу і на уряді „переводчика губернскаго правленія“. Такі уряди, бач, були тоді у нас, може вони й тепер існують — не знаю, бо давно вже я на старости-літах не зазірав у той сьвятий „Сводъ законів“.

Тими часами козакував у неволі, як той Кішка Самійло і Микола Костомарів у тому-ж городі Козлові, чи то пак у славному Саратові. І от ми з ним, козакуючи сяк-так, керували у-купі і „Саратовскимъ губернскимъ статистическимъ комитетомъ“, любенько нанизуючи, як колись Татари бідних невольників на аркани, оту гаспидську „статистику“ на цілі юрби усяких „таблиць“. А як Миколу закликано до Петербурга на катедру історії, то я вже сам один керував тією статистикою.

*) Сі спомини мали бути надруковані в „Літературному Збірнику“, присвяченому пам'яті Ол. Кониського (в Києві), але цензура їх заборонила.

А козакуючи коло статистики, я ще гірш став козакувать, — як той козак Голота коло Татар, — у „Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ коло усяких, як то кажуть, „злоупотребленій“ і коло усякої „неправди“, бо тоді здавалось, що „ширій неправді“, котра „весь сьвіт зажерла“, прийшов кінець перед отим „освобожденіємъ крестьянъ“, чого дуже сподівав ся і батько Тарас, катуючи „ширу неправду“.

Пятьдесяті роки, як ви, люди добрі, може памятаєте, а найгірше того — кінець пятьдесятих років — то були часи усяких „обличеній“. Герцен голосно дзвонив у свій говіркий дзвін — „Колоколъ“ у Лондоні і „обличав“, здаєть ся, і батька й матір, і попа й попадю з поповою дочкою. Щедрин-Салтиков „обличав“ усіх неправедних Крутогорян з Крутогорянками. Батько Тарас і батогом і пужалном катував усяку „ширу неправду“, що „весь сьвіт була зажерла“ і т. и.

А вже-ж сказано: „Куди голка, туди й нитка“.

Я й був тоді такою-ж ниткою: куди Герцен та батько Тарас, туди й я. Та я йшов битись на-вкучачки проти казенної палати за те, що вона здала торги на сіль та на горілку откупщикам, а не на користь казни. То зачіпав я своїм козацьким ратищем строїтелів Волю-Донської залізниці за те, що вони годували робочий люд свій червивою солониною і т. и.

Хоч і сипались, як горох із мішка, скарги губернаторови на моє козакування, але він не звертав на те уваги, бо такі тоді часи були; ади, правда, то ріж у вічі. А губернатором тоді був — нехай царствує! — Олексій Митрович Ігнатов, така щира душа, що було як прийдеш до нього, то він вийме із свого стола останній № „Колокола“, та й питає собі ніби з похвалкою:

— Не бачили ще сього?

— Де вже — кажу — не бачили! Учора ще з Костомаровим і з иньшими людцями читали та Господа Бога й Герцена за правду благали.

Такі то часи були! Се, бач, у повітрі пахло вже „освобожденіємъ крестьянъ“ і „великими реформами“ царя-освободителя.

Коли якось завертаю до губернатора за якимсь ділом, а він бере з свого стола бумагу, та подаючи її мені, й промовляє трохи з докором:

— Вотъ, — каже, — и дообличались!

Заирнув я ту „бумагу“ та так і остовпів.

У тій „бумазі“ міністер внутрених діл, — а ним на той час був Ланской, що після того пожалуваний був графом, — пише губернаторови „по высочайшему повелѣнію“, що Государь Імператор, прочитавши (се воєнний міністер підніс мені тертого хрину!) — прочитавши у такому-то № „Саратовскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“ невеличку замітку про те і те, „повелѣть изволилѣ“ — обявить саратовському губернатору строгій выговоръ“, — потім — „подвергнуть соотвѣтственному наказанію редактора „Губернскихъ Вѣдомостей“, та ще й „розыскать автора“ гаспидської замітки і також „подвергнуть соотвѣтственному наказанію“.

От така ловись! От тобі й за батьком Тарасом... „у холодну“!

„Розыскать автора“... Та на що було його, задрипаного, й „розыскувать“, коли і автор той, Д. М., і редактор — се-ж був я грішний, лихом недобитий, — Данило Мордовець.

— Щож тепереньки маємо робить? — питає губернатор, звичайно по московськи.

— А сьвятий його знає! — кажу я. — Може ми у свого Бога, як то люди кажуть, теля ззіли... Тепер хоч сядь та й плач...

Поміркував губернатор, зітхнув та й каже:

— Донесу я міністрови для докладу государю імператору, що сповняючи „высочайшее повелѣніе“, я посадив вас, як редактора і автора замітки, на чотири дні на воєнну гауптвахту, замість „холодної“, а ви не гаючи часу, мерщій прямуйте до Петербурга, та там самі й викручуйтесь, а я теж викручувати-му вас, як мога, бо я там маю руку...

А за що таки — може спитаєте — така капость накрила нас, мов мокрим рядном?

А от за що...

„Обличаючи“ усе на право й на ліво, катуючи „щиру неправду“ я й обличив у тій гаспидській замітці одного офіцера Бутирського полку, що стояв тоді у Саратові, „обличив“ за те, що він ні за се, ні за те на вулиці, перед народом, заціпив по пиці якогось унтер-офіцера, та так заціпив, що аж-аж, — так і ляснуло! Покарай його у себе, у полку, не при людях, — то се його діло. А то на вулиці!...

Ну, та се невелика птиця — офіцер. А я — каюсь — у тій нещасній замітці і над цілим полком чималенько таки поглузував.

Воно-б може глузування і проковтнулось у Саратові, хоч офіцери усі до одного хотіли було визивать мене на дуель. Але

тут замішав ся сам нечистий — той, що греблі рве. На лихо, те моє глузуваннє пішло гулять не тільки по усіх чисто часописях „Матушки-Рассей“, але перескочило й за кордони, тай почало скрізь лунати, мов та возуля весною поміж деревами. Горенько моє!

Так он воно з чого сердешний губернатор поперед мене уско- чив у халепу, мов сїрий у канкан, бо у воєнному міністерстві дуже косо подивились на мою нещасну заміточку. Лихо, тай годі!

Тим-то губернатор і велів мені мерщій летіть у столицю та викручуватись.

От я й повіяв ся, як той блаженної памяти послїдній кошо- вий отаман, Петро Калниш, до столиці викручувать ся.

Ох, чи викручусь? Коли вже губернатор ковтнув гарячень- кого кулішу, то мені певно завдадуть не кулішу, а березової мо- сковської каші.

Причвалав я до столиці, та зараз у міністерство.

— Ось і я, — кажу, — як той Рябко...

— А! Пилип з конопель... Се ти, кажуть, голубчику, уско- чив у коноплі, чи то пак у репяхи?

— Я, — кажу, — господа начальство.

— А деж бумага?

— Яка бумага?

— А „донесеніє губернатора на высочайшее повелѣніє“... Воно мусіло прийти не пізнійше трьох днів, а його й досі нема.

— А тут, як на лихо, государь скоро мусить відбути до Криму, — додав якийсь сивенький чоловічок з Володимиром на шиї.

Головонько моя бідна! От чого наробив батько Тарас із своєю правдою!

А як показали мені „діло“ з поводу моєї гаспідської за- міточки, то я так і присів! Воно розбухло так, як ото набухає чоловік від водянки. Воєнний міністер Сухозанет уже в-друге чи у-третє домагаєть ся, аби видано йому головою автора все тієї-ж гаспідської замітки. Міністер народньої просьвіти забув, хто — і собі того-ж домагаєть ся, і незабаром проганяє з уряду інспектора са- ратовської гімназії, небіжчика Анґермана, цензора, що допустив до друку замітку.

Лихо, тай годі!

— А хто-ж, — питаю, — докладати-ме моє „діло“ госпо- дину міністрови?

— Товариш його, — кажуть, — Олександр Григорович Тройницький.

Я раптом до Тройницького.

— Такий і такий, — докладаюсь.

— А! Секретарь саратовського статистичного комітету?... Знаю, — каже, — та ще й редактор „Губернскихъ Вѣдомостей“?

— Так, — кажу, — я самий.

На моє превелике щастє тими часами у міністерстві заходились вироблять новий „устав“ статистичних комітетів, а Тройницький знав уже деякі мої праці по статистиці, тай почав мене розпитувать: — Як се діло ведеть ся на місці. Я й витрусив йому з моєї торби чималенько дечого, чим і вдовольнив його до гаразду.

А далі й питаю про моє „діло“.

А він і каже, що вже докладав про мене Сергієви Стефановичу Ланскому, котрий і перемовив ся про моє „діло“ з воєнним міністром і з міністром народньої просьвіти, і вони умовились, що як ще нема „всеподаннѣйшаго донесенія“ від саратовського губернатора про се нещасне „діло“, а государь не сьогодні-завтра має відбути до Криму, то вони й порішили заготовить „всеподаннѣйшіє доклади“ про мене і к повороту государя до столиці.

— А ви тим часом що маєте робить у Петербурзі? — питає Тройницький.

— Я маю, — кажу, — дещо працювать у публичній бібліотеці.

— То й добре, — каже, — не счуетесь, як і государь повернеть ся до столиці.

Оселив ся я тоді у „Балалаївці“, як раз коло самої публичної бібліотеки. У ті часи про сю „Балалаївку“ у Петербурзі, як ото у козацьких думах співають: „Слава дибом встала“. Се була гостинниця Балабаєва з „номерами“ і у тих „номерах“ та ше з „мусікією“, як казав батько Тарас, проживав тоді і Микола Костомарів, працюючи на професуру до університету.

Первий, кого я побачив, прийшовши до Костомарова, був батько Тарас.

— А чув, чув, земляче, про те, як ви у репяхи ускочили, — сказав сьміючись і здоровкаючись зо мною Тарас.

— Е! бодай воно скисло! — махнув я рукою.

— Се пусте, хлопче, — додав ласкавим голосом автор „Кобзаря“, — коли заразом у „холодну“ не посадовили, то вам бай-

дуже й думать про се... Он нас з Миколою колись, як того Семена Палія, в мент „на колесниці та на коні“ — і засадили у ту високу та гостру швайку, що за Невою...

Коли двері рип! — і на порозі показала руда голова.

— Ніт Бога, кромі Бога, і Николай пророк Його! — промовив рудоголовий.

Се був Чернишевський, Микола Гаврилович. Такими словами він раз-у-раз шкільював над Костомаровим і моєю жінкою (вона тут же була), шкільював за те, що й вони над ним шкільювали.

— Здоров був, вовче, у овечій кожушині! — одрубав Костомарів.

А Чернишевський до мене:

— „Читали, читали, — каже, — ваше обличеніе... Назвать героевъ бутырцевъ „мокрыми орлами“, чуть не курами! Да за это обличеніе сидѣть вамъ въ мѣстѣ злачнѣ, въ мѣстѣ прохладнѣ, идѣже праведніи пророкъ Николай и кобзарь Тарасъ упокояшася... Такъ Тарасъ Григорьевичъ?..“

— Ні трохи не так, — відповів батько Тарас, — а ви там так посидите!

— Щож, — сказав я, — і я посидю там! Заробила коза те, чим їй роги правлять!

І пішла у нас весела розмова, бо за Чернишевським незабаром придибали у „Балалаївку“ і Печерський Мельников, і Іван Хведорович Горбунов, і Митро Юхимович Кожанчиков.

У ті часи „Балалаївка“ була якоюсь літературною корчмою. Тут, було, Горбунов розказує свої тільки що з печі витягнені гаряченькі бублики — жартливі оповіданнячка, котрі потім розлітались по усіх усюдах, а наша громадка аж за животи хапалась. Тут було Печерський Мельников, як він, мов на ведмедів з ратищем, ходив на старообрядців, що ховали ся „Въ лѣсахъ“ і „На горахъ“ (Його твори); а Кожанчиков так було й сипле, мов з рукава, усякими літературними побрехеньками та книжними новинами.

— А знаєте, господа, — обертаєть ся до нас рудоголовий Чернишевський з жартливим посміхом, — їду я это сюда мимо думы, коли глядь на небо и диву дался: что за исторія творится на небѣ во вселенной? Тамъ появилась какая-то новая, невѣдомая звѣзда, да такой величины и блиска, такое свѣтило, что, пожалуй, и Сиріусу и Артуру носъ утретъ. Коли подѣзжаю сюда, глядь, а звѣзда эта какъ разъ надъ „Балалаевкой“...

— Это, видите-ли, новое світило появилось въ „Балалаевкѣ“, — скривив ся Горбунов і очима показує на Костомарова.

— Та ні! — озвав ся Микола, — се над Тарасовою головою зійшла нова зірка, бо його тепер Петербург не зна де й посадовить та чим і частувать.

— Такъ, такъ, — каже Печерський, — про эту-жь звѣзду Тарасъ Григорьевичъ и мурлычетъ весь вечеръ:

Ой зійди, зійди, зіронько вечірняя...

Воно-ж так і було.

Увесь тобі вечір батько Тарас усе ходить по „номеру“, та все якось-то тихенько та гарненько мугиче собі:

Ой зійди, зійди зіронько вечірняя,
Ой виydi, виydi, дівчино моя вірная...

А там підійде до стола, сьорбоне разок-другий чаю з коняком або з ромом, та знов собі мугиче:

Ой зійди, зійди, зіронько вечірняя...

Сьорбаючи так склянку за склянкою, та помацає пляшечку з коняком, подивить ся на сьвіт та до Хоми, що змалку та до сивого волосу був ніби джурою у пана Миколи.

— Хома, а подивись, козаче: вже пляшечка й порожня, матері його сто копанок! Отсі Москалі усе видудлили!

То Хома й принесе другу пляшечку.

Довгенько таки ми засиділись тоді у Миколи.

На другий день пішов я до батька Тараса. А жив він тоді в академії художеств, у невеличкій та сьвітленькій студії. Застав я батька у чомусь біленькому, — чи то свитина полотняна, уся замузнана фарбами та иньшими плямами, чи то „спінжачок“ задріпаний. Сидів Тарас за своїми „офортами“ і з великим запалом працював біля їх, бо дуже до душі припала йому ся праця.

Став він тут показувать мені свої „офорти“, свого власного композивання і деякі гарні копії з великих майстрів. Тут же й подарував мені на добру незабудь кілька там своїх „офортових“ малюнків, котрі я потім у дев'яностому мабуть році передав до українського музею невмирущої памяти Василя Васильовича Тарновського, а він мені за сї подарунки привіз із Київа гарний Тарасів патрет, що й досі веселить мою козачу хатину у столярному закутку.

— А там (себто там!...) — там, де козам роги правлять, там, — каже, — ні до офортів, ні до иньших малюнків моя салдатська рука і доторкнутись не сьміла, — там був отой зась!... Тільки як я з адміралом Бутаковим плавав по Аму-Дарії та по Аралу, мені вільно було малювати у альбом Бутакова.

Сей альбом я й бачив, як Тараса вже не було на сьвітї.

У 1864-му році, здаєть ся мені, Бутаков привозив свій альбом до Андрія Олександровича Краєвського, і ми його усї бачили, — усї! — а з усїх мабуть zostались на сьвітї тільки я та Леонїд Олександрович Полонський, — він не дасть мені збрехать. А де дїв ся той альбом і де він тепер — сьвятий його знає! А дорогий був альбом.

Живучи так у „Балалаївці“ і працюючи у публичній бібліотеці за одним столом з Добролюбовим,*) блаженної памяти другом Чернишевського, зайшли ми якось з жінкою до Костомарова.

— Не бачили, — питає він нас, — Тараса?

— Ні! А що?

— Та Бог його знає, що й думать! От вже три дні й три ночі, як не був він в академії, і ніде його не видко!

— А можетъ, онъ, какъ Іона, во чревѣ китовѣ, — усміхнув ся Чернишевський.

— Може й там на лихо, — похитав головою Костомарів.

— Я вже посилав Хому і до графа Толстого (що був тоді віцепрезидентом академії художеств), і до Василя Матвієвича Лазаревського, — так і вони нічого не знають.

Дуже нам прикро тоді стало. Чи не попав часом знов сердешний у ту государственну „холодну“, що у цїпного мосту? А за віщо? На се ніхто не міг дати відповіді... Так може за поных табаки й заперли. І пропаде чоловік ні за цапову душу... А чи довго-ж і був він на волї! Чи рік, чи два роки...

Сидимо отак та сумуємо.

Коли чуєм — щось у коридорі за дверима бубонить... Прислухаємось — коли чути:

Ой зійди, зійди, зіронько вечірняя...

*) Я писав тоді монографію »Обличительная литература въ первыхъ русскихъ журналахъ и стѣсненіе гласности«, котру і надрукував у »Русскомъ Словѣ« під редакцією Хмельницького, може вже й Благосьвітлова, а Добролюбов працював над сатиричною літературою за часів Катерини II і надрукував свою працю в »Современникѣ«.

Ми думали — се Хома.

Так ні! Про вовка помовка, а вовк і шасть у хату...

Рип двері — і на порозі стоїть Тарас.

Жінка моя як зірветь ся з місця та до нього:

— Голубчику! де се ви пропадали?

— Та застукали мене, як ото співають у пісні:

Застукали мене
Разсукини сини,
Богучарські пани...

Вибачайте, пані-матко, за сих „панів“, не вдержав ся... Застукали мене гаспідські пани — Жемчужніков та отой граф Олексій Товстий (Толстий)... Поманили мене, як цапа капустою, українськими варениками, та й продержали у Товстого під арештом аж три дні, поки не втік, — мат-тері їх сто копанок чортів!

— А ми вже думали, чи не тее-то, як його... — усміхнув ся Костомарів.

— Яко Іона во чревѣ китовѣ, — додав Чернишевський.

— Ні вже — кат мене бери — протух за Аралом.

— Ну, і за те хвалити Бога... А нам таке лізло у голову, що аж-аж! — промовив хазяїн. — А воно, бач, приїхала Хима з Єрусалима.

— Та ще й яка...

Ой зійди, зійди...

— Що се я! — зупинив він сам себе, обертаючись до мене.

— А як ви? Ще черга ваша не прийшла?

— Ні, дякувать Господеви, і не прийде!

— Як так, мат-тері його?

— Та Господь ізглянув ся на мене! — кажу. — Ще вчора Тройницький казав, що мене вирятував ухналь.

— Який ухналь? Той, що в підіски заганяють?

— Та вже-ж він... Я чув від старих людей, що коли нема під рукою ні гаків великих, ні гвіздків добрих, то часом і ухналь чоловікови у пригоді стане... Таким ухналем став для мене саратовський губернатор. Він так написав про мене Ланскому, ще й Мілютіну Миколаю Олексієвичу, — таке надряпав, що буцім я такий чоловіга, така спасенна душа, так працюю на користь урядови, що й не сказати! Ланскої і покажи того листа другим

міністрам, та й государю „всеподаннїйше“ доложив так щиро, що царське величество всемилостивїйше й дарували менї грїшному мою провину.

— Оттак ухналь, мат-тері його! — вдарив ся Тарас об поли руками.

— То-то воно й є!... Які великі гаки та шигори стирчать тут, а бач, нічого задля мене не зробили! А вискочив ухналик і викрутив мене, хоч самому й залили за шкуру сала.

— Нехай скисне та „холодна“ та та „швайка“! — промовив батько Тарас.

Ой зійди, зійди, зіронько вечірняя...

Більше я вже й не бачив батька.

ВІЗИЯ СТІЧІ.

Нім сумерк мак ще кине на далечінь сю сину,
І міць мою розщипле в неумолимій дрожі,
Мов порошно безлисте,
Підношу чоло з пилу і в ясність твою лину,
Мов псалъм текучий слізми, що стоїть на сторожі
Усіх руїн, о Христе!

Ось крізь вікно отверте щось шелестять левкої —
В очах їх блиск займаєсь від близьких лун заходу,
Блиск золотистий, хитрий —
З піль тягнуть аж до мене зітханя сонні твої,
В тиші лунає мірно гармон'я твого ходу,
Мов шепіт цитри.

Вечірній холод з трудом волочить довгі дими,
Мов мольби ті жебрачі, великі і безсловні,
Ген сіє по каміню — —
Земля ворухить лячно левадами зільними,
Тече студеним потом у скрутї невимовній,
В незгубленім терпіню...

Виджу тебе крізь листя, як по смузі туману
Ідеш у низ в задумі, на кий вандрівний спертій,
В хламиду приодітий —
Рукою слониш очи і в пустку сходиш скляну,
З висоти маєстату у королівство смерти,
Витязю сумовитий.

Полину против тебе у радіснім знеслю,
 Де тїнь твоя тріпочесь сповита в пестру гльорію, —
 Византийська ікона — —
 Упаду в пил дороги, до ніг твоїх ся схилю,
 Недужу душу мою словам твоїм отворю,
 О славо ти Сіона.

Мій волос проміністий шнурами весь мов повій,
 І непорочна одїж ушита на сю стрічу,
 В білооблачні звої —
 В долонї моїй мирра, мов в мушлі тій перловій,
 Зерно за зерном ловить крізь блідість таємничу
 Шелест левкої.

Кладеш спокійні пальці на жар моєї скрані
 І усьміхом цілуєш уста мої болючі
 Від предовгої спеки —
 Аж викарбутить місяць з небесної отхланї
 Стать свою струпішілу і бліді кине лучі
 На образ сей далекий...

І доси бачу в полі вузесеньку стежину,
 Мов біла струна скрипки тремтить на роздорожі
 Те волокно сріблїсте...
 Підношу чоло з пилу і в ясність твою лину,
 Мов псалъм текучий слїзми, що стоїть на сторожі
 Усіх руїн, о Христе!

Катерина Бриневичева.

Весняний день.

О! я добре пам'ятати-му той чудовий день весняний. Як тепер його бачу, як тепер його чую... Кругом весна і повно сонця. Пишно цвітуть садки в ріднім селі; в чисту, зелену з білим одіж убрали ся дерева. Скільки чарівної млости в мягкім повітрі! Які пахощі обгортають із усіх боків! Вітрець тихий ледве-ледве промайне, шелесне листом, шовковою травицею, підхопить білий цвіт, що тихо сиплеть ся з гілячок та крутить ся в повітрі, розіллє пестливу прохолоду й зник, уже нема його, тиша геть панує... Любо глянуть, легко дихнуть...

Простеливши ноги по зеленій траві, втопивши очи в безкрає море небесної блакиті, на-пів лежу собі в батьківській пасіці серед вулиїв. Бджоли снують, бджоли гудуть та бреньять навкруги мене, і мені їх гудінне клопотливе милійше від усякої музики голосної: зачаровує нерви, заспокоює серце, бажаю забути ся, на-пів заснути, хочеть ся марити без кінця серед таких розкошів природи... Нема хіті до важких питань, зникають геть усі невсипущі думки, оті вічно кусливі мухи; лихий їх візьми! Хочеть ся йно спочити в чарівнім з'єднанню з величною природою... Більш нічого!

Але на! Що се таке? Разом гримнули усі звони на церковній звіниці, потрясли повітре й загули... Я здрігнув ся й відчувив ся від свого забуття. На що звонять? Що се значить? Овва! Смутний здогад вже темняжить душу; печаль хвилею приступає до серця...

— Бідна Лисавета! Се по ній уже звонять... Згасла чиста, дорога душа... Забрано її звідси, коли усе так цвіте, так красується ся. Будь мудра, вчена головонько, дізнай ся, на що се так, до чого може бути здатна отся смерть? Ні, дарма! Безсмертні

сили! Які ви жорстокі, немилосерні! Немає вам ні добрих, ні лихих... А ти, природо-зраднице, пишашся й байдуже тобі, що красна людина стає гнилим трупом? Як могла вчинити ся така велика кривда?

Я-ж добре знав сю предивну людину; її моральне обличчя серед темряви сільського вбогого люду сьвітило ся дуже ясно та мило. Дарма, що то була проста, неосьвічена селянка: який чистий, сьміливий розум, яка чесна душа, яке щире серце! Разом із тим яке благородне поводження, без панських удавань яка приємність! Жадних забобонів, з уст ні слова прикрого, обридного, делікатність на-вдивовижу.

Я завжди милував ся з сеї чудової жєнщини, коли йно бачив її. Я не міг глянути на неї без ласкавої ухмілки. Її присутність, її розмова не могли, здаєть ся, надокучити мені. Я радий був слухати та слухати її... Тай красномовна-ж була! То красномовність неблискуча, негрімлива, про те дуже приворожлива. Той голос ніжний та пестливий міг порушити хоч яку душу, міг привабити хоч яке серце. Се був наче чистий струмочок, що часом біжить по ярочку і вільно дзюрчить серед гаю; не втомляє, не всипляє, а звеселяє усе навкруги. В ній був самородний, дивний талан гумористичний. Іскри правдивого українського гумору так і сипали ся з уст сеї селянки. Вона говорила звичайно спокійно, навіть часом зовсім серіозно, ухмілка ледве мигала по обличчю, що наче трохи сьвітило ся; одначе рідко хто міг утримати сьміх, слухаючи її тоді. Так було мило жартує, так було обережно зачепить усякого, що кожен охочо ладен сьміяти ся з себе самого.

Я сам чи раз бував на меті її жартів, особливо коли се трапляло ся при паннах або й при простих дівчатах. Вона любила при тому згадувати всякі комічні випадки з моїх дитячих років, напр. як я ще зовсім малий безштанько робив то ті, то иньші хитрі збитки, а вона, моя нянька, силкувала ся виправдити мене перед мамою; як бувало я недужий, слабенький, на дієті, прошу її і благаю дати мені грушечку, що жовтіє та красуєть ся так на дереві за вікном, простягаю руки туди, і вона несильна противити ся мені, біжить, трусить грушу і дає хоч трошки закропити ся... Так було усї й поглядають на мене, на мою вже рослу по-стать, на мої чорняві вуса і регочуть ся з мене. Що робити? Ніяково трохи, сьмію ся, червонію, а про те якось тепло та радієно на душі. Хто знає, чи одна сьвята іскорка запала в мою

дитячу душу від жартів сеї доброї, сьмішливої няньки? Чимало розваги й радощів вкладала вона в мій дитячий плач та скорботи? Скільки разів десь моє скривляне обличчя розпросторювалося і прояснювалося під впливом її ласки та сьміху? Так, так повинно бути... Бо чого тепер, серед сучасних тривог, турбот та всяких пригод, коли часом увесь бруд житєвий обляже тебе чорною хмарою і гнобить, мулить душу, здається, от-от погасить віру в добро, зашкарубить серце, задушить у ньому любов; чого-ж таки почуваетсяся там десь у таємній глибині душі якийсь ніжний, відрадний голос, що живить надію? Се наче чисте коріння, що вросло там давно-давно, не знати коли, в якісь дуже ясні, лагідні дні, і тримається міцно та пускає з себе раз-у-раз сьвіжі, зелені паростки. Ось де вплив простої, милої, веселої душі!

Така то була жартовлива вдача у бідної Лисавети; однак дуже помилився-б той, хто вважаючи на се, надав би їй щасливу долю; не раз під жартами, під милою ухмілкою таїлися пекучі страждання. Важкі зітхання, що зненацька підіймалися з грудий і поривали веселу розмову, несли сумну вість із таємних закутків її серця і сьвідчили як не про велике горе, то про тяжкий, повсякчасний клопіт. Видно, сама вона носилася з своїми скорботами і не любила виставляти на показ людям.

А й справді не легко склалося для неї життє. Сиротою зросла, у наймах дівувала, з бідним приймачем Павлом одружилася і серед злиднів та лайки нових родичів звилася своє гніздечко. Правда, добрий, смирний, роботящий, не п'яниця був її Павло, але занадто вже тихий, полохливий й нерішучий. Часом треба було його як дитину доглядати й захищати. Праця щоденна, пильна, невтомна, тяжка повсталася перед молодою жінкою, робота без спочинку, без просьвітку... Землі омаль, тільки що город коло хати, майна ніякого... Треба шукать заробітків: чи за сніп жати, чи за гроші вязати, чи білизну прати, чи хати мастити, чи городину обробляти — нема що розбирати, треба йно руки наставляти. І справді не вгавала Лисавета, то з Павлом, то сама усюди поспішала, гроша заробляла і до дому несла; не вважала на те, що спина часом кривить ся, а ніженьки підгинають ся, аби був дома який кавалок хліба, аби було чим заспокоїти пташенят у своїм гніздечку. Оті пташенята, тож була її єдина втіха, тож були її найчуждїйші скорботи. Любила-ж вона їх, пестила ж вона їх, хоч часом злидні темною-темною хмарою облягали. Але невблаганна смерть

зачастила до її гнізда, нагло грабувала звідти малюків і шматувала серце бідної матері. Особливо вбивалась вона за дівчатками, що їй дуже не вели ся.

Одначе довело ся таки їй виховати одну доньку. Випестила, вишанувала її серед сліз та тривог, і треба було бачить, як милувала ся вона зі своєї красуні Марянки... Її поглядом жила, думкою про неї богатіла. Часом, бувало, де небудь на роботі дадуть їй що будь таке ласе, пирожок із сиром, медівник або що, вона нишком укине в пазуху тай занесе своїй Марянці.

— На що, пані, сі грушечки валяють ся даремне під деревом? — спитала було, розвішуючи білизну по садку.

— А так, нема кому їсти, або ще ніхто не вглядів! Візьміть, коли хочете, тай закропіть ся! — скажуть її.

— Я візьму, але не для себе. Там десь моя Мариня дома господарює; треба їй гостинця принести...

Так наче-б та Мариня завжди була малою дитиною, що йно за ласощами побивала ся. А вона вже он яка дівуля вигнала ся. Вже й шіснацять минуло, вже й сватачі почали залицяти ся.

Тривожна пора надійшла для матері. Не могла вона без жалю подумати про той час, коли прийдесть ся розлучити ся з любою дитиною та віддати на чужі руки. Не наслужила ся, не натішила ся ще нею, а тут уже хотять забрати люди. Тай що то за люди? Ні, будь за кого неохоча була вона віддати свою дитину; тим-то й потягли ся деякі сватачі з гарбузами. А тим часом мама з доні очий не зводила і скриню гарну всякого добра для неї готувала. Як бджола, як мураха по цілим дням працювала, та все у свій улійчик спроваджала. Чудова мати! Таку то людину, у такий приємний задля неї час, наспіла люта смерть...

Злий і сліпий косарю! На що ти утяв її життя, на що вирвав із дорогої сім'ї, коли вже доля почала усміхати ся до неї? Скосив, скосив, як нікчемну билину, у ту пору, як усе так цвіте, усе так радіє...

Знов загули звони і підняли сумну розмову, все частійшу та частійшу... Либонь провадять... О! вже чути похоронні співи. Наш співучий дяк своїм гнучким тенором високо підносить у гору „Святий Боже“, перерве й протягне міцно „Святий кріпкий“, ще раз підійме в гору „Святий бессмертний“ і врешті пустить до долу „Помилуй нас“. Сумно лунає сей жалібний спів по селі, під ясным небом серед тиші, серед цвіту, серед блиску...

Стою коло плоту і вдивляю ся, як наближаєть ся похоронна процесія. Ось корогви вже мають... Дяк... Пан-отець... Народу чимало суне: ріжнобарвні платинки, хустинки, спідниці, баби, дівчата та діти. Серед їх натовпу везуть труну. В ній видно бліде, застигле обличчя. А он руки складені на грудях, наче говорять:

То не сором сі стомлені руки

Положити в дубовій труні...

За труною йде Маринка, розстелили ся коси по плечах, нічого не бачить, іде й тяжко голосить, плаче щиро, від цілого серця. Малих діток двоє сидять у ногах коло труни і лупають оченятами, раді, що їх везуть. А тут і Павло... Ні, се не він, се йно тінь його. Вхопивши рукою за полудрабок воза, тягнеть ся з боку, зігнув ся, голову схилив, сльози річкою течуть із очий, шматує, погойдуєть ся, ні на що не вважає; весь вид його наче промовляє: „Бідний я сирота! На що вона покидає мене? На що забирають її від мене?“

Нема сили вдивляти ся у сю жалісну картину, але не сила й очи відвести. Вдивляю ся... й за серце тисне, душа терпне... Хочеть ся крикнути, наче від фізичного болю... Почуваєть ся пекуча потреба обурити ся проти когось, наскочити на якогось злочинця і пімстити ся за нагло скривджених, знівечених людей...

Повертають у другу вулицю... Ну, вже годі дивитись... Ще раз хитнулась висока постать Павлова, ще раз мигнуло його наче закисле обличчя, тай усе зникло...

Знов я в самотині, в тій самій пасіці. В якійсь нестямі розкинув ся на траві, а погляд мій блукає безнадійно навкруги. Як і перше природа пишаєть ся й радіє коло мене, одначе тепер здаєть ся, що вона наче ворог сьмієть ся. Душа болить, а дума поринає в безодні спутаних, незрозумілих питань... На що? для чого? хто винен? — Не сила відповісти собі...

Одно чутє великої втрати виринає ясно на верх душі. Здаєть ся, наче одірвала ся і одлетіла геть якась дуже дорога часточка власної душі; так наче-б та Лисавета заховувала ся в якімсь таємнім закутку мого серця, а тепер її нагло вигнано звідти. До останньої хвилини, як мав збудити мене той жалібний звін, якомь не помічав я, о скільки вона рідна й дорога мені... Ми вже рідко стрівали ся, пробуваючи серед дуже окремих умов життя... Я довідав ся, що вона хора, я спочував їй, але якомь не міг вірити, що вона так скоро вмере. А тепер не стало її... й усі струни

моєї душі враз жалібно забреніли... Стиха, стиха ввижається мені якась чудна гармонія межи душами однакової чулої вдачі... Волів би вірити, що вони існують у світі, як рідні, злучені таємними вузлами: пізнають одна одну в пишних палатах так само, як в убогій хатині, в золотім жупані, як і в драній свитині, а пізнавши ся не можуть одна одну геть забути, з далекої сторони вісти подають, відчують горе, відчують радощі, і як не стане одної, то друга мусить по ній тяжко тужити...

Се вже не в-перве трапляється ся тужити за людиною, так би здавалось, зовсім мені чужою... Та як не тужити? Як не сумувати? Тож справжня родина. Її так трудно відшукати в своїм життю... Так мало, здається, її є... А тут ще якась ворожа сила так нагло, без потреби нищить її... Не сила забути таких людей. Пустійше й пустійше стає надкоला тебе... Як живі встають вони раз-у-раз у пам'яті, такі милі, огрядні, наче прозорі, але сум в очах і гірка ухмілка на устах. Ті уста наче шепчуть: красен сей світ, такий порядок в ній, скрізь видно закони точні, сліпі, неблагані... А ті очи наче питають: деж свята правда? де її шукати?

Ось і ти, Лисавето мила, вже заняла місце в моїх думках, твій жалісний образ жити-ме там завжди. Він яснити-ме там із кожною весною. Коли прийде вона, пишна та красна, коли зацвітуть садки, коли заграє усяке живе створіння під ясним промінем сонця, коли може й мені забгнеть ся радощів, веселощів та кохання, ти як жива встанеш перед мої очі і протверезиш мою п'яну голову сим важким питанням: „Де та правда в світі? де вона?“ Так...

О, я добре памятати-му той весняний день чарівний!

С. Грущенко.

Розмова з привидом про початки азбуки.

Анатолія Франса.

Я засидів ся був раз до пізна і довго-довго писав серед нічної тишини. Лямпя прикрита абажуром осьвічувала лише стіл, а полиці з книжками, що займають чотири стіни комнати, поринали в пітьмі. В печи вигоріло і ще лиш у попелі жевріли рубіновим блиском останні вуглики. В комнаті стало душно від густих клубів диму з папіросів. Передо мною в мищинці з купки попелу курив ся просто в гору синявий димок останньої папіроски. Якась несамовита пітьма залягла комнату. Чути було немов якусь таємничу душу всіх книжок, що дрімали на полицях. Перо задріжало мені в руці і я задумав ся був над дуже скрутними питаннями, коли з диму моєї папіроски, ніби з пари магічного зілля показала ся якась особа: по кучерявім волосю, довгих і блискучих очах, горбатім носі, грубих устах, чорній бороді, зачесаній асирійським способом, ясно-бронзовій красці шкіри, хитрім і грубо змісловім виразі лиця, по кремезній будові тіла і богатім уборі спізнав я одного з тих Азіятів, що їх Греки прозивали варварами. На голові була в нього синя шапка у виді рибячої голови, вишивана зіздами. На собі мав пурпуровий одяг, вишиваний рисунками звірів; у одній руці держав керму, а в одній табличку до писаня. Його поява зовсім не збентежила мене. Що привиди показують ся в бібліотеці, річ се зовсім природна. Деж показувати ся тіням мерців, як не серед сих знаків, що бережуть їх память? Я просив чужинця сідати. Він не схотів.

— Не трудіть ся, — сказав, — і робіть своє, неначе-б мене тут зовсім не було. Я прийшов лише поглянути, що се ви пишете на отсім ледачим папері. Мене се тішить. Не аби я журив ся сим

хоч трохи, що за думки ви можете висловлювати. Для мене лиш несказано інтересні букви, якими ви пишете. За сих двацять вісім віків, від коли послугують ся ними, змінили ся вони дещо, та все-ж таки значки, які виходять зпід вашого пера, не зовсім чужі для мене. Пізнаю отсе *b*, що за моїх часів звало ся *бет*, себто хата. Ось *l*, котре ми називали *лямед*, бо подабає на шпильку. Се *g* походить від нашого *гімель*, з карком верблюда; се *a* вийшло від нашого *алеф*, себто голова бика. А вже отсе *d*, що ось його бачу, показувало би на *далет*, що дало йому почин, трикутний вхід до шатра, яке ми розпинали на пісках пустині, як би ви через скоропись не були заокруглили сього знаку нашого давнього бурлацького життя. Ви змінили *далет* так, як усі иньші букви моєї азбуки. Але не в докір се вам. Ви вчинили се лише задля поспіху. Час дорогий. Час, то золотий пісок, слонові зуби і струсові пера. Житє коротке. Треба, не тратячи ні хвилини, торгувати і подорожувати по морю, аби здобути маєтки і забезпечити собі на старість щастє і пошану.

— Пане, — кажу йому, — по вашим вигляді й бесіді догадую ся, що ви старий Фенікієць.

Він відповів мені просто:

— Я Кадмос, а властиво тїнь Кадма.

— В таким випадку, — відповідаю, — ви властиво не істнуєте. Ви лише міт і алегорія. Бо годі вірити всьому, що оповідали про вас Греки. Вони оповідають, буцім-то ви біля кирниці Аресової забили змя, що зївав огнем, і повиривавши сїй потворі зуби посїяли їх у рілю, де з них зійшли люди. Се лиш байка, а ви самі, пане, лиш казочне єство.

— Може бути, що я став таким протягом віків, і що отсі старі діти Греки перемішали мою пам'ять із казками, але се мені байдуже. Я ніколи не журив ся тим, що про мене будуть думати по смерті. Я журив ся і тїшив ся тим, що доторкає земного життя і до тепер иньшого життя не знаю. Що се в мене за житє тиняти ся хитким привидом по запорошених бібліотеках і привиджувати ся неясно пану Ернестови Ренанови або Пилипови Бертерови! Таке житє привида мені тим сумнїйше, що я на землі не дармував ні хвилини і вів житє вельми діяльне. На сіяє змиєвих зубів у беоцькій землі мені не було часу, хиба що сими зубами мала бути зависть і злоба, які будили ся в душах китерийських пастухів на вид мойого богатства і сили. Я ціле житє плавав по морю. На чорнім кораблі, прикрашенім із переду червоним, дивоглядним карлом, сторожем

моїх скарбів, я дивився на тих сім Кабірів, що пливають небом у своїм блискучім човні і кермуючи після недвижної звізди, яку Греки на мою пам'ятку прозвали фенікійською, я переплив усі моря, пізнав усі краї. Я бував за золотом у Кольхиді, за сталюю в Халібах, за перлами в Офірі, за сріблом у Тартесі. В Бетиці я добував залізо, олово, кинобер, мід, віск і смолу, і запускався навіть на край свіча, крізь густі мраки на понурій остров Бритійців. Звідти я вернув на старість сивий і навіз із собою цини, щоб її відтак продати Грекам, Єгиптянам та Італіотам на вагу золота. Середземне море було тоді моїм ставом. На його пів-диких берегах я позаводив сотки контор, а славнозвісні Теби були лише цитаделею, що зберігала мої скарби. В Греції я застав дикунів уоружених деревляними списами і кременними топорами. Від мене лише пізнали, вони і навчилися всіх штук.

В його погляді і словах вражало тверде завзяте і я відповів йому непривітно :

— О, ви були безперечно купцем оборотним і розумним. Але за те не було у вас ніяких скрупулів і ви нераз поводилися як розбишака. Коли ви завітали до Греції, перша річ у вас була порозкладати на березі жемчуги і пишні тканини, а коли тамошні дівчата, ведені непереможною принадою, приходили самі, без відома родичів, аби налюбуватися пожаданими річами, ваші моряки ловили цих дівчат, що даром кричали і плакали, і кидали їх на дно корабля, де вони тремтіли повязані, під сторожею червоного карла. Не вкрали ви таким чином, разом зі своїми, молоді Іо, доньки короля Інаха, аби її продати в Єгипті?

— Се дуже імовірно. Король Інах був начальником невеличкого племені дикунів. Його донька була біла і мала обриси лиця ніжні, чисті. Відносини між людьми дикими і цивілізованими були все однакі від непам'ятних часів.

— Се правда; але ваші Фенікійці допускалися нечуваних злодійств на світі. Не боялися обдирати саркофаги і грабувати єгипетські гіпотеї (підземелля), аби прикрасити кладовища в Гебалі.

— Вибачте, пане, але невже-ж можете сим докоряти старому чоловікови, котрого вже Софокль називав старинним? Ми ледви від п'яти хвиль балакаємо у нашому кабінеті, а ви вже зовсім забули, що я старший від вас двадцятьма віками. Пригадайте собі, пане, що я старий Хананець і не годиться мені дорікати кількома трумнами та дівчатами вкраденими в Єгипті або в Греції.

Подивляйте радше силу моєї інтелігенції і красу мого промислу. Я вже говорив вам про свої кораблі. Я міг би ще показати вам свої каравани, що мандрували в Ємен за кадилом і миррою, в Гарран за жемчугами й корінєм, в Етіопію за слоневою кістю й гебаном. Але моя діяльність не обмежувалась лише на виміну та на торгівлю. Я був зручним ремесником тоді, коли решта світа дрімала довкола в варварстві. Як коваль, ткач, скляр, позолотник я доказував своїм генієм таких штук, що вони видають ся магічними. Погляньте на різьблені мною чаші і подивляйте тонкий смак старого хананейського позолотника. Не менше гідні подиву мої праці рілничі. Отсю вузьку смужку землі, що притулила ся між морем і Ливаном, я перемінив на чудовий огород. Ще тепер найдете тамки виконані мною кирниці. Один із ваших учених сказав: „Одні Хананейці вміли будувати водопроводи на віки“. Пізнайте ліпше старого Кадма. Треба вам знати, що я допоміг усім народам, що мешкають над Середземним морем, перейти з віку камінного у вік спіжевий. Грекам подав я основи всіх штук. В заміну за збіжжє, вино і худобячі шкури, які вони мені приносили, я давав їм чаші, на яких цілували ся голуби і фігурки, які вони опісля наслідували та переробляли по своїй уподобі. Врешті я дав їм сю азбуку, без якої вони не здужали-б ані утревалити, ані навіть висловити подивляних вами думок. Ось чого доказав старий Кадм. Зробив се, що правда, не з любови для людського роду, ні для пустої слави, але для зиску і в надії певного дотикального зарібку. Зробив се, аби збогатити себе і на те, аби, коли постарієть ся, міг пити вино з золотої посуди, на срібнім столі, посеред білих жінок, що танцюють розкішні танці і грають на арфі. Бо старий Кадм не вірить ані в добро, ані в чесноту. Він знає, що люди лукаві, а боги, хоч сильвійші, ще гірші. Він боїть ся їх, намагаєть ся переблагати їх кривавими жертвами. Не з любови. Нікого, крім себе, він не любить. Яким мене видиш, таким мене пиши. Але зважте, що як би я не був ганяв ся за сильними змисловими вражіннями, я не був би працював, аби себе збогатити, не був би винайшов штук, якими ви втішаєте ся ще тепер. А що ви, любий пане, не маєте досить розуму, аби стати купцем, і як письмак складаєте писаня на моду Греків, то вам треба би віддавати мені божеську честь, бо мені завдячуєте азбуку. Я її винайшов. Затямте собі, що я сотворив її лише для вигоди в торгівлі і мені не снило ся, до чого вона придаєть ся письменним народам.

Мені треба було способу записувати все скоро і просто. Радю був би я зазичив ся в своїх сусідів, бо така вже моя вдача, що беру від них усе, що мені пригоже. Мені на оригінальності зовсім не залежить. Моя мова семітська, різьба в мене на-пів єгипетська, а на-пів асирійська. Коли-б у мене була знайшлась під руками яка будь добра азбука, я не був би тратив часу на винаходжене. Однак ні гієрогліфи тих народів, що ви їх зовсім не знаєте, а зовете Гіттітами або Хеттейцями, ні сьвята азбука Єгиптян не відповідали моїм потребам. Були се письма трудні і повільні, придатні радше на се, аби записувати ними стіни храмів і гробів, як на швидку скоропись купця, що мав лише невеличку табличку при собі. Навіть скорочене і приладжене на скоропись письмо Єгиптян було все таки тяжке, запутане та невизначне. Вся система з корія була хибною. Скорочуй гієрогліф як хочеш, він усе лишить ся гієрогліфом, себто крайнім безголовем. Вам звісно, що Єгиптяне уживали між своїми гієрогліфами по части первісними, а по части скороченими, обік знаків, що представляли ідеї, образи, також знаків на прості звуки. Мені прийшов до голови геніяльний помисл вибрати з отсих безчисленних знаків двацять два звуки і зробити з них двацять дві букви моєї азбуки. Кожда з отсих букв, себто значків, відповідала одному звукови і при їх помочи можна було зложити легко і вірно кожде слово. Не була-ж се думка геніяльна?

— А вже-ж, безперечно, що геніяльна, і то може більше, як ви самі думаєте. Завдячуємо вам річ просто неоцінену. Бо без азбуки годі записати точно бесіду, нема й стилю, далі ніякої більше ніжної думки, ні понять, ні висшої філософії. Так само годі уявити собі, аби Паскаль міг написати свої „*Provinciales*“ клиновим письмом, як подумати, щоби фока могла вирізьбити статую Зевса. Придумана до веденя торговельних книг, фенікійська азбука стала необхідним і одиноким знарядом думки, а історія її розвитку звязана тісно з розвитком людського духа. Ваш винахід гарний і безмірно цінний, хоч і він має свої хиби. Власне не прийшли вам на гадку самозвуки і тільки геніяльні Греки зробили їх. Така вже була їх вдача, що все на сьвітї вміли довести до довершеного ладу.

— Я вам скажу, самозвуки мені все путали ся і мішали ся. Ви вже замітили може й тепер: старий Кадм говорить трохи крізь горло.

— Прощаю се йому радо, простив би йому майже й те, що вкрав був Іону, бо впрочім чим же був той її батько Інах, як

не ватажком дикунів, що ходив із писаною кременем палюгою? Я простив би йому й те, що навчив бідних і чесних Беотів змислових танців Бакханток, простив би все за те, що подарував Грекам і цілому світові найдорожший талісман, двадцять і дві букви фенікійської азбуки. З отсих двадцяти двох букв вийшли всі азбуки світа. Нема на світі нічого, чого не можна би при їх помочи утревалити і заховати. Від вашої азбуки, божеський Кадме, походять азбуки грецькі й італійські, що дали почин усім азбукам європейським. Від вашої азбуки далі походять усі азбуки семітські, отже арамейські, гебрейські, а врешті сирийські й арабські. І отся сама фенікійська азбука стала матір'ю азбук гімарітської, етіопської і всіх азбук у середній Азії, венд і пельві, а навіть азбуки індійської, від якої походить письмо деванагарі та всі азбуки полуднево-азійські. Отсе доля. Ось безмежне поводженє. Нема тепер, як земля широка і велика, ні одної азбуки, що не походила би від азбуки Кадма. Хто лише на світі послугуєть ся письмом, сєй віддає тим самим почесть хананейським купцям. Кілько разів подумаю про се, я бажав би віддати вам найбільшу честь, добродію Кадме, і не знаю, як дякувати вам за ласку, яку зробили ви мені, позволивши провєсти зі собою, Баалем Кадмом, винахідником азбуки, годинку на любій розмові в моім кабінеті.

— Любий добродію, запануйте над своїм одушевленєм. Я доволі рад зі свого винаходу. А моя візита не приносить вам ніякої особливої чести. Мене мучить смертельна нуда, від коли я, ставши хиткою марою, не можу продавати ні цини, ні золотого піску, ні слонових зубів, і від коли на отсій землі, де Д. Стенлі ступає несмїло в мої слїди, я приневолений балакати в ряди-годи з яким цікавим ученим, що цікавить ся мною. Але чую, що заціяв когут. Бувайте здорові і старайте ся здобути маєток; одиноке добро на отсїм світі, се маєток і власть.

Сказав се і щез. Огонь у печі погас і я почув від нічного холоду дроз за плечима і сильний біль голови.

З французького переклав

Іван Петрушевич.

ІЗ ОПОВІДАНЬ А. НЕМОЄВСЬКОГО.

II. Тихим вечером.*)

Над Бетанією розстелила ся непорочна блакить неба. Сонце сьвітило над заходом на перевалі Оливної Гори, наповняючи воздух золотим порошком і разячи очи тих, що в тім напрямі глянули. Узгіря в тіни немов курили ся ладаном. Тиша була в воздуху, як коли-б щастє призначене для людей дійшло до всіх закутків, до всіх хат і шатрів.

Деколи вилетіли з дому перлисті голуби, зароїли ся у воздуху і стадом опали на възгіря.

Деколи обізвав ся на пасовиску спів пастуха, гомонів у воздуху і втихав. Шо хвилі давав ся чути повторений відгомін того співу. Здавало ся, що відбив ся о небесне склепінє, а відбивши ся знов гомонів на землі.

На кінці місточка стояв невеликий дім, укритий цілком у блющах. Дім той був обведений муром, а докола нього росли кипариси. В середині за муром стояли оливки, фіґи, гранати і кактуси. За деревляною хвірткою на дорозі клубив ся порох, сьвітяться у блиску сонця. Йшла громадка босих людей, а на переді йшов старець із великою, лисою головою, обведеною на висках пасмами срібного волося. Громадка йшла власне від фіртки в сторону місточка і незабаром зникла за деревами. Порох почав поволи опадати на дорогу, а по хвилі в чистім воздуху дрожали знов лише соняшні блиски.

Перед домом під кріслатим кедром була студня, а на ній сидів муж у білій шаті. Попеластє волосє, розділене на голові,

*) Див. кн. IV, стор. 88—96.

спливало по боках подовгастого лица і громадило ся на раменах. Мав легкий заріст такої-ж барви, що трохи продовжував його риси. Сині очи дивились у соняшний блиск і втягали в себе проміне тої осліпляючої ясности. Дивний спокій малював ся на його блідім, розсвіченим лиці; лише коло уст блукав ся якийсь смуток. З високого чола біла немов тріумфальна радість, лице виражало спокій, а уста смуток. Тому можна було дивитись у те лице без кінця.

Муж той, утопивши очи в заходівім сонці, мовчав. В руці тримав цвѣт рожі.

У ніг його сиділа молода женщина, задивлена в його гарне лице. Лице тої женщины дихало невимовною добротою, а білістю своєю рівнала ся алябастрам. Темняве її волосє з полиском міді опадало буйно на плечі, на рамена і руки, якими підпирала голову.

На порозі дому в на-пів отворених дверях стояла иньша женщина з цяткованою мискою в руці і цеглястим збанком на голові. Була рівно-ж молода і гарна, але ріжнила ся від тамтої більш темною краскою лица і чорним волосєм, що так блищало, немов заняло ся від соняшного жару. Звернула гарні очи на того мужа при студні, дивлячись із привязанєм і подивом женщины, що може його так не розуміла, як розуміли його мужчини, але була би за ним ішла через найдальші околиці, аби усувати перед ним шпички кущів, черпати для нього воду з потоку і думати про поживу, коли він вечером спічне по цілоденній мандрівці.

І тепер думала про те, вступаючи до сінній дому, де панувала зелика радість. Бо отсе любий їх брат Лазарь прийшов нагло до здоровля. І вона, Марта, і та, що сиділа при студні, Марія, утратили вже всю надію уратувати його, бо терпіне було страшно, трівало кілька літ і збільшало ся з кождим днем. Аж в кінці одного пополудня хорий примкнув очи, віддих улетів із його грудий, а смертельна синява заволокла його лице. Тоді то власне той молодий раббі, що сидів там при студні, появив ся в Бетанії. Сестри в розпуці шукали його по цілім місточку, аж в кінці віднайшли в домі богобойного митаря. Не міг прийти зараз; тож чекаючи за дверима ламали руки, бо розходило ся вже про кожду хвилю. В кінці наслідком довгого очікування стратили цілком надію і думали, що всяка поміч буде вже за пізна. Але він устав від стола, пішов за ними і переступив поріг їх дому.

Довго глядів на лежачого без руху Лазаря. Сестри стояли в дверях і плакали. Обернувшись до них в задумі і сказав вказуючи на лежачого :

— Як же тихо спить!...

А потім додав, як би говорив сам до себе:

— Чиж переривати йому той сон?...

Але збудив його з задуми голосний плач сестер, що почувши його слова, впали собі взаємно в обійми і заводили :

— Нема вже нашого любого брата!

Стільки розпуки було в їх наріканю і стільки болю в їх лицах, що обняв його жаль. Велів їм вийти за поріг, сів при ліжку Лазаря і взяв його за зимну руку, що затяжіла безвладно на його долоні.

Настала тиша.

Сестри приклякли в другій кімнаті, поопирали лица о стіну і заносилися від плачу. Потім хлипає їх перейшло в безсильний зойк, який ослабав у міру того, як минали хвили.

Довго стояла тиша, аж в кінці почувся при ліжку сильний голос :

— Приказую тобі, Лазаре, встань!

Почулося зітханє, потім ступанє, а по хвилі появився на порозі раббі, тримаючи за руку Лазаря.

Сестри кинулися з плачем йому на шию, стискали його і пестили, а потім упали до ніг раббі, цілували їх, зрошували слізми вдячності і не тямали себе зо щастя.

Раббі полюбив тих людей і пробуваючи в Бетанії, що вечера заходив до них. Нераз вів із Лазарем довгі розмови. Марія сідала тоді у його ніг, а Марта поралася коло вечері.

Лазарь пильнував, аби товаришам раббі, що були в місточку, нічого не хибло. Отже коли відходив, раббі розмовляв також з Марією.

Розмови їх ведені при студні, йшли про гори, над якими світив соняшний порох заходу, про непорочну блакить неба, що вьміхалось над Бетанією, про всякі цвіти, що запахом переповнювали воздух, але також про людей і близькі події.

Коли раббі говорив, Марія завішувала свої очи на його сумних устах і ханала кожде слово. А він не тільки оповідав, але немов роздумував голосно, не криючи перед нею своїх думок. Бо була йому вірна і була би за ним ішла, як Марта. Але йдучи

не думала б про черпанє води з жерел і приготованє їди, а нахилила-б ухо до того, що скаже він. А коли-б навістив його сумнів, покріпила-б його солодким словом і вірним поглядом.

Тепер, коли дійшов до Бетанії, коли був заледви на кілька нацять стай від Єрусалима, якого вежі синїли за перевалом гори, коли з околиць простодушних і так йому відданих мав рушити до столиці краю, ввійти в сьвіт великих відносин, учув, що йому таке вірне серце може бути більше потрібне, як би хто припускав, що можуть прийти хвилі, коли найвірнійші задрожать і відречуть ся його, розбіжать ся в переполосі, а його самого лишать на тяжку годину. І бажав, аби таке серце стояло при нїм, коли-б надійшла подібна година.

Дивив ся неспокійно на синїючі вежі. Чув, що там рішить ся його судьба. Отсе за фірткою зникли його товариші, яких відіслав до місточка, щоб на завтра були готові до походу. Сей вечір був може останній вечір найгарнійшої доби його житя.

Бо се добігає третій рік, як перестав жити самітно і виступив між люди; як почав ходити від міста до міста, з місточка до місточка, навчаючи в божницях. Ті три роки минули, як три дні, як один сон! Товпи окружали його, а він сїдав із ними на горах і промовляв до них. Або кружляючи по озерах, казав направляти човен до берега, де дожидало множество народу. Зблизивши ся так, аби могли чути його, говорив притчами. Приводили дітий до нього, аби їх благословив. Недужі бажали, щоб на них глянув і поклав руки на їх головах. Інші старали ся бодай дїткнути ся краю його одежі. Три літа добігали, як ходив по тих синїх узгір'ях, як плавав по тих блакитних озерах із рибакami, що любили й шавували його, як по горячїм дні сїдав при студні і дивив ся на заходове сонце, підносячи деколи пахучий цьвіт до лица.

Окружали його люблячі серця і прості душі, що вірили в нього. Любив їх і був їм взаїмно дорогий.

Коли про те погода житя і краса його мали бути удїлом людей, коли йшло про втихомиренє сердець і поученє, що можна жити на землі в щастю і піднесеню духа, то се вже стало ся... Коли треба було вказати, як можна пригорнути під свою думку незнані купи, як їх провадити і як розігнати їх смуток і журбу, то се вже було виповнене...

А тепер треба було зробити щось більшого. Доки стрічав на дорогї своїй серця, що самі перед ним відкривали ся; тут на

тих узгірях, на тих долинах і озерах очікувано приходу такого чоловіка. Про те, коли з'явився, пізнали і вшанували його.

Але він чув, що там серед тих синіючих веж усьо змінить ся, що там жде його тяжше завданє, що мусить ударити в серця тверді як камінь і діткнути умів ховзьких як тіло вужа. Доконавши стілько, не міг цофнути ся. Іти там мусів, як сонце осьвічувати мусить не лише знеслі вершки, але сягати до середини укритих мурами ростин і в них побуджати жите. Прочував, що там повитають його гордими поглядами, що иньші наслідки викличе його мова, яка мусить бути пекуча. Що там спіткає душі понурі як ніч і думки відпорнійші від скал.

І жаль було йому відходити від тих людей чистих, простих і відданих йому. Жаль було йому тих скарбів, того соняшного поранку, тої непорочної блакиті, тих цвітів пахучих. Жаль було йому тих гарних днів і тих тихих вечерів, затуманених мріями, наповнених величними думками і проведених на розмові перед домом тих людей.

Відвернув очи від сонця, прижмурих їх на хвилю, а потім схилив їх у низ до Марії, що підперши голову долонею, вдивляла ся в нього з безмежною любовю і відданєм.

Мовчав довго і глядів на неї, аж у кінці отворивши уста, запитав :

— Любиш мене?..

А вона укліякла перед ним, приложила лице до його колін і дивлячись йому в очи, відповідала слізмами в очах.

Він знов мовчав і дивив ся, потім запитав дальше :

— Не покинеш мене?..

Тоді вона заплакала і поклавши лице на його колінах, не могла втишити ся.

А він питав дальше :

— Не відступиш від мене, коли всі з переляком розбіжась?.. коли кождий, дрожаючи за себе, буде говорити, що не знає мене?.. коли лишу ся сам у трівозі та напастях?..

Вона ревно плакала, не можучи слова вимовити. Потім почала обіймати його ноги і цілувати його коліна.

А він питав дальше :

— Не виречеш ся мене, коли може прокляття спадуть на мою голову, коли люди з обурення роздирати-муть одежу свою наді мною, коли піднесуть каміне і вкажуть на мене юрбі?.. коли може ви-

шлють по мене сторожу, зловлять, звяжуть і поведуть на суд?... Не виречеш ся мене тоді?...

Вона з диким острахом підвела лице і зложила руки, а блідість покрила її щоки.

Він питав далше:

— Коли відруть із мене одежу, аби сікти прутами?... коли плювати-муть мені в лице, називаючи брехуном і богохульником?... коли моє імя буде насмійшкою, а віра в мене небезпекою життя?... коли побачиш мене знеславленого, облитого кровю?... Не виречеш ся мене тоді?...

Притлумлений зойк добув ся з грудий молодой невісти. Очи її помутніли, а уста дрожали.

Він іще низше похилив ся над нею і в кінці вишептав уриваним голосом:

— Коли мене виволочуть за мури отого міста, що синіє за горою і розпязтого на стовпі віддадуть на жир птаству?... коли найде страх і конанє і найтяжша хвиля?... коли треба буде нічу зняти, обмити, овінути, уложити, засунути камінь?... Не покинеш же мене тоді?...

Марія приникла йому до ніг із плачем. Біль стискав її серце, а мисли плутали ся і мішали ся. Притулила уста до його стіп, а рукою тиснула розпалені виски, в яких мов молотом була тривога, жаль, розпука.

Він мовчав і не підносив її, ждучи відповіді.

Тоді вона по хвилі сама трохи піднесла ся, але як неприємна; потирала чоло, оглядала ся довкола блудними очима. І дивилась на себе, як би хотіла спитати: чиж то може стати ся, що чула?... Потім подивила ся на сині узгір'я, як коли-б знов хотіла спитати ся: чиж то можливе, аби те все мали зробити йому?... І дивила ся на оливки, гранати, на блющ коло дому, на красу і тишу вечера, в кінці на білу його шату, на ясне чоло і правду, що сяла з його очий. Дивила ся блудними очима і не могла зрозуміти.

Отже сиділа мов оніміла. Настала довга мовчанка.

Тоді появилася на порозі Марта. Темне її лице було зарум'янене, з очий була живість. Тримала в руді коновку і стоячи в дверех, відізваляла ся до сестри:

— Чиж не поможеш мені порати ся коло вечері? Брат поверне з місточка і зараз візве нашого гостя до стола. А як же-ж

викажемо сьому гостеви наше привязанє, коли не будемо старати ся про се, аби йому догодити?

Марія вхопились знов за голову, не дочула; мисли її відбігли далеко.

Раббі всміхнув ся сумно, подивив ся на Марту і сказав:

— Не свари її! Може вона в тій хвилі більше від иньших журить ся!

Марта підійшла до студні, поставила коновку на цямрині і запитала:

— Як же се розумієш, раббі?

Користаючи з сього Марія встала і зникла за дверима дому. Ще Марта не скінчила розмови з молодим раббі, коли Марія з'явила ся знов, несучи мідяну посудину, а підійшовши до раббі, клякла у його ніг. Була дуже бліда. По недвижнім лиці сльивали сльози. Руки її дрожали.

Обмила ноги раббі і отерла звоями свого волося. Потім зросила їх слізми своїми і знов отерла буйним волосем. Опісля добула коштовних олійків і намастила їх.

Раббі одну долоню поклав на її голові, а другою заслонив лице.

Марта дивилась на нього і на сестру, не розуміючи.

В тій хвилі згас на заході останній промінь найкрасшого дня на землі...

III. Проклятий.

Мука тілесна трівала коротку хвилю. Піддав ся їй добровільно, бо думав, що вона зробить кінець мукам духа о много страшнійшим, ніж голосили всі легенди про зрадників. Обіймав його вправді страх перед смертю і конанєм, але йому було так невиносимо, так тяжко, що поборов навіть той таємний переляк і зі шнуром на шії кинув ся з гияки фігового дерева.

Кров залила йому очи. Почав дусити ся і хапати руками по воздусі, щоб знов чіпити ся гияки. Хотів долонею вхопити шнур над головою і підтягти ся в гору. Кидав ся розпучливо. Але вже було за пізно. Шнур затискав йому шию і тамував віддих. Тоді пригадав собі, що то кінець усього.

Але думки шаліли ще в його голові. Широко отвореними очима дивив ся і видів перед собою сьвіт залитий якоюсь кро-

вавою синявою. Опісля цілий сьвіт почорнів, а його думки помішалися. І нічого вже не видів. Затратив пам'ять того що є і що було. Як довго се тривало, не знав.

Нараз видалося йому, що лежить в огороді під деревом і спить. Крізь сон чує, що голова йому тяжить і дзвонить щось в ній, як два ковальські молоти, бючи о ковало. Серце б'ється нерівно, а зимний піт обливає чоло. Пригадує собі, що заким іще заснув, сповнив якийсь учинок, що буде страшний в наслідках, відбере йому на все спокій і стягне на його голову прокляте. Його обіймає страшний переляк, він чує, що за хвилину пригадає собі все. Якась думка наче яструб колує над його головою і зараз роздзьобає його пам'ять, добуваючи з її закровавленого нутра щось страшенне, огидне, перед чим уже тепер дрожить і зимним потом обливається.

Отворив очі, підвів їх на листі фігового дерева і побачив себе повішеного на гиляці. Руде волосся, зліплене потом, опало на широкі плечі; руки і ноги судорожно випружені в діл. Лиця не видно, бо труп висить звернений до нього плечима. Огортає його відраза і рад би не дивитися, хоче відвернути очі. Глядить по інших деревах, що густо обросли узгір'є, малюючи в віддали. Але ось на гиляці кожного дерева аж ген до муру звисає тінь-подібна до рудого повішеника. Звертає очі до неба, але дерева виростають разом із його поглядом аж під небозвід, а на гиляках висять випручені тіни з судорожно в низ витягненими руками й ногами. Похилив отже голову на груди, а долоні поклав на очах, аби хоч так перестати видіти.

По якійсь хвилі почув кроки чоловіка, що вийшов із сінній дому і йшов звільна гаєм. Відмовляв стиха молитву; вирази мішалися з легким шелестом листя. Йшов дуже помалу, часом ставав, але зміряв до фігового дерева. Кроки того чоловіка і шепіт його молитви чув щораз ближше і виразнійше; його огорнув новий переляк, хотів зірвати ся із землі і втекти. Але тоді переконався, що не лежить на землі, але немов би в воздуху. Відняв долоні від очей, поглянув по собі. Руки його подібні до пестругльоватих рук рудого висільника, були однак безбарвні, тінисті; так само ноги й одежа, що окривала його. Ступні зближались щораз більше й більше. Нараз почув крик і швидкі кроки в сторону дому, з котрого вибігла громадка людей. Розмовляли безладно, вимахуючи руками, витягаючи вказівні пальці в сторону гаю, де стояло

скрите за иньшими пнями і листем те фігове дерево. Ціла громадка рушила під гору, окружила висільника; було чути цмоканє язиками, лемент, крик; видко підношенє рамен під небо. В тій хвилі почало заходити сонце, а в гаю стало мрачно. Власне хтось вимовив його імя, а громадка повторила його з перестрахом. Темнота облягла гаї. Люди з криком утекли в глїб дому. Тодї схопив ся зимний подув і почав уносити його над землею.

Подув сей нїс його через гаї, довкола сїрого муру і знов через ряди дерев, на яких висїли випрученї тїни. Зробило ся страшно в тїм гаю. Здавало ся, що з кожного дерева виходить зойк, а листе в своїм дрожаню шумїло теж, немов і його огортав переляк і обридженє. Подув нїс його через дїм, опїсля до передпокою; в отворених кїмнатах блискали сьвітла олійних лямпок; люди ходили в-дозж і в-шир, роздираючи шати і рвучи волосє з голови. Дивив ся на них хвилю, коли в тїм понїс його подув дальше, через сїни, на другу сторону дому, на вузку і довгу вуличку.

Тиша панувала там цілковита, лише з глїбини дому доходило заводженє, наріканє і плач. Поплив із вітром пустою вуличкою. На скрутї побачив туман пороху, а поза тим громадку мужчин, жінок і дїтїй, що розмовляли шенотом. Подув понїс його в иньшу сторону. Всюди видїв громадки, що повертали від західної брами міста. Сї й ті йдучи оглядали ся з трївогою поза себе і замовкали. Дїти почали плакати на руках матерїй. Подув носив його довкола чотирукутної площї, де громадив ся люд. На всїх устах було його імя. Кождий вимовляв його з жахом, а заразом повторяв імя Справедливого, що сконав дивним способом і серед страшних обставинах. Иньші говорили, що не сконав, лише зомлїв. Іще иньші твердили, що по заходї сонця зїйшов із хреста і рушив зі своїми учениками в край. Повстали многі сварки. Але надбїгли люди й ознаймили, що напевно вмер, бо вже знято його з хреста і зложено до гробу. Тодї многі значно успокоїли ся; иньші подали ся домів, а ті, що лишились на площї в нічних тїнях, почали виклинати зрадника, добираючи страшних злоречень.

Тодї подув понїс його дальше вулицями, площама та заулками. Близько брами на дорозї побачив знов громадку людїй. Хотїв оминути її, але подув нїс його в ту сторону. Задрожав. Серед громадки йшла Мати Справедливого, з лицем блїдим як полотно, з синїми кружалами під очима і з зїньками зверненими блудно

перед себе. Піддержували її два плачучі ученики, що не злякалися і не пішли з міста. А на лиці Матери був такий біль, що шаслива земля, тонучи в тінях ночі і не бачучи його. Хтось із учеників вимовив імя зрадника. Із посинілих уст Матери вибіг ледви чутний шепіт, яким прощала йому. А подув вітру власне надніс його близько. Він бажав крикнути, кинути ся з розпучкою до її стіп, обняти руками її ноги, а потім хлипаючи похилити голову до землі і качати нею в піску. Але був безсильний. Подув поніс його далше, а громадка зникла в нічній темряві.

Блукав ся з вітром довкола мурів міста, впадав крізь брами, минаючи непомірено стражників і знов кружив по вулицях і огородах. Знайшов ся сим способом у гаю Оливнім, серед якого лежав лицем до землі якийсь муж і гірко плакав. Він у рішучій хвилі злякав ся і випер ся Справедливого. Тепер тяжко плакав над собою. Нікого не винуватив, лише себе, бо внав, бо випер ся правди. Як же керувати буде тою крухою рибацькою лодкою, скоро за першим подувом бурі втік до вигідних, спокійних берегів?... Як же держати буде пастирську булаву, коли вірна череда розпорошилась, коли один поцілуй зрадника все обернув ні на що, коли вибрані починають із недовірем позирати по собі?... І хлинав над собою, над відреченєм, над Справедливим, над вибраними, над зрадою.

Вітер порушив Оливним гаєм, а тінь із подувом плила далше, крізь брами, вулиці, заулки, довкола мурів і зупинила ся в огороді, де десятник у гробі печатав скалу, а сотник зі своєї сотні уставляв жовнірів, що мали цілу ніч сторожити коло каменя. Скоро десятник скінчив печатанє, сотник забрав свою сотню і віддалив ся. Жовніри проширили списи о стіну гробу, зняли шоломи і почали розмовляти. Десятник проходжував ся в задумі. Потяг зимний вітер. Між жовнірами пішла мова про зрадника.

І нараз видалось йому, що небо, земля, дерева, дома, каміне, скали і ціла природа має уста, а на тих устах одно страшне імя, його імя. І перелякав ся того страшного розголосу, перелякав ся самого себе, перелякав ся своєї душі і забажав відстати від неї, втекти перед самим собою.

Подув дмухнув сильнійше і поніс його з того огорода, обставленого жовнірами. Виплинув на поля і дороги. Але доглянув у нічній темряві, що воздушний порив не порушує дерев при дорозі, не збиває туманів піску, хоч стає щораз сильнійший і почи-

нає рвати його як буря. З розвіяним волосем, з руками над головою і зі скривленим із жаху лицем летів так у облаці бурі над землею, а темнота довкола ставала ся щораз густійша, вите вихру щораз страшнійше. Потім залунав у тім вихрі свист, накликування і сьміхи. Волосе почало їжити ся йому на голові. Вивернув очи, біг, плив, боячи ся оглянутись поза себе, бо здавало ся йому, що хтось гонить за ним, і лише через темноту не може трафити за ним. Погоня йшла з усіх боків. Свист і накликування лунали в різних сторонах сьвіта. Деколи голоси минали його, перетинаючи дорогу перед ним або за ним. Перехилив голову в зад, наставляючи вуха, випручаючись рівночасно, аби буря лекше могла нести його. Якийсь час чутно було лише шум вихру. Але незабаром завважав, що голоси починають громадити ся за ним, лунають вправді дуже далеко, але вже наскочили на слід. Тепер зрозумів, що якась погоня шаліє за ним, а він уходить. Крики, свисти, накликування зближали ся раз-в-раз і тепер міг уже розріжнювати голоси різних постатей. Іще хвилю думав, що той глухий гамір за ним не відносить ся до нього, що то не погоня і що він не втікає. Але нераз почув своє імя. Тоді огорнула його розпука, близька до шальги. Кинув ся з піднятими руками наперед, клав ся на вихрах, шалів із бурєю над землею, не дивлячись поза себе, не бачучи нічого перед собою, не думаючи, киданий страхом, страшною боязною, мукою й обридженем. Тоді притихло за ним на хвилю. Але нараз о якої пів стаї повстав гамір змішаних голосів, вереск, свист, сьміх. Тоді в нім заклекотів гнів, бо зрозумів, що вже не втече перед поганю. Що має стати ся, нехай стане ся, коби лише скорше! Зупинив ся; гамір за ним змінив ся в вибух пекольної радості. Обернув ся, глянув — нараз усе втихло, зникло. Пуста, нічна далечінь, лише вихор дує з великим напруженем.

Піт перлистий виступив йому на чоло; ослаб і хотів спочити. Але не міг схилити ся до землі; подув бурі ніс його дальше над полями. Зразу успокоїв ся трохи. Але якась думка сполошила хвилиний спокій і проняла його ще більшою боязною, як перед тим. Голоси, що нагло гинуть у воздуху, заповідають якийсь страшний кінець.

Зачав отже знов бігти з вітром, пориваний щораз більшою бурєю. Та по хвилі озвали ся знов за ним шепти, зразу дуже далеко, але потім щораз ближше. З шепотом лучив ся свист, на-

кликування. Чим скорше плив воздухом, тим ближше і голоснійше лунав за ним гамір. Тепер чув уже погрози, лайки. Погоня шаліла за ним, гнала його в якімсь одним напрямі і почала з двох боків заточувати загони. Незабаром досягне його.

Пригадав собі, що коли за першим разом пристав і оглянув ся поза себе, всьо втихло і зникло. Хотів так само ратувати ся і небавки зробив те. Але зараз таки прокляв свій поступок.

В хвилі, як обернув ся поза себе в темноту, розляг ся перекольний сьміх, по яким настала переражаюча тишина. Просторинь в горі почала роз'яснювати ся. Розступили ся хмари і побачив постать прибуту цьвяхами до неба. На самім чолі терновий вінець, а зпід кожної шпички капотить кров. Широко розкриті очи дивлять ся на нього з виразом страшного докору. Запеклі, потріскані уста розхилляють ся і шепчуть його імя...

Не міг знести того виду, відвернув лице з безмірним переляком і почав утікати. Завили за ним тисячні сьміхи, свисти, погрози, проклони. Голоси ті гонили його через нічні простори, а він дишучи, стогнучи і виючи з болю й боязни біг далі й чув, що його втека даремна.

На сході почало свитати. Тепер міг би, оглянувшись поза себе, бачити постаті і лица погоні. Але бояв ся. Заблис сонішний день, але заравом зробило ся диво в природі. Бо день сьвітив лише в низу на землі; він же плив горою серед нічної темноти і видів лише той день перед собою. Люди виходили з домів за своїми орудками. Пастухи виганяли череди на пасовиска. Подорожні йшли з міста до міста пішо і на хребтах звірів. День, сонішний день, давний, золотий, ясний панував знов на землі; він лише кружляв у якійсь непрозорій ночі, а за ним шаліла страшенна погоня, щораз ближше, накликаючи його, щоб станув.

Поглянув на землю. Поглянув на людей і на природу. Пригадав собі, що колись і він там у низу жив так як і вони і що тиша царювала в його совісти. Побачив громадку людей опорошених пилом і пригадав собі, що ходив разом із такою громадкою за Справедливим і що йому було любо. Аж поповнив перше ошуканство. Як то стало ся? Не памятав. Стало ся нагло, несвідомо, без прочутя і упімнень. Ніхто не знав сього; лише він один. Зразу носив ся з тою тайною, як із малим тягаром; потім тягар робив ся докучливійшим. Кождий погляд Справедливого дотикав його як огонь, бо якийсь внутрішній шепіт підсував йому думку,

що Справедливий читає правду в його лиці. Але Справедливий мовчав, лише від часу до часу дивив ся. Тоді він відсторонив ся від боку Справедливого, відлучив ся від подорожної громадки, йшов наперед, випереджував, замовляв нічліги і поживу, а потім клав ся на спочинок, коли иньші наситивши ся зібрали ся довкола Справедливого і слухали з захватом його слів, або складали перед ним руки, коли уздоровляв терплячих сього сьвіта. Відсунувшись отак від громадки, почав поповняти щораз численніші ошуканства і дійшло до того, що мішочок із грішми треба було ховати добре під полою, аби не збудити підозріня у людей, що зрекли ся всякого посіданя. Тоді зненавидів ту громадку і Справедливого за те, що їх ошукував. Був би може покинув їх, але не знайшов способу. Впрочім та захланність, що його відпихала, рівно сильно притягала його до тих, що їх так своєкорисно і так безкарно міг ошукувати.

Потім, коли йому підсунено гадку видати Справедливого, не знав що зробити. Злякав ся. Боров ся з собою кілька день. Але жадоба зиску перемогла, а поперла її ненависть супроти тих, кого ошукував. Насамперед взяв нагороду, а потім іще застановляв ся. Тоді почали налягати на нього, аби доконав з'обовязаня. Як же тут здерти з лица шкіру уляглого ученика? Звідки взяти очий, щоб поглянути, і палець, щоб вказати? Але викрутні люди помогли йому. Ти зложиш лише поцілуй на його лиці!... Стрінулись у гаю. Жовнірі укрили ся в корчах. Зблизив ся до Справедливого; дивний сьміх викривив йому лице. Повитав учителя, діткнув устами його лица. Жовнірі вибігли зза корчів. Він утік.

І втікає без перестанку. Втік перед своїм лицем, перед своїми очима, втік згід фігового дерева, на котрім завис той рудий висільник. Втік перед тягаром свого імени, що було на всіх устах. Втік перед видом зболілої Матери і ридаючого в гаю олівним ученика, що вирік ся. Втік перед привидом того лица, облитого кровю і смертельним потом. Утікає все. Під ним мріє день, заходить сонце, настає ніч; за ним розлягають ся у воздуху накликування, свисти, сьміхи. Шаліє погоня, мучить його голосами і привидами.

Третього дня досьвіта повіс його вітер до міста, де гуло від нечуваних вістий. Товпи бігали по вулицях, домагаючись певніших відомостей. Бо ті, що з уст до уст оповідались, переходили всяке понятє. Він, знятий з хреста і похований в запеча-

тавим гробі, стережений жовнірами, зник звідтам, а зникнути мав серед обставин, що одним витискали з очей сльози, а інших наповняли переляком. В цілім місті панувало нечуване замішанє, що збільшало ся з тої причини, бо зі всіх сторін напливали товпи на сьвята, товпи, що чували про Справедливого, тут і там виділи його промовляючого до народу і розповідали всюди про його дивні діла. Численні громади тяглись до того огорода, щоби оглянути відвалений камінь; але поставлено варту і не впускано нікого. Тоді почали вісти прибирати щораз більші розміри і голосити події, яким не слід було давати віри. Але між правдоподібним і неправдоподібним пропала відвічна границя. Стало ся щось таке надзвичайне, що по просту треба було або нічому не вірити, або увірити сліпо всьому.

В кождім разі одно було певне: знятий з хреста не лежав уже в гробі стереженім жовнірами.

Але за те в тім гаю на фіговім дереві все ще висів труп рудого чоловіка і ніхто не мав відваги зблизити ся, відтяти його і поховати.

Дух того чоловіка, кружляючи з подувом вітру, знайшов ся знов у тім гаю. Побачив тоді з переляком, що довше терпить кривдчий, як скривджений.

Подув ніс його гамірними вулицями за місто, на поля. Кружляв, вертав, терплячи муки, гонений болем, страхом і наругою.

Одної ночі вплинув до сінній якогось дому, коло якого снували ся громадки, оглядаючись підзорливо за кождим прохожим. По якімсь часі ввійшли в гллуб дому, замикаючи двері за собою. Він вплинув до просторої кімнати, де почали збирати ся. Тиша панувала серед зібраних; деякі лише шепотом оповідали собі найсьвіжіші події. Пізнавав лица і бояв ся, щоби його не достережено. Але хоча плече в плече з ним, ніхто не звернув до нього голови. Не виділи його. Одні почали зітхати, інші плакати. Чекали на щось незвичайне. А в тім довгім очікуваню покидала їх надія. Хвилі ночі улїтали. Нараз усі занїмили.

Посеред них станув Справедливий, відхилив одежу і показав свої рани. Ціле зібране кинулось йому до ніг, зняв ся великий плач. Витягано до нього руки, дотикано краю його одежі. Плач змінив ся в величне одушевленє, що він живе, що він ось тут, що зробив те, що був заповів. Поприсягано йому любов, честь і вір-

ність, прирікано шанувати його заповіді і заховати в вічній проклятю пам'ять зрадника...

Нараз зникло зібранє, зникла кімната, подув зимний вітер, розлягли ся над полями свисти, накликуваня, погрози і глумливі сьміхи. А він несений бурею тікав над землею, проклинаючи себе і те все, що зробив надармо. Так, надармо! Тепер зрозумів се. Зганьбив надармо руки продаючи Справедливого, зганьбив надармо уста зрадливим поцілуєм, зганьбив надармо душу. Щось у нїм говорило, що всякий злочин, се лише якесь надаремне зганьблене себе, мука завдана самому собі. Проклятий!... — закричали за ним тисячні голоси. — Проклятий!... — шептало щось у нїм самім.

Але zarazом учув, що стало ся щось таке огидне, чого не міг збагнути розумом. Буцим то він дійсно не знав, що зробив; а коли-б був уперед пізнав ту правду, не був би на неї кинув ся. Справедливий лише дивив ся і ридав. А він робив і змїряв, як одноокий чоловік, що половини сьвіта коло себе не бачить. А коли скрутив у сторону своєї слїпоти, впав у пропасть.

Ледви зрозумів се, почув, що вітри втихомирили ся і що стопи його знов ступають по землі. Не чув також за собою тих голосів у воздуху. Чув себе иньшим чолокїком, незнаним собі самому.

Ішов якимсь чужим краєм. Сонце горїло в полудневій сторонї неба, а на полях мріла спекотна тиша.

Був дуже змучений і сонний. Сїв на камінь і відпочивав.

Тодї побачив перед собою на березї надходячого чоловіка. Стопи, одїж і лице того мужа були опорошені сїрим порохом. Ішов здалека тай мету перед собою мусїв мати далеку, бо не приставав ані на хвилю.

Але спостерїгши сидячого на каменї, звернув до нього свої кроки і звернув на нього свої яснї очі.

Проклятий придивляв ся йому і хотїв пригадати собі, чи вже коли не видїв його. Але бажав сього надаремно. При тїм завважав, що починав думати як би не своїми думками і сягати не до своєї пам'яті.

Тодї той незнайомий муж повитав його, а Проклятий дивлячись на нього блудними очима, запитав:

— Чиж мене знаєш, чужинче?

— Не знаю тебе, — відповїв той, — але і ти себе не знаєш!

Проклятий оглянув ся довкола оком чоловіка, що будить ся з довгого сну, а той незнайомий муж говорив дальше:

— Ба чи пам'ятаєш, як тебе зовуть?

Проклятий завагався, бо дійсно не міг собі ніяк пригадати своє ім'я. Незнайомий муж проговорив знов:

— Ти втомлений дорогою й терпінем! Забудь про труд і терпіне і ходи моїм слідом!

А коли Проклятий дивився на нього, як би не розумів тих слів, промовив іще той незнайомий муж:

— Ба чи пам'ятаєш навіть, що ти змучився і терпів? Чи пам'ятаєш, що ти жив коли небудь і діяв?

По хвилі додав:

— Що єдино пам'ятаєш? Чого єдино бажаєш?

— Бути кимсь иньшим! — застогнав Проклятий і похилив ся йому до ніг.

Се одно знав, се чув і пам'ятав.

Тоді той незнайомий муж поклав руку на його голові, сльози потекли йому по лиці і впали на каштановатий волос клячучого. Тиша була на полях, лише над головою Проклятого розлягали ся таємні і дивно лагідні слова:

— Жий і відроджуй ся вічно, бо ти чоловік повний змаганя! По кождім учинку наступить зрозуміне того вчинку! Тож дивись, щоб за кождим відродженєм ти менше продавав правду!...

Слова прогомоніли в спекотній тиші. Проклятий підніс очі. Але того незнайомого мужа вже не було на дорозі.

З польського переклав

Ю. Б.

ІЗ НІМЕЦЬКИХ ПОЕТІВ.

I. Із Йогана В. Гете.

Жаби.

Замерз в зимі малий ставок,
А жаби в темних криївок
На сьвіт заглянути не сьміли,
Під ледом тихо всі сиділи
І так казали: „Як в воді
Потепліє, то ми тоді
Неначе божі соловії
Затягнем пісоньки нові!“
Стопив ся лід, прийшла весна,
А жаби вилізли із дна,
На березі всі посідали —
І знов як перше райкотали.

Переклав П. М.

II. Із А. Бірґера.

Де ні глянеш, всюди труни,
Непорушний сон мерця,
Скрізь пустиня без кінця;
Тільки й чути віщі струни
Одинокого співця.
На щож грати та співати,
Мій кобзарю? Цур йому,
Як немає більш кому
Твоїм думам співчувати
Через темряву німу.
Ясне сонце серед літа
Не осяє тьми гробів;
Так і сьмілий його спів
Марно згине серед сьвіта, —
Засьмієш ся, чи заплачеш —
Гірко стане... Кинь пісні
Безнадійні та сумні;
Кинь: хиба давно не бачиш,
Що співав глухий стїні?

III. Із Ганни Амброзіус.

Соломяна стріха, убогі віконця,
Оплетені з вулиці хмелем;
Квіточки, обсипані промінем сонця,
Пташки з щебетанням веселим...
До гаю йде полем вузесенька стежка,
Там любо журбу розважати;
А небо блакитне висить як мережка;
Хрести недалечко від хати.

Під них поскладали нещасну сірому...
Ото-ж вам і всього здаєть ся!

Іду я з роботи голодна до дому;
Задзвонять, дим з воздуха веть ся.

День гасне потрохи, кругом вечеріє,
На захід зоря погоріла;
Зобачивши матір, біжить і радіє
На зустріч дитинонька мила.

В шибках грає сьвітло — всі вікна залиті,
Затоплено ніч для вечері;
Тихесенько-тихо на білому сьвітлі;
Замкнула я нищечком двері.

За зіркою зірка у хмарі спливає...
Таке все дрібне та звичайне;
Душа про те велич якусь відчуває, —
Все рідне їй тут, все їй гарне.

IV. Из Ади Крістен.

I.

Самотою я блукала
По степах та по гаях;
Тільки зірка озаряла
Мій колючий, темний шлях.

Самотою я вмирала,
Розпростершись на піску;
Роса тільки відсьвіжала
Мою голову важку.

Самотою скрізь по горах.
Я тиняла ся в сльозах,
Попід небом у просторах
Плив орел, кружив як враг.

Самотою я нудилась
Понад морем, а воно
То бурхливо в беріг билось,
То стогнало жалібно.

Я бажала супокою,
Я ховала ся в тиші,
А душею ще живою
Прагла щирої душі.

І вернулась знов між люди
Із моєї самоти,
Але туга люта всюди,
Ніде щастя не знайти.

II.

Схаменіть ся! Мов поглухли
За бенкетами що дня...
Всі підвалини потрухли, —
Вам байдуже, все бридня!

Скрізь посипались руїни,
Згасло сонечко ясне,
Тхне неначе з домовини...
З вас ніхто і не гукне!

На обличчях не знать хисту,
Сьміх веселій не збіжить,
Не шукай в розмові змісту:
Черестало серце жить.

Злом несьвіцьким кожен дише,
Шле хулу всяк до небес,
А „мані, факел, фарес“
Огняна рука знай пише.

Переклав П. Грабовський.

В справі народного язика.

II.

Коли ми вже тут зняли річ про справу язикову, при нагоді поговоримо ще про декотрі другі річи, що вправді не вяжуть ся прямо з замітками п. К., але все таки дотикають нашого язика.

Безперечно, супроти того, що у нас навіть народовці не раз не дуже журять ся про язик, той головний скарб для кожної народности, а у нас трохи не єдине добро, що нам лишило са після довголітних невзгод і важкої провини наших предків,— мусить не одного з робітників на ниві народній огорнути з неохоче і охлялість (Erschlaffung). Коли з одної сторони важко становить ся бачити, як люде, вийшовши не раз спід сільської стріхи, цурають ся народного язика і єго зневажають, так знов з другої сторони не стане тобі легше на серци, коли вчуєш не то що у рускої інтелігенції, але навіть у писателів руских, такі вирази як: ніц, пец, цьоця, тутейший, тамтейший, венцей і пр. виправдуваня: „я знаю, що так зле, як говорю; я-б не писав так ніколи, та, бачите, я вже увик так говорити“—такі виправдуваня пригадують нам „хитрість“ наших селян, котрі на палици носять чоботи, а взувають їх лишень перед церквою, коли ідуть у храм Божий; коли-ж селян поспитати, чому не ходять в чоботах також і по за церквою, лишень не раз болото достоту місять босими ногами, відказують важно: „Та бо чобіт шкода, а ніг не шкода!“ — або нагадують наші сільські дівчата-красавиці, що те обтирають собі ніс природним способом, але носять хустинку чисто випрану і зальотно зложену на „політику“.

Мій Боже! коли вже образований, інтелігентний Русин так перетикає свою бесіду неорганічними формами, то що-ж доперва менше образований або полуграмотний? Чи велика то честь для народовців горлати на кождім кроці про „користанє з наших прав“, коли на ділі самі они оказують ся в уживаню рускої бесіди найбільшими недбалями? Чи чув хто, щоби не кажу образований, але хотьби півобразований Поляк говорив *piecz, nicz, titka, tuteszni* і т. и., а інтелігентний Руснак з великим залюбованєм тиче форми нерускі у рідну бесіду. Тут треба довершеного покааяня і поправи. Як може жадати Русин пошанованя свого язика, коли на кождім майже кроці оказує, що він сам той язик маловажить. Торочене — іменно наших твердяків — що, мов, бесіда малоруского люду сама в собі спорчена, єсть зовсім ничеве і хибне: зглядно бесіда руского хлопа єсть не в порівнаню чистійша і правильнійша від бесіди значної части руских інтелігентів, котрі у нас в Галичині, підлягши впливови польского вихованя, нераз немилосердно калічать річ руску — а коли і примастяють иноді рідне слово церковнословеньщиною, так діють се звичайно так незручно, так неємко, що тая підмастка не на пожиток, а на шкоду рідному язику виходить. Що в говорах людових иноді попадуть ся якісь переняті форми або й слова, котрих в літературнім слові ужити годі, то се не стверджує думки про нечистоту цілого язика, бо в поодиноких говорах усіх язиків на сьвітї бувають подібні прояви. Та замітить дехто: если оно у нас під зглядом язиковим виходить не гаразд, то обовязком наших язиковців подати до прилюдної відомости, в чім хіба. Той заміт слушний. Тільки в тім біда, що заміток язикових мало хто у нас читає, а ще менше їх слухає. У нас часто так: хочемо успіхів, а боїмо ся середників. У Поляків давнійше писали: *radośny, miłośny, żałośny*; колиж Малецкий виказав, що ті слова належить писати: *radosny* (м. *radostny*), *miłosny, żałosny* — всі держать ся того правила. У нас инакше. В многих говорах мягчать неправильно: близький, низький, мерзкий, слизький м. близький, низкий, мерзкий, слизкий в старосл. **близькъ, низькъ, мръзькъ, слъзькъ**. Та пишіть собі і виказуйте здорові, коли мало хто тото прочитає, а ледви який піде за правдивою радою. Неправильно змягчені форми як раз подобають ся і їх то сунуть у річ письменну без застанови. Чи таке поведене сьвідчить о великій любови язика? Нігде правди діти, що незважане на замітки язикові, які печатають ся в наших часописях, має глубші

причини. В справі мовній не раз брали голос люди, котрі мовою цікавилися для забавки дилетантської. До того, що той наш висказ опирає ся на дійсности, приведемо примір слідуєчий. Тому років кілька вспять вийшов катехизм руский, писаний народним мовою, хоть тут і там з декотрими хибами що до слів і зворотів, хибами, які в наших книжках бувають досить часті. На той катехизм явила ся в однім літературнім письмі руским критиком написана дуже молодим чоловіком, котрий доселі нічого не написав і мабуть на віку своїм нічого не написав, але до-разу взяв ся до критики... І як же ж скритикував той молодий чоловік згаданий учебник? Ото причепив ся за мову. Як говорять Українці: „що крик, то козак“ — а я скажу: тепер у нас на сто голів кождий мовослов!... Не ткнув „критик“ таких зворотів як: навернув тих же, поучив того же, так з причин природних, як і над-природних, одноє і тоє самое і т. и., про хибність котрих відай і сам не знав, але чепив ся в спосіб обидливий оттакіх слів як: благодать (котре то слово назвав неруским), власний [по мнію критика польське слово; по руски має бути свій (sic!)] і т. и. Ото-ж то так у нас цінують рідне слово: не робивши ні-яких студій в ріднім мові виїзджають з крикою перемелюючи за-любки січку з половою... Жаль лише, справди жаль, що найшла ся руска часопись, котра таке неспіле верзякане молодого „критика“ помістила. Що молодий воробець, вбиваючись доперва в палки, цвиркає найголоснійше, се річ відома; але все таки редактор яко старший чоловік повинен бути обачнійшим і не перепускати першої ліпшої замітки мовної, котра лишень кривду чинить рідному слову ширячи погляди зовсім хибні і збільшаючи межі Русинами і так невідрадий сколомут понятій що до мови.

Яка сему причина, що народовці не раз так необачно хапають ся говорити в справі мови? Мені здає ся, що народовці унаслідили сесю кортячку такої від наших старорусів, для котрих во время оно вистарчало купити собі „за осьмь дутковъ букварь“, щоби навчити ся „по руску“ і уважати себе опісля „рускими ученими“. Тож по часті і у народовців вкорінилась гадка, котра, правда, тепер що раз більше уступає, що кождий інтелігентний Русин годен в справі мови забирати голос. Людске знане, хоть як оно в многих зглядах вяле і недостаточне, а все-ж таки так спеціалізоване, що і найздібнійша голова не годна всего обняти. Тож і наука мови вимагає осібногo спеціального студіюваня. От бачите —

недавно — стрів я в одній рускій часописи два фейлетони про язик, написані видко людьми тямучими й інтелігентними, хоть і неспеціалістами (один із них і сам себе прозвав ділетантом). Доки річ ішла загально, все було красно, буяло ся крилами бистрого сокола; та коли звернула ся бесіда про подробиці, то оба шпотнулись добре. Не маю тих статей під рукою, але все-ж таки згадаю, що затямив. Один із фейлетоністів падкував дуже на такі „польонізми“, як стрій, вуй — уважаючи лише форми: стрійко, вуйко за „народні“. Такий висказ не вірний, а трохи не сьмішний, бо у нашого люду стрічають ся форми: стрій, стрик, стрико, стрійко, стрійцьо; уй, вуй, уйко, вуйко, уйцьо, вуйцьо поміш — а і наша ріка Стрій (хоть і від чого иншого походить) відай також з польска зове ся, бо по руски мабуть мала-б зватись „Стрійко“... Слова вуйцьо, стрійцьо мають анальоґічні форми в виразах: татцьо, татунцьо. — Другий фейлетоніст „ділетант“, хоть і сказав багато гарного, таки не втерпів, щоби не бризнути про такі „польонізми“, як зникнути і неборак. Від кор. ник походить 1) старослов. **никнѣти** *germinare*; підникнути (уж. в Чортківщині) *emprowachsen*; ледви що підникло = ледви що підросло; 2) старослов. **поникиѣти**, **ничати**, **сѣничати** *propium esse*. **ниць** *propus*; у нас: ниць, ничком, ничма, горіниць, ницій; одна ріка зве ся Пониква (властиво така ріка, котрої вода часто губить ся під землю, в очереті; **поникнути** *eigtl. den Kopf nach unten hängen lassen, fallen*; **ничати** *trauern, fallen*, cf. **Слово о плъкоу Игоревѣ**: **ничить трава жалоуцами** = хилить ся трава з жалю до землі. **Никнути**, **никати** *sich ducken*; угорско-руск. **никнути**, **никати** *schauen, blicken, gucken*; **вникнути** *hineindringen, hineinkommen*; **виникнути** *herauskommen*; **проникнути** *durchdringen*; **никнути** *schwinden*; **зникнути** (ужив. у люду), **зникати** *verschwinden*. Ч. фейлетоніст думав відай, що місто зникнути треба всюди уживати счезнути. Однакож послідне слово уживає ся в підлім значеню, понайбільше о чорті або в проклинах: счез би! счезни, маро замарована! І так на пр. если річ про яке видіне, то ніяк не подібно сказати: ангел „счез“ місто ангел зник. Подібно: сонце вже високо підняло ся, зникло рожеве зарево на небі — зле було би і гидко сказати: „счезло“ заревс.

В рускім слові неборак (порів. чеськ. ubožak) armer Schlucker стоїть р місто ж. Маємо ще більше подібних слів: небір, небірка бойківське неборейка: (пр. чекай неборе! моя ти небірко! моя неборейко!), неборачище, неборачиско, неборище; — неборачня, неборацтво (collect.) arme Schlucker. Перехід суголоски ж на р в тих виразах виробив ся у нас зовсім самостійно, шкода ї глядати якогось впливу чи то із сторони польської, чи словацької.

Єсли стрічають ся між інтелігентними народовцями люде, котрі не досліджуючи глибоше язика, хотіли-б в нім по своїм сподобаню господарити — то нігде правди діти, лучають ся иноді і межи рускими ученими, але не язикословами, люде, що хотіли-б язик літературний перестроювати після своєї убачки. Се також річ шкодлива. Що иноді руский учений, котрий на примір може бути дуже здібний в фільольогії клясичній, не конче мусить мати рівні знання в рускім язиці, се дотичному ученому нічого не уймає, а нікого не почудує, коли зважимо важкі обстанови, серед яких приходиться нам коротати нашу жизнь народну, неприязні доколичности, серед котрих ми силкуємо ся розвивати. В наших часах вся наука полягає на спеціалістах. Коли-ж хто забирає голос в тім, що не становить єго спеціальности (в чім однаков не розумію виключно спеціальности патентованої), то ослабляє лише вагу свого висказу і підриває свій авторитет. Чим більше хто дробить свої сили, хочачи працювати в різних напрямках, тим менше може інтензивно ділати і взагалі тим менше може чогось совершелійшого виконати. Генеральна ученість в наших часах так само не єствує, як загальний середник лікарський на всі слабости. Тото могло мріти хіба лише в уяві жителів середневічних. При нагоді насувають ся нам сатиричні слова одного німецького писателя:

Hat Einer ein Talent, so lass'
 Ich laut sein Lob erschallen.
 Wenn Einer zwei Talente hat,
 Lass ich mir's noch gefallen.
 Hat aber Einer drei und mehr,
 Dem glaub' ich kein's von allen!

Що язик в часописях політичних, іменно виходячих що днини, єсть часто недбалий, се задля швидкости вистачаня статей, мов би на замовленє, дає ся, коли вже не звинити, то по крайній мірі об'яснити. Але годі нам промовчати про се, що нераз також в окре-

мих літературних творах лучають ся похиби язикові і то як у писателів українських, так і галицьких. Що до українських писателів, то мусимо зазначити, що у них взагалі проявляє ся більше творчости і таланту, ніж у галицьких. У українських писателів, коли лучають ся промахи язикові, то по найбільшій часті в декотрих термінах наукових або також в декотрих на-швидко утворених нових словах. Але если зважимо важкі обставини для нашої літератури, перед котрою дрожить найбільша держава на світі, коли зважимо, що на цілій Україні з ласки російського правительства ніт одної школи, де би вчено по українськи — то не можемо тих промахів осуджати надто строго. Противно, ми увірені, що коли-б Українцям лишень трохи більше свободи, они-б як найкраще успіли розвинути ся. Инше діло з декотрими галицькими писателями, у котрих похибки язикові впливають таки з крайного недбальства.

Суть у нас люде, котрі вельми ремствують против всяких нових слів. Се несправедливо. Кождий язык живучий, коли не має зовсім заціпнути, мусить творити в міру потреби нові вирази. Писателеви в хвилі, коли творить, спід пера нераз само впливає слово нове і ніхто его в тім не може і не повинен спиняти. Инше діло з прийнятем якого слова до скарбниці язикової та з розбором критичним нового слова. Коли приміром стріну в українськім писаню слово: чудернацький, то мушу признати, що се слово — по всякій імовірности утворене — добре, дарма, хоть і має більше наростків (чудо+ера+ьнъ+акъ+ьскъ). Маємо ми свої галицькі (людові) вирази: чудерний, чударний, диварний = παράδοξος, mirabilis. Попри тоті вирази галицькі не завадить уживати еще виразу українського добре утвореного. Коли-ж стріну у якого українського писателя утворене слово: „ріжноманітний“ — то вже годі его похвалити; тото слово зложено по взору чеського rozmanitý = mannigfaltig, але зовсім несчасливо і невдатно, бо чеському слову одвічає наше у люду уживане розмаїтій; тим часом складено „ріжноманітний“ так недолжно, що приіменник роз розтягнуто на ріжно (галицька форма, бо Українці уживають: різно, разно), а manitý змінено зовсім неорганічно на „манітний“. Що і слово „одноманітний“, зовсім невдатне, шкода́ богато про те розводити ся. Также годі притакнути формі: „лебедій, лебеда, лебеде“, бо правильно звучить той приложник: лебежий, лебежа, лебеже.

Коли-ж і стрінемо слово нездорове в якім писаню, то ще з того не конче слідує, щоби вся праця автора не мала вже ніякої стійности. Річню критики язикової єсть слова, форми і звороги або річні неодвітні виказати — писателям же зовсім свобідно по вказаням критики пійти або ніт. Правда, що і критик може в дечому помилити ся; все-ж таки критика предметова, не чіпаюча личностій, а витикаюча річ узнану за неодвітну єсть хосенна, бо завсїгди побуджає до думаня, до розбираня — і хоть може не сей час, так згодом-перегодом успіє причинити ся до роз'ясненя не одного питаня.

Що Русини інтелігентні в ріднім язиці виражають ся нераз хибно, сему причина — окрім меншої дбалости декотрих — слабій розвиток рускої суспільности під зглядом народним і загалом невеселі наші обстанови. І в Галичині — загално кажучи — наука руского язика унсліджена і посліставлена. Добрі школи могли би богато помочи правильному розвитку нашого язика. Однакож не дасть ся заперечити, що мимо всего в научаню руского язика в теперішних школах єсть такої поступ, в порівнаню з тим, як учено тому кілька десятків літ назад.

Я чоловік старшої версти, а частив до гімназії в часах, коли то ще Русини мали в Відни більше значене яко так звані *Tiroler des Ostens*, коли то всюди в школах східної Галичини поручало ся наказом звише плекати руску бесіду старанно. Руский язик мав тогді в школах середних у нас таке саме право, як і польський. Язиком викладним для предметів наукових був тогді язик німецький; але учено окрім того також мов краєвих (*Landessprachen*); наука релігії уділяла ся катихитами обох обрядів в мові краєвій т. є. для Русинів по руски, для Поляків по польски. Ученики записували ся здовільно чи на руский язик чи на польський, а нога з мови краєвої впливала на загальну цензуру ученика. Та як виглядала тогді тота наука! Пожаль ся Боже! Найзвичайніші слова перекручувались найчударнійше: іменини звали ся — тезоименіє, обичай — нравъ, даремний — тщетный, старанє — тщаніє, скупий — любостяжательный, травленє — пищевареніє, пожиточний — полезный, який небудь — який либо, або — или, коли — когда, бо — ибо і пр. пр. неговорячи вже про стиль, котрий звичайно був самий диварний, противний духови руского язика. Учителі говорили ученикам про те, що річ „простаго народа“ спорчена і скривлена, хоть прямо їй не указували, де належить шукати чистого

жерела бесіди. Які то були аргументи, котрими воєвано проти народного язика, хоть сю війну не проголошувано отверто, може се посьвідчити, що один із учителів руского язика, уважаючи, що в нашім язичі в причасниках теп. часу має бути правильно щ а не ч (навпак у нас противно: в нашім язичі переважно єсть ч, а лишень виїмково задержали ся давнійші форми із щ пр. пекучий побіч: пекучий), таке задав питанє ученикови: як буде „причастіє теперѣшняго времени отъ нести?“ Ученик одвітив: несучий. Як? — підхвятий глумливо учитель — а чий же, як не сучий? осьмішаючи народну мову і виказуючи: себ-то лишень форма „несущий“ єсть правильна... Так то язичє тогді всюди ішло горою і приглушало річ народну. Мимо те ученики в низшій гімназії таки найлюбійше прислухувались тим творам в читанці Ковальського, котрі були писані в народнім язичі, як творам Маркіяна Шашкевича, по части Николая Устияновича, Могильницького, Козановича і др. Рідне слово леліяло душу молодців, дарма хоть і захвалювали старші якусь невідому чистоту дуже штучно клеєного язика. Вірячи в авторитет учительский молодіж приймала тогді всі тоті тезоименія, тщанія, нравы і пр.. та все оно тільки мовольно наліплювалось нам, а прилипало слабо і поверхно. Нам було якось не вигідно говорити межи собою тою штучною клінтаниною, хоть ми й зітхали до тої незнаної країни, де цвите „чисто-рускій“ язик в виді такого добра, як: нищевареніє, путешественник, восхитительный, благообильствовати, дверемъ затворенымъ і т. и. Задачі же ми всі робили при помочи російского словарця Шміда, а виписуючи з него „штофная матерія“ ми як раз думали, що так найкрасше по руски. Вихований від літ дѣтских ві Львові я чув докола себе все лише бесіду польску, ото-ж що до руского язика не міг собі ясно столкувати, де належить шукати правди. Коли-ж маючи 14 літ я поїхав до мого рідного села на Поділе і прислухав ся бесіди селян, мені їх проста, невчена річ здалась далеко красшою від мертвої корпанини, якою нас годовано в школі. Вже тогді я думав над тим, чому нам велять писати: желтый, шелкъ, волкъ, говорилъ, единственный, позволительно, розглагольствовати місто: жовтий, шовк, вовк, говорив, єдиний, можно, розмавляти. Збираючи вже тогді — майже дитиною ще — назви ботанічні між людом, я просто був очарований красою і влучностию термінів людових.

Коли-ж р. 1862 почали виходити „Вечерниці“ і саме тогді прийшов транспорт книжок українських,*) почав ся у нас перелом що до думки про язик літературний. Мимо незвичайно дорогої ціни, по якій тогді продавано у нас виданя українські, молодіж буквально їх розхватала, а хоть правопись фонетична з початку не дуже охочо галицко-руским загалом була принята, та живий язик український поволи таки взяв верх над мертвим язичем, дарма хоть наші тверді учені сьміялись, що, мовляв, „всю літературу українську понесеш під пахою“. Не скількість тут рішила, але якість. Молодіж була перша, котра промостила нову дорогу в літературі, маючи впрочім вже передтечу в своїх прямуванях в Маркіяні Шашкевичу. До партії народовців належали тогді з малими дуже виєсами самі молоді люде. Та не треба думати, що тогді був у нас великий гаразд під всякими, всякими зглядами, а і під зглядом язиковим. Народ бідний, гадки що до язика літературного поділені, а термінології питоменної, приміненої до нових обстанов, пригідної до політичного і суспільного житя не було зовсім. Твори українських писателів були, правда, дуже цінні під зглядом язиковим, але таки термінології нам потрібної годі було в них найти. Суспільне жите у нас приголомшене. З інтелігентних станів лише стан сьвященничий представляв одноцільну верству, котра виступала на внї яко руска; але навіть і в сьвященничих домах тогді понайбільше говорено по польски (чому між иншим таки головною причиною було штучне плеканє мертвого язичя, котре ніяк не могло суперничити з живим язиком польским. Люд погружений у тьмі і нужді загивав у страшних обіймах лихви і розпою. Висші верстви давно відцурали ся рускої народности. А й ті немногі з сьвітської інтелігенції, що признавали ся Русинами по найбільшій части лише яко-такo держали ся ще обряду, хоть звичайно не говорили, ба навіть не вміли по руски. Переважна часть Русинів, під зглядом національним не осьвідомлена, була байдужна для рускої справи. Така то була суспільность одного з найчисленніших народів сла-

*) Книжки українські привіз із Києва бл. п. Михайло Димет, купець руский. Тоті книжки продавались в книгарні Ставропігійского Інститута незвичайно дорого: Кобзарь Шевченка, петербургске вид. з р. 1860, в звич. октаві 244 стор. з друком дуже широким стояв 2·50 зол. (т. є. 5 корон), Чорна Рада Куліша ст. 5 зол. (10 корон), два томи Записок о Южной Руси Куліша 7 зол. (14 корон), Писаня Котляревского 2·50 зол. — в тім відношеню також і другі писаня українські. — *І. В.*

вянських, сусідами підтята і надломана так, як у жадного другого народу в Європі. І серед такої суспільности прийшло ся поборникам нової ідеї працювати. Дійсно, треба було в цілім значеню того слова „полюбити щирим серцем велику руїну“, щоби в розниці не опустити рук зовсім.

Новий напрям народний, що мав звалити чудне язиче з єго „или — аще — абіє — позволительно — бдительно — ошущающо — тщательными быстроуміями“ головно видвигнули молоді люде (тому тогді і прозивано партію народовців „молода Русь“). Та молоді люде брались нераз за діло надто горячо і необачно. Спір з старою партією розпочав ся в початку на фільольогічній почві. Та що однакож межи тогдішними молодими людьми спеціального фільольога не було, то аргументи, яких уживали молоді народовці до поборюваня твердяків були нераз зовсім неосновні. В засаді справа уважаня языка малоруского яко відрубного від польского і російского була справедлива, тільки нераз попирано єї доказами такими, котрі могли радше служити за орудє до поборюваня самих же народовців, доказами не науковими, а просто мріями з воздуха нахватаними. Тут перед всім належить згадати про гру формами: руській, рускій, русскій. Всі тоті три види, то лише одмінні правописні форми того самого слова. В памятниках старословеньских і староруских находимо от-які форми: роуський, роуський; роуський, роуський; роушський і роушський. З тих форм лише перша етимольогічно вірна: роуський (по теперішньому: русьскій), всі же прочі суть менше більше фонетичні. Чваньба твердяків, що лише форма „русскій“ єсть правильно „етимологическая“ оказує лише їх незнанє правил етимольогії, основ творби виразів. У нашого галицкогo люду стрічаємо такі форми: руский, руський і дуже рідко в західно-рускій часті Галичини декуди помежи Лемками: русіньскій (русинський). Як-же-ж чудними мусять видати ся слова в тогдішних письмах народовецьких, що виходили ві Львові: „ми руські, не рус(с)кі, наш язык руський, не рус(с)кий“. Те ще диварнійшим видасть ся, коли зважимо, що кождий із львівских редакторів вийшовши за рогацьки Львова міг би легко перекопати ся, що люд доколичний себе називає „русским“, свою бесіду „язык руский“, свій обряд „віра руска“. Форма „русський“ в Галичині лише декуди уживає ся, пр. на Бойківщині. Українці уживають неправильно змягченої форми: руський, а також польський (а не польський!), московський, німецький.

християнський і пр. В літературнім язиці я-б радив уживати форм: руский, український, німецький, польський, християнський etc. Надто часте мягченє форм не належить до приміт підносячих звучність і красоту языка, тим більше, коли тото мягченє неправильне. Заводити же якусь ріжницю mezi руський а руский річ зовсім пуста: бо наперед у нашого люду обі форми стрічають ся без розлуки в значеню, — а вдруге, як же би зробили розлуку mezi руский а руський тоті Славяне, у котрих нема змягченого с, як на пр. Чехи або Словаки, у котрих єдино лише можливою форма ruský. Взагалі заключеня языкові висновані лише із тісних, місцевих проявів, мусять все давати вислідок односторонній і недостаточній. Думаю, що лучше, коли тоту похибу здіяну з сторони народовців ми самі виткнемо, ніж коли-б нам учинили докір наші вороги, наші противники. Бо хоч і як обрушували ся приклонники твердої партії на те розличанє виразів руський і руский (рускій) — та і доси жаден з них не успів, кромі лайки, нічого більше доказного навести. Та може деякі другі людкове нам неприхильні підхватять глумно: ото бачите народ, котрий навіть не може згодити ся, як своє імя написати. Та цитуйте, не шуміте передчасно — от-що вам скажу: Німці, то народ, перед культурою котрого кождий голову склонити мусять, а предся не так давно, бо ще перед якими 50 літами, одні писали deutsch, а другі deutsch, що більше, задля одмінного способу писаня того слова вели ся спори mezi літератами німецькими. Richey, Fabricius і Gotsched видали навіть осібні брошури про те, чи належить писати в назвуці згаданого слова t чи d і аж доперва в наших часах форма deutsch стала загально уживана. Так то бачимо, що навіть у так високо культурного народа, як Німці, не було одностайного способу писаня своєї назви — а і загалом в правописи у Німців значні роблять ся зміни. А хоть Німці можуть повеличати ся своєю величною літературою, котра має значенє для шілого сьвіта, все таки правопись практично заєдно що раз більше змінюють в користь своєї питомої фонетики.

Коли так багато сварили ся у нас про річ маловажну, бо про спосіб написаня одного слова, так як би ся або та форма дійсно становила сущність діла, то що до языка самого і між народовцями з самого почину не дуже було гаразд. Хоть і дуже різко виступали против твердяків за-для языка, та з самого почину в дійсности ріжниця языка народовців була головно в тім, що уживано

місто: нравъ — норов, м. нравственный — норовственный, м. качество — ячество, м. качественный — ячественный і т. и. Термінологія храмала дуже і звичайно хитала ся то mezi термінами польськими, то mezi російськими. Виїмково запозичано ся також у інших Славян, хоть і не конче счасливо. І так пр. дехто ще в „Вечерницях“ місто паньскій почав вживати „пановницькій“, а то після словацк. panovnícky, що однакож означає Herrscher-, Regenten-, бо словацке panovník значить Herrscher, Regent; panovnica, Herrscherin — а і по словацки: Herrn-, herrschaftlich значить: panský.

Нині, коли такої у нас термінологія, що так скажу, повсєднєвна більше вже усталена, змаганя язикові тогдішних народовцїв видалуть ся може не одному чудними, може не одному незрозумілими і ледви чи найдуть одвітну оцінку. От таке слово, як обстановка, обставина — оно передше не було звісне, а народовці писали з початку „обстоятельство“ (російське), пізнійше „окличність“ (з польського); я подав вираз „доколичність“, однакож в засторогою, що не всюди дасть ся тото слово ужити. Дперва Куліш ужив перший обставина, обставини. Та твердяки з того слова насміхались, кажучи, що „обставини“ то значить: бар'єри (sic!). Що така „тверда“ критика не вдіяла нічого, легко поняти. Обставина, а потім також мною уживана обстановка такої удержали ся в нашій термінології. Тогді то народовці уживали на німецке Richtung „направленіє“ (слово російське), керунок, кирунок (слово польське). Я звернув увагу Ксенофонта Климковича саме на тото слово і тоту неоднотайність термінології. Климкович признав мені слушність, що треба старати ся власні творити терміни. І справди почав уживати „напрямок“. На разу тото прийняло ся, але таки якось не було мені по-нутру і я опісля змінив той вираз на напрям, хоть і не подав єго під своєю фірмою. Та ще довгий час народовці уживали — як котрий: „направленіє, керунок, напрям“ — а дуже рідко коли дехто і напрям. Нині на німецке Richtung уживають усі народовці: напрям. Досить довго удержало ся mezi народовцями також: ячество, ячественный, а ще довше количество, количественный, аж і ті слова замінено виразами більше своїськими: якість, яковість, якостний, яковостний; кількість, скількість, кількостний, скількостний. Та може не один замітить: хіба-ж таке велике діло: напрям, якість, скількість? Певно не велике, але і невелике діло

само не зробить ся, а мусить хтось єго зробити. Коли-ж не було готових виразів, то була без них невігода велика і треба було запозичати ся у сусідів, що ніяк не виходило в користь рідного язика.

Як згадано в горі, молоді люде були головними розсадниками нового напрямку, нового погляду на язик літературний для Русинів. Р. 1865 в осени горстка кільканайцяти студентів львівського університету засновала межи собою товариство „Громада“, котре мало за ціль пізнавати рідну літературу і цитомений язик. До тої „Громади“ належали декотрі абітуриєнти тернопільської, бережанської, самбірської і станиславівської гімназії. З молодежи, що скінчила науку гімназійну ві Львові, належав до „Громади“ лиш я один. З того не слідує, щоби молодіж львівських гімназій зовсім не була пронята новим духом віючим в літературі, та факт полишає ся фактом, що до „Громади“ окрім мене нікого не прошено з абітуриєнтів гімназій львівських за цілі три роки від осени 1865 до осени 1868 р. З самого почину збирала ся „Громада“ в мешканю першого свого „війта“ Андрея Січинського, опісля же в редакції „Правди“, що почала виходити від р. 1867 і головно була піддержувана членами „Громади“. В програм „Громади“, котра, як сказано, мала виключно лише ціль літературну, передовсім пізнанє рідного язика, входили також відчити. Однакож лишень я один мав кілька відчитів, а то з царини історії природної і фільольогії рускої; з тих відчитів кілька статей печатано в „Правді“. Один відчит фільольогічний случайно я найшов тепер межи шпаргалем.*)

*) Переносячи ся з місця на місце я потратив не один важний для мене записник, не один манускрипт. Случайно сими днями найшов я рукопись відчиту, що мав я в Львівській »Громаді« 20. мая 1868 р. Єсть се рецензия брошурки проф. Браника: »Причины творения ся (!) нарѣчей« (= Причины повстаняя наричий). Рецензия ся, хоть я її написав яко молодець 22-літний, держана об'єктивно і в уміренім, хоть рішучім тоні. При нагоді виступив я против так званої правописи етимольогічної. Одвітно мотивуючи так закінчив я відносний уступ: »Взявши на увагу, що правопись »етимольогічна«, яка у »Слові« і декотрихъ иншихъ писаняхъ уживає ся, не єсть одвітною, бо не має ні наукової, ні практичної вартости — а дальше єсть тимъ мечемъ обоюдоостримъ, котримъ рубай в ліву, рубай вправо — все рівно! — відтакъ взявши на увагу, що Куліша правопись хоть не непохибна, але все таки дуже практична, мусимо заявити, що не маючи доси ліпшої, її за найліпшу узнаємо, и доки ліпша не складе ся, єї уживати мемо«. Мою рецензию я післав в Тернопіль до бл. п. О. Партицкого, котрий хоть тогді учителював в гімназії тернопільській, головно кермував редак-

Що і в нашій „Громаді“ бували не раз чудні поняття про чистоту народного язика, а не раз ті хотіли другим давати поученя, котрі до того ніяк не мали умовий, можна пізнати з слідуячого. На однім із зборів нашої „Громади“ я, було, відчитав одну статтю, в котрій ужив нашого слова „молотільник“. За то слово один із притомних громадян — він пізнійше посвятив ся стану священничому — повстав різко против мене, твердячи, що „молотільник“ чисто „московський“ вираз, бо „нарід“ так нігде не говорить, лише коло Шляхтинець „і всюди“ каже „змлоцок“, що по єго думці саме чисто „нарідноруське“ слово. Толкувати такому чоловіку, що „змлоцок“ уважає руским словом, про звучню руского язика було-би просто гайнованєм часу; я лише обмежив ся на те, що і кождому дієтантови легко приступне і понятне: іменно навів численні приміри аналогічні і замітив, що „молотільник“ і „змолотник“ уживають ся нашим людом в Чортківщині і Тернопільщині. Форма „змлоцок“, хоть може там де якими робітниками і уживає ся — все-ж таки єсть неруска, заволочена хиба робучим людом, що шляє ся по всім усядам і язик свій пестрить усякими налетами. Той мій висказ піддержало також кількох інших членів, приводячи саме мною намічені „молотільник“ і „змолотник“ яко людові вирази своїх сторон. Мій опонент унишкнув, а єго обличенє мене в „московщині“ упало також. Такто лучали ся межі нами і тогді люде, котрі свій неспілий суд хотіли на ремно накидати другим. Часто се буває, що літа давно минулі представляємо собі в пишнім сияню, дивлячись на них через призму поетичну. Певно, що до такого згадуваня причинає ся не помалу згадка про юні літа, про запал молодечий, котрий, не спинюваний ще противностями в житю, буяв крилами сокола. Та минаючи літа молодії, котрі вже не вернуть, таки предметово і студено дивлячись на тодішні починаня народовецкої партії, мусимо сказати, що, мимо взагалі благородних змаганій єї духа, таки — іменно під зглядом язиковим — було „часом з квасом, порою з водою“. Всі приклонники народної партії бажали писати по народному, та народного язика такої мало хто

ванєм „Правди“. Однакож моя рецензия стріла ся рівночасно з звісною, різкою рецензією О. П., порікаючою трохи не зовсім труд Браника, а напечатаною вскорі в »Правді«. О. П. задля того переслав до редакції »Правди« мою рецензію з желанєм, щоб я свою рецензію скоротив і помістив її яко доповненє до єго критики, на що однакож я не згодив ся. В моім відшуканім манускрипті я найшов також лист О. П. писаний до мене за-для моєї рецензії д. 10. 6. 1868 р. — В.

знав: коли я вперше ужив: Бережанщина, Чортківщина, Львівщина — так як говорить наш люд, — то декотрі були нерадї тїй, мовляв, „новизні“, бо по їхній думці треба би „правильно“ казати лише „Бережанське“, „Чортківське“, „Львівське“. Правда, нинї то вже річ прояснена — як каже Німець: ein überwundener Standpunkt; впрочім вже у Шевченка стрічаємо: „вся Смілянщина“.

Язык літературвий народовців лише дуже поволи слобонив ся від тих узів, які нашій скудній літературі навязали довгі і довгі літа. Писателїв було взагалї мало, а брак добрих творів ориґінальних старано ся заступати переводами. Нанеред звернено до писанїй російських, котрі дотикали України: їх переведжено на українсько-руський язык, та переклади в значній частині випали слабо. І не дивниця. Перекладати з російського языка на малоруский о тїлько трудно, що потребує основного знання обох языків, а заразом снаги одвітного відтїнкованя в стилу російськїм а малорускїм. Коли-ж — як се і дійсно було у наших народовців, а ще й тепер буває між народовцями зарівно як і межі твердяками — язык російський був недостаточно знаний, то для подібности обох славянських языків мусїли вкрати ся до перекладу многі неточности а навіть фальши.*) Не один вираз російський, а іменно звороти російські, дістались до нас в перекладах зладжених народовцями. Правда, що поволи стараєм ся по змозі очистити наш язык від тих то налетїв; та все-ж не так то легко приходить покинути того, до чого не раз довгі роки навикло ся. От возьмїм на пр. хотьби російське слово „средство“ = Mittel, medium, внесене до нас ще „твердими“, а відтак в спадчинї переняте і народовцями; оно й доси переважно ще держить ся, мимо що форма слова зовсїм не малоруска. Я утворив на понятє німецького Mittel слово середник (порівн. старослов. срѣдъница = medium); від того глагол: середничити sich ins Mittel legen, sich ins Mittel schlagen — та се слово доси мало нашло наслідників. Дехто аргументував так: тому годї нам прийняти середник на понятє medium, бо в польськїм (sic!) значить średnik: Strichpunkt, точка над перепинкою, середнївка; у де-кого то й зове ся das Semikolon або der Strichpunkt

*) От і в наших часах, таки неподавно, появил ся переклад з російського, де російське лошади (значить: конї) толкує ся через »лошата« (!) — а косить рожь (значить: косити жито) через: »косити рожь« (!) — В.

„середник“, подібно як в польскім. Так то озираючись на польщину інтелігентній Русин боїть ся иноді і ступнем ступити... інакше наш люд. І так пр. в Марамарошчині називають селяне годинник: часувник (= часівник, Uhr, Zeitmesser), та не журять ся, ба навіть і не відають про те, що в польских граматах *czasownik* означає *Zeitwort, verbum*. Яка впрочім у декотрих народівців послідовність, бачимо з того, що пишуть „средство“ *Mittel*, а *vermitteln* то вже не „посередствовати“ лише посередничити...

Коли многі з народівців уживають лише слова поважане, а порікають вираз почене, думаючи, що се слово спеціально російське, хоть своєю дорогою уживають честь, почитати, почитити, — так знов ті ж народівці кажуть: знаток *genit.* знатока, котре то слово єсть примітно московське, так як їздокъ *genit.* їздока (старосл. *ѣздѣць genit. ѣздѣца* малоруск. *їздець genit. їдця*). Російському „знатокъ“ відповідає наше знавець *genit.* знавця (в польск. єсть *znawca genit. znawcy* наросток - *вця*; тим часом у нашім слові наросток - *вць*, подібно як у слові творець *genit.* творця), зналець *genit.* знальця — або також знатель, *genit.* знателя, дуже хороше слово, котре стрічаєм і в старослов. *знатель, noscens*. Я знаю, що не один виступить против виразу „знатель“ задля наростка, котрий, по думці декотрих „не єсть наростком народним“. Однакож така думка зовсім безосновна, бо наросток - *тель* єсть взагалі славянський і лучає ся у всіх бесідах славянських; у нас в малорускім навіть буває той наросток зглядно частійший, ніж в декогріх других язиках слав., пр. в новословенскім. В бесіді нашого люда находимо: приятель, вчитель, спаситель, губитель, збавитель*) зводитель, властиво: *Verführer*, потім місцево також дрібна пташка *Zaunschlüpfer* (і *deminut.* зводителнк), утішитель, потішитель, урвитель *Galgenstrick* (ужив. в Дрогобичи) і пр.**)

*) У люду однакож не в тім значеню, що старослов. і церковне *избавитель λυτρωτής, redemptor*, тільки в значеню противнім: той, що позбавляє кого чогось, що робить кому ущерб; так само і людове збава не значить того, що в старосл. *избава λυτρωσις, redemptio*, тільки утрата пр. збава здоровля. — *I. B.*

**) Декотрих книжних виразів на-*тель* нам такої ніяк не заступити пр. властитель, предсідатель, проситель, сотворитель, обиватель (взяте властиво з чеського *obyvatel = Einwohner* за посередю польского; чesk. *obyvatel = wohnen*; порівн. лемк. *бывати = сідіти, мешкати, жити, проживати*; словацк. *byvat, чesk. bydleti wohnen. bydlo Wohnung; Dasein*). цінитель,

Сказати: спасительний, порівнятельний се у декого недопустиме... та тото алé уживати таких термінів як: заклад „виховавчий“ (wuchowawczy) м. виховний а і виховательний ліпше; кляса „приготовавча“ м. приготовна, підготовна, приготовляюча і приготовительна сто раз по руски ліпше, ніж той у нас в рускім так бридкий вираз „приготовавчий“. Народовці „противники“ причасників, уживають доброю порою: школа „приготовляюча“...

Яка тому іменно причина, що декотрі новіші письменники наші старають ся, о скілько мога, в письмі при творбі слів наросток - тель заступити иншими наростками? Нам здає ся не инша, лише та що саме наросток - тель і - тельный (- тель + нь) уживають ся аж надто часто в російскім, а не всюди одвітно. Як звісно, наросток - тель творить імена осіб діючих поміна agentis, то-ж по нашій гадці російське слово „признательность“ для означеня понятя, котре-б я виразив словом признаток Anerkennung не цілком точне, бо „признательность“, то, по моїй гадці, означає саму дійність признаваня, а не вислідок тої дійности, вислідок признаня: признаток (слово се утворене подібно як даток, завдаток: при + знать + къ). Та годі! нам проте не журитись; то вже Москалів діло, дбати про свою термінологію, то-ж всі їх „позволительности“, „знательности“ лишім на боці.

По моїй думці всяка тревожна позірка чи то на польщину, чи на московщину і кортячка доконечне утворити щось оригінального, відмінного і від польского і від московского, не виходить нам на добро, если віддаляє ся від дійсности, від правди, від життя. То-ж відкидати приміром слово читатель, гонитель і т. и. лише тому, що тоті слова звучать так і в російскім, єсть хибне. Рівно хибним також відкидане виразів спільних як рускому так і польскому язюку. На примір на понятя: ständig, beständig, stät, fix, каже наш люд: сталий (пр. сталий робітник, стала плата etc.); тота форма єсть і в чеськім: stálý; маємо множество анальоґічних

оцінитель і пр. Навіть і слово писатель не добре дасть ся заступити, бо писатель scriptor, auctor значить: такий, що сам творить у письменстві; письменник = всякий, що займає ся літературою; письменний чоловік, що письмо знає; писмак уживає ся згідно для означеня плохого писателя; знов писака — слово більше жартовливе і довірене; — а писар, писець Schreiber, scriba. — I. B.

форм (властиво *part. praet. act. II.*), котрі прийняли значенє приложників: дбалий, недбалий, зрілий, стиглий, спілий, рослий, дорослий, недорослий, вялий, пожовклий *pallidus*, гнилий, зогнилий, сьмілий і пр. Та що-ж, декому здає ся, що сталий єсть польонїзмом, бо Поляки кажуть також *stały*. Москалі кажуть: постоянный — ото-ж творить ся на зовсім звичайне, в устах люду живуче слово новий вираз: „постійний“. А як же-ж буде з словом: усталити?

Коли так з одної сторони оказує ся надто велика журливість, щоби не мати спілки з сусідами в случаях, де тота спілка єсть дійсно, на ділі — так знов з другої сторони, де того зовсім непотрібно, творить ся иноді щось на стать сусідского, але в тих разях зовсім непотрібно а навіть чударно. Єсть у Поляків пословиця: *wyrwał się jak filip z konopie*. Сю пословицю доперва тепер добре роз'яснили, студиюючи людові говори польскі. Люд польскій подекуди зове заяця „*filip*“ (подібно як у нас тут і там місто заяць кажуть „яць“, „яцко“). Отож деякі притьмом похотіли польску пословицю перенести на руске поле, та зрозуміли сю пословицю так, як її давнійше (хибно) толкувано, іменно, що був там якийсь шляхтич *Filip z Konopie*, котрий раз заснувши на польскім соїмі, пробудив ся саме, як ухвалювали якусь станову та хоть і не знав, про що річ веде ся, громко закричав: *непозвалям!* Але треба було тому всему ще дати примастку руску, ото-ж польска пословиця так перерядилась: *вирвав ся як Сень з колопень...* Та розлука межи польскою а тою новою, ніби рускою пословицею така: польска пословиця живе в устах тисячів і тисячів люду і інтелігенції, ново зложена пословиця ніби руска зовсім мертве тіло. Потом польска пословиця опирає ся на дійсности: часто заяць (*filip*) спить в коноплях а збуджений хотьби шолопотом ніг проходячого чоловіка нагально зриває ся і вдирає на втікача. Сень? що він робив в коноплях, та чого втікав?

Справди, коли иноді бачимо навіть у горячих поборників народної ідеї разячу що до язика байдужість, коли упрямо в письмі стрічаємо „так — як“ в знач. *sowohl — als auch*, місто єдино у нас можливого способу словоладного: як — так пр. „так“ в простім народі, „як“ і в інтелігенції місто: як в простім народі, так і в інтелігенції, при „спосібности“ місто: при нагоді, „стисло“ науковий місто: строго науковий, беручи річ „стисло“ — місто: беручи річ точно або докладно; „вимоги“ науки м. *вимагання науки Forderungen der Wissenschaft* (вимоги на кім

erzwingen; вимога Erpressung), „звязло“ м. звязко, „один і той самий“ м. той самий і пр. — то і справди здає ся, що поклик про чистоту язика перегомонює у нас безслідно і нагадують ся слова Шевченка :

Я сам себе дурний дурю —
Та більше бачить ся нікого!...

Та ба! хоть яка знеохота бере сіяча на ниві рідного слова, та такої кріпить надія: багато насія загине марно, але дещо таки походить. Наших заміток про язик прочитає не багато читців, тай тоті по часті не послухають нашої ради; та найде ся дехто, кого поострать наші замічання або котрий, в будущині покине не одно, що уживає ся доселі хибно, легкописно і без розбору. Тому беремо ся ми тут ще до виказання декотрих хибних виразів і зворотів, які новішими часами ми тут і там стрічали в ріжних письмах а іменно в наших часописах.

Берліг значить леговище пр. дикого звіря; люд найчастіше каже: берліг свині; лишень згідно іменують ліжко або постіль чоловіка „берлогом“; в старосл. брълогъ lustrum ferae, lustrum ursi пр. медведица въ брълогъ. Наш люд говорить: медведиця (або медведиха) в гаврі, в лігві, в лігвищи, в лігвиску, в леговищи. Неестетичне і немиле враженє робить, коли хто в пісни згадує про „свій берліг“.

Виїмок, виїмка, виєм. На понятє Ausnahme уживали спершу народовці: „із'ятє“ (російск. изъятіє порівн. старослов. изъати eximere; изаштєніє exemptio), „виняток“, „вийняток“ (польск. wujątek, чєск. vůjátek); пізнійше перший Ксенофонт Климкевич впровадив: виїмок, виїмка (чєск. vůjimek, vůjimka); ausnahms- виїмковий. Далеко пізнійше став я вживати: виєм adj. виємний — без виєму, безвиємно ohne Ausnahme. Доселі мало хто ужив виразів: виєм etc. Слова „виїмок“ „виїмка“ etc. можуть уживати ся, хоть таки найбільше примітною і правильно утвореною формою єсть: „виєм“.

Висок значить Schlaf, skroń; вискі tempora Schläfe pol. skronie. Що то має значити „ситі виски“? мабуть хто думав, що виски значить „овислі лиця“, бо инакше годі собі столкувати придатку: „ситі“.

Добродій се слово в Галичині і на Україні уживане; стрічаємо єго у Котляревского, Основяненка... тільки-ж оно новішими часами — по моїй думці — надто часто садить ся. Місто п а н

(котре тепер і у люду що раз більше вживає ся місто заникаючого: господин) часто кладуть: „добродій“. Те „добродій“ справди вельми дивно, а виглядає мов би на іронію. Ми Русини, яко народ, тільки мали і маємо „добродіїв“, що нам видає ся се просто чудовищем дарити всякого тим словом, котре може ужити ся хиба в довіренім крузі. Наймо „добродіїв“, хай їм легенько икнеть ся! Потом оно зовсім неприродно казати: де тут мешкає „добродій“ Зорин? місто: пан Зорин, тим більше, если я Зорина зовсім навіть не знаю, а лишень маю діло до него. Рівно оно ніяково казати до висше поставлених лиць: „добродію!“, „добродійко!“ На сю остатну замітку може дехто з молодших обрушить ся, та годі! оно в житю так єсть, як кажу.

„Жужжати“ се російське жужжать, по нашому: брєніти, жуміти; ото-ж не: пчоли „жужжать“ тільки брєнять або жумлять die Bienen summen.

Качка. Не думайте, що се качка хоть смажена, хоть печена, начиняна або з компотом — се бачите дневники годують нас „качками“ (нім. Zeitungsenten). Єсть се звичайна „качка журналістична“ — повинно бути: се звичайний жучок дневника рський; — дневники знов пустили „качку“ має бути: пустили знов жучка.

„Козодой“ місто дрімлюх. Новішими часами в ріжних оповіданях почаство стрічали ми „козодоїв“. Назва птиці *Caprimulgus europaeus*, по нім. Ziegenmelker опирає ся на давній байці людів західної Європи, котрі торочили, що сеся птиця виключно живлюча ся комахами, за якими нераз увихає ся вечерами і в ночи коло стаєн, обор і т. п., висисає молоко козам і коровам. Назва в рускім „козодой“ єсть невільничим толкованем *Caprimulgus*, а у нас просто чударна, бо раз наш люд не знає згаданой байки про висисанє молока тою птицею, а вдруге — що головно тут рішає — маємо на ту нашу птицю свою питоменну і дуже вдатну назву: дрімлюх (тому, бо ся нічна птиця за дня все дрімає в хамороді притулившись в захистнім місци до пняка, на котрім сю птицю задля єї сіробурої убарви не легко мож помітити).

„Криска“ м. чертка, черка, „скрислити, викрислити, накрислити, підкрислити“ — се все з польского *skreślić* etc. має бути: счеркнути, вичеркнути, начеркнути, підчеркнути.

Кружляти м. кружити. Намаганє уживати о скілько мож оригінальних форм стає також причиною, що дехто пише: „кружляє“ земля коло сонця; „кружляє“ кров місто кружить польск. krażu, — „кружляти“ єсть вправді спеціально руска форма, тільки не значить того, що польск. krażu, руск. кружить. Кружляти єсть. verb. transitivum і значить: пускати чарку докола, припивати докола, в-округ, кружком, in die Runde trinken. Тому то і співають в думі про Нечая: Нечай, козак молоденький, на то не зважає, но з кумою, з Мелницкою мід-вино кружляє. Netschaj, der junge Kosak, lässt dies unbeachtet, trinkt aber mit seiner Gevatterin Melnitzka Meth und Wein in die Runde.

„Лежить небезпеченьство в тім“ darin liegt die Gefahr м. небезпеченьство єсть в тім, небезпека в тім.

„Неяко“. Єсть то „неяко“ образ польск. niejako має бути: єсть то мовби (мов, наче, неначе, сказати-б) образ.

„Ничтожний“, „ничтожество“, „уничтожити“. Ті терміни по часті і доси вживають ся у народовців, хоть не говоримо і не пишемо „ничто“, лишень нич, ніщо, нічо; думаю, треба би писати: ничевий, ничевість, ничество, ніщина; уничтожити.

„Носити на собі образ“ м. має на собі образ—„він носить моє імя“ er trägt meinen Namen має моє імя.—„Носить на собі всі ціхи“ принагідного відчиту (trägt an sich alle Zeichen einer Gelegenheitsvorlesung) м. має всі признаки etc.

„Овшім“. Держачись невільничо польского стилю декотрим у нас не змоготу розстати ся з тим словом; польске owszem має у нас ріжне значенє: ще-й ба! ще-й радше! ще-й раднійше! ще-й паче! алé! — навпак, навпакі, противно. Чому так липнуть до того слова, до тої зовсім не рускої форми справди столкувати трудно.

„Під час коли“ — так твердив „під час коли“ в нашій мгороді все вели ся спори про те... м. так твердив, тим часо в нашій мгороді etc. або коли в нашій мгороді etc..

„Поньчоха“ Strumpf; з німецк. Bundschuh, в чеськ. punčocha, в польск. pończocha, в руск. панчоха.

„Поставити внесене“ або навіть „внесок“ den Antrag stellen м. подати внесене.

„Похлонути“. Все в себе „похлонути“ польск. pochłonać м. все в себе вглинути, все в себе вглитати, все вхланути в себе; або свободнійше: все проглинути.

„Природник, науки природничі“ уживають часто в тім значеню, що польскі: przyrodnik, nauki przyrodnicze. Тим часом польск. przyrodnik = природовець; nauki przyrodnicze = науки природні, науки природописні; природопись. — Іван Нечуй ужив слова природник в значеню: Instinkt, Naturtrieb. Вже само поважане для того в нашій письменности так много заслуженого мужа вимагає, щоби ми задержали вираз, впрочім красний і вдатний, в значеню, як єго ужив той писатель.

„Приходить“ м. буває пр. се часто „приходить“ в природі dies kommt oft in der Natur vor м. се буває або лучає са часто в природі.

„Промакальний“ przemakalny м. промочний, промокливий. płaszcz nieprzemakalny = плащ непромочний або непромокливий.

„Скрайний, скрайність“ польск. skrajny; в руск. есть лише вираз крайний; крайне слово letztes Wort; крайне невдоволенє die äusserste Unzufriedenheit; моя хата крайна meine Hütte steht ganz aussen; крайна безличність die höchste Impertinenz; крайність Extrem; крайности, крайні супротивности. Коли так декотрі ідучи за польщиною вираз руский модулюють причіплюючи тут зовсім непотрібно с, так знов з другої сторони кажуть опять за польским dowolny „довільний“ willkürlich, хоть тутка треба би, думаю, сказати: здовільний; аналогічно говоримо: здогадати ся, надоптати м. догадати ся, надоптати; на здога́д, на здо́гади; — спізнати м. пізнати etc.

„Слонь“, „слоневий“ pol. słoń, słońowy; я-б радив писати: слон, слін; слоновий в старослов. слонъ adject. слонъ, слонънь eburneus; ото-ж кість слонова, слонівка. У нашого люду: слонь, слоня або слонька = Scolopax rusticola Waldschnepfe; по руски також: слук або слуква.

„Спостереженє“ польск. spostrzeżenie м. постереженє, поміченє; подібно кажемо: продаж, продажа, продавати, то само і в старослов. продажда, продавати а в польск. sprzedaż, sprzedawać.

„Стоїть в порозуміню, в противорічю, в противорічності, в звязи“ м. єсть в порозуміню, єсть в противорічю або іде в супереч, перечить, суперечить, противорічить, єсть в звязи.

„Той-же“, „так—як“. Аби полагоджене „тих-же“ (derselben) настуило також і в рускій мові м. щоби їх поагода слідувала також etc. — стало поводом викрисленя „тих же“ (derselben) = стало поводом їх вичеркненя. — що єсть доказом доброї волі „того же“ м. що єсть доказом его доброї волі. — „так“ перед, „як“ і по іматрікуляції sowohl vor, als auch nach der Immatrikulation м. як перед іматрікуляцією, так і по ній або після неї; має послуговатись „так“ польскою „як“ рускою мовою м. має послуговати ся як польскою, так рускою мовою або має вживати як руского язика, так польского.

„Трускавки“ truskawki м. полуниці.

„Четке письмо“ м. читне письмо.

Як дбають у нас про язык, мож пізнати ще із кількох тут наведених примірів. Вираз одинокий = einzeln; поєдинчий einfach; єдиний einzig. Єдиний можливий спосіб в польск. jedyny możliwy sposób — та в рускім найже ж буде оригінальне, відмінне від польского... і шкварить ся так: „одиноко (!) можливий спосіб“ місто: einzig mögliche Art творить ся: einzeln (!) mögliche Art. Так то примінене пословиці для нашого літературного язика: „нехай гірше, аби инше“ видає терпкі овочі, котрих ніяк не проковтнеш...

Єсли так в певних випадках на силу витягає ся народні вирази, щоби конче заявити „оригінальність“ там, де єї зовсім не треба, так знов на декотрі дуже красні і примітні вирази не зважає ся зовсім. І так приміром на місяць Februarius чув я у люду під Станиславом дуже красний вираз: лютець; єсть се форма примітно руска, так як: студень, сїчень, цвїтець і пр. Я все уживаю того слова, ото ж пишу на пр. 15 лютия (а не „лютого“, що єсть вправді допустиме, але не так примітно руске). Та загал наших писателів такої собі пише „лютий“, бо се близше польскому luty...; тим часом саме в тім випадку в літературний язык може з пожитком бути введена примітна руска форма.

Люд наш каже „викладний“ пр. язык викладний с. є. такий, котрим можна порозуміти ся; то властиве значене того слова. Однако ж по моїй думці ся форма може бути ужита користно для

терміну: *Vortragssprache*: язик викладний, тим часом у нас пишуть переважно: „язик викладовий“, що вправді не єсть зле, але таки примітна руска форма в тім случаю єсть: викладний.

Новішими часами починають в дневниках що раз частійше вживати слова „сьміти“ зовсім невластиво. Всі так говоримо: він сьміє то говорити *er wagt es dies zu behaupten*; не сьміє і слова сказати *er hat nicht den Mut ein Wort herauszubringen*; він сьміє ще відказовати *er erdreistet sich noch zu schimpfen*; як сьмієш так безлично лгати *wie unterstehst du dich so unverschämt zu lügen*; не посьмів тут явити ся *er erkühnte sich nicht hier zu erscheinen*. Тепер же-ж так починають писати: він „не сьміє“ належати до нашого товариства місто: він не повинен, не годен, не достойн належати etc.; „не сьміємо“ оглядати ся на ніякі легенди м. не можемо оглядати ся або нам не оглядати ся на etc.; наші послы не сьміють піддавати ся сугестії м. наші послы не можуть або не повинні etc.; ні один Русин „не сьміє“ відтягнути ся від голосованя м. ні один Русин не повинен відтягнути ся etc.; руска інтелігенція „не сьміє“ покидати свого народа (в дійсности на жаль часто: сьміє!) м. руска інтелігенція не повинна покидати etc.; сего терпіти не можемо і „не сьміємо“ м. ми сего терпіти не можемо і не повинні.*)

Гонене за виразами притьмом оригінальними стала причиною такого вираження: стає „смолоскипом“ народної просьвіти. На нім. *Fackel* каже люд факля (вахля); — єсть також слово *смолоскипа*, *смолоскип* (вперше ужите Федьковичем в поемі: *Киртчалі*) — та *смолоскипа* значить скипу засмолену або смолисту пр. з ялиці, смереки, сосни і не може всюди ужити ся; в чesk. єсть слово *rochodně*, в польск. *rochodnia*, котре і в рускім може бути ужите; здає ся мені, що нам нічого кидати того слово, а конче впахати вираз *смолоскипа*, котрий не зовсім підходячий, бо може бути

*) Подібно вживають „смѣть“ Москалі і *směti* Чехи, чи не під впливом німецького стилю? не беру ся рішати. У нас Русинів уживає ся сьміти лише в таких случаях, як *śmieć* у Поляків, від котрих тут хиба тим ріжнимо ся, що маємо *verba composita* посьміти, насьміти. »Купець не сьміє стратити« *der Kaufmann darf nicht verlieren* чув я лишень раз з уст Жида говорячого ломаною русчиною. Хто з Русинів говорить: »ні один Русин не сьміє голосувати« м. ні один Русин не повинен голосувати — той говорить, правда, відмінно від польського, але зле по руски (в подібних реченях »не сьміє« має в руск. значене инше: *hat nicht den Mut, erkühnt sich nicht*). — *I. B.*

похідня і з металю, а в ній горіти олій, нафта або шпірітус. „Смо-
лоскип народної просьвіти“ Господи милостивий! чи вже-ж блеск
народної просьвіти не може обійти ся без смоли?

Рвійка за всяку ціну виражати ся „оригінально“ мабуть при-
чинила ся до такого реченя: тих дірок „і побільшаючим склом“
не можна „доглянути“ м. тих дірок і через побільшаюче
скло (або при помочи побільшаючого скла) не можна
добачити або помітити. Звісно скло мертво, не може бачити,
тільки око видить через скло.

Чого доброго! в печатнім слові я стрів з кількадесять разів
таке „граматичне“ реченє: „Ви може глухий“? (місто: Ви
може глухі?)

Справди, видячи, як заходять ся декотрі коло нашого народ-
ного язика, вхопиш ся за голову і мимоволі нагадаєш слова з пе-
релицёваної Енеїди Котляревского:

Усє робіли на зворót:
Що стрóить трéба, те ламáли,
Що трéба кінуть, те ховáли,
Що класть в кишéню, клáли в рот.

Не пишемо се кому в обиду, але подаємо лишень осторогу.
Хто не дуже роздумує, а садить перше ліпше слово, яку небудь
річню в наш язик літературний, зле прислужає ся нашій справі.
Лучше менше писати, а старанно, ніж творити богато, та не до ладу.
Пусканє в печать творів не належито оброблених, ще й ту має злу
сторону, що ширить похиби язикові, котрі потім нераз лише з тру-
дом дають ся викорінити. От приміром уживанє „так — як“ в зна-
ченю: sowohl —, als auch у галицких писателів дуже вкорінене
і лишень дуже поволі у нас приходять до пізнаня, що так, як
значить: so, wie пр. тоту пісню так у нас сьпівають, як у вас
das Lied wird bei uns so gesungen, wie bei euch; що иншого:
сосна зелена як в зимі, так в літі die Kiefer ist sowohl zur Win-
terszeit, als auch während des Sommers grün.

Термінів передовсім раджу глядати у нашого люда: розси-
пані суть они мов дорогі перли в звичайній повседневній бесіді
люда, тільки треба їх з'уміти найти. Взагалі до збираня виразів
людових треба крім залюбованя ще такої і певної ємкости. Я зна-
доби язикові збираю всюди між людом, навіть у Львові. От подам
тут приміри. Перед літами, було, ішов я раз улицею ві Львові, аж
ту баба починає лаяти жидюка. З початку, було, клене по польски,

та як вже добре розрядилась, давай єго милувати по руски. Межи иншими „учтивостями“, які посипались з уст баби на жидюка учув я також: „а счез бысь, ти тресирукий!“ (справди той жидюк мав якісь незвичайно довгі руки, котрими вимахував на всі боки). От і находка для мене: тресирукий, се слово зложене зовсім на лад славянський = mit zitternden Händen. Другий примір: проходжував ся я коло ряду Бойків, що продавали було, овочі, ще давнійше, на галицькім пляцу. Коло товару одного Бойка вертів ся шевчук сюди-туди, ніби то торгуючи. Бойко до разу пізнав, що то за „купець“, то-ж з досади і кликнув до него: „а підеш ти губерро, для тебе не маю товару!“ Я-ж почувши се мерщій до Бойка тай питаю: як ви сказали: губерра? — „А щож не губерра“ — каже Бойко — „а діт які має обдуті губи!“ — Може нікого і ніколи кленучий Бойко так не порадував, як тоді мене: я сей час витягнув записник і занотував: губерра (Синевідско) ein Mensch mit aufgeworfenen Lippen. Мій Бойко в першій хвилі трохи счудовав ся — а потім почав добродушно сьміяти ся. Для мене опять була се находка цінна, бо, як звісно, слова утворені наростком-ера у нас лиш рідко лучають ся. Не хочу більше розводити ся, але скажу коротко, що всюди студиюючи бесіду люда, можна самих красших назбирати виразів. Правда і се, що і найкрасші терміни уживають ся повседневно, та самє тому звичайно ніхто не звертає на них уваги. Про ті терміни нашого люда мож дійсно примінити те, що сказав Рюкерт про найкрасші мотилі:

Der schönste Schmetterling fliegt,
Wo niemand hat sein Acht.

Та не один може се прочитавши спажне гнівом на мене: се самохвальба гомонить з єго слів!... Та ні голубчики, не хвальба, що мені з всякої хвальби, та що мені із моєго спеціального залюбования до рідного язика, коли оно мені не принесло нічого... а требувало від мене „щирим серцем полюбити велику руїну“ — та знаєте самі здорові, що за щиросердечну любов сьвіт не дає нічого... Та годі! Не думайте, що я тут задля любви рідного язика осуджуючи строго других, себе самого милую. Зовсім ніт! Дехто може не прихвалить не одной моєї річи тому, що передше вже був ужив мною виткнених виразів і річень. Була-б се причина зовсім мала-малючка. І я мимо довголітної праці в досліджуваню нашого народного язика все ще вчу ся, а коли з моїх дослідів що покаже ся фальшивим, так против себе самого поступаю з неумолимою

строгостию. Був час, коли я опираючись на місцевих формах в Галичині і на Україні уживав: „близький“, „низький“ etc., нині коли межи нашим людом в певних місцевостях найшов тверді форми і порівнав тоті слова з старословенським, я дійшов до вислідків зовсім інших і пишу форми тверді: близький, низкий. Давнійше уживане мною „стосунок“ я покинув і пишу відношенє; давнійше уживав я „околичність“, нині уживаю обстановка, обставина часом доколичність і пр. Німецке eine Nase bekommen толкувано у нас так, як в польськїм: дістати носа — аж найшов ся помежи Поляками один, котрий підніє, що по польськи треба би сказати: dostać po nosie. Поляки, взагалі не в порівнаню більше дбалі про чистоту свого языка, ніж Русини, так і почали писати і говорити. Я-ж сам взяв уживати річні „дістати по носі“, котра мені здалась таки природнійшою, ніж „дістати носа“. Та недавно бавлячи на Бойківщині я почув щиро-руську річню: дістати капелюха. Тую річню опісля учув я також і межи робучим людом ві Львові. Очевидно, опирає ся она на розказі якоїсь події, про котру однакож я доси не міг розвідати. Розуміє ся, що найшовши щиро руску річню: дістати капелюха, я відкинув давнійше мною уживане: „дістати по носі“.

Тут еще мали би ми до редакцій руских дневників мале прошенє, а то, щоби не поміщали заміток критикуючих язык актів урядових. Взагалі язык урядовий часто не може вдоволювати фільольовів навіть і в тих разях, де форми літературного языка суть вже уняті в стальші форми а і термінольоґія більше вироблена, як пр. в польськїм. А то в ряди-годи лучить ся яке псьмо урядове по руски написане, таї того беруть ся по газетах критиковати до того зовсім невдатно. Ніколи не забуду прикрого враженя, якого дізнав я, прочитавши раз критику того рода уничаючу якийсь акт судовий за єго „варварства“ языкові. Акт вистачив якийсь Русин ознакомлений добре з літературою українською. Язык того акту був зовсім добрий. Але критик, здає ся, чоловік молодий і не дуже обчитаний в нашій літературі, чіпнув ся языка за такі по єго думці диковини, як: лити, міждо, завсеґда, хоть саме сї вирази стрічають ся у лучших писателів українських, а форма лити (відповідає старослов. лити) у Українців єдино можлива, тим часом в Галичині уживають лиш подекуди: лити, переважно же ляти (= старослов. ляти). Так то судять у нас про язык зовсім напумач, навманя. А треба предся застановитись, які наслідки має

така зовсім безосновна критика. Раз причиняє ся до того, що в пониманю чистоти язика ширить ся у нас справди жасно *summa confusio* — вдруге: треба добре того вирозуміти, що чоловік, котрий вистачив згаданий акт по руски, може зістав дуже немилу подразнений колючими хоть і несправедливими замітками молодого критика, тим більше, що взагалі русчина і без того не велику має у нас силу притяжну, а писанє в урядах по руски в наших обставинах єсть то все — говорім практично і так як оно єсть в дійсности — таки в певній мірі родом пожертвованя. Всепоруганє, яке по части у нас водить ся, лишень може розорити, але не збудує нічого. Швидко здобути ся на „критику“ задля язика у нас дуже легко. Напише хто звіт, так другий з погордою се відкине, бо єму пахне: „справозданє“ — а третій бажить „отчеть“; напише хто: личный — так другий схоче притьмом: „особистий“ (*osobisty*); — скаже хто: внесене, так найде ся такий, що встроить як раз: „внесок“ (*wniosek*); — мовить хто: указанє, вказанє, вказ, указка, так до другого, як раз, прилещує ся: „вказівка“ (*wskazówka*) і пр. пр. Так в розговорній бесіді, а що-ж доперва в язичі урядовім, де дійсно єсть багато властивих і штучних виразів та зворотів. Вже то що до язика урядового, даймо спокій з всякою припрудкою критикою; поки що, добре, як в урядах хоть пишуть по руски. Если-же доконче розходить ся о критику язика урядового, то най же єї звершають люде старші, обзнакомлені з термінологією правничою і знаючі язык народний.

Тут еще декотрі *desiderata*, а іменно: тепер майже загально уживають *genit. plur.*: „писань“ (старосл. писаний, чеськ. *psaní*, де і відповідає старослов. *ий*), „оповідань“. Я ще давнійше виступив був против тих форм уважаючи за правильні форми: писані й, оповідані й. Правда говорять у нас: весіль, але таки у люду: подвірій а не „подвір“, пишемо: нарічій, условій, орудій (нарічий etc.), хоть знов: огнищ, пасовищ, становищ — а і люд наш уживає побіч піль (старосл. *поль*), також подекуди форми: полий, полей (чеськ. *polí*). Куліш з самого почину вживав: оповіданій, писаній, та потім взяв ся за коротші форми: „оповідань“ (порівн. польск. *opowiadań*), „писань“. Те стало головною причиною, чому народовці стали тепер уживати майже виключно форм коротших. Треба би в письмі згодити ся на певні форми. Що до мене, то-б предкладав такі форми як: оповіданій, писаній.

Рівно також не добре в письмі окінчене і в (з IV. декл.) переносити до декл. сушників рода женського або середного, хоть подекуди те у люду буває. Думаю, в письмі не повинна тотя неправильність ширити ся. Чого доброго: новійшими часами стрів я навіть в однім дневнику: багато „речів“ (!) місто багато річй, із „сухотів“ м. із сухіт.

Накінчик dat. sing. ови взятий із склону сушників IV. кл. [пні на ъ (у)] по мнію декотрих єсть лише виключно допустимий у сушників I. кл. отож: братови, сусїдови, язикови. Не перечу, що той накінчик дуже у нас розпросторонений, але подекуди уживають ся і первістні форми на у, отож: моему брату і моему братови, вітцю і вітцєви.

Місто його, мойого, твойого, свойого, синього, ковальом, вітцьом — думаю — одвітнійше було-б уживати: єго, моего, своего, синего, ковалем, вітцем.

Місто „він, вона, воно, вони, восьмий, вострий“, думаю, в язиці літературнім нам уживати: він, она, оно, они, осмий, острый.

У Шевченка стрічаємо: Славяне, славянський. Тепер у нас многі притьмом се змінють на: „Словяни, словянський“. Хоть се річ не так дуже великоважна, а все-ж добре було-б в язиці літературнім раз усталити відносні форми. По моім мізкованю так: Славяне єсть то понятє рідневе (Genusbegriff) = в нім. Slaven; славянський = slavisch. Для означеня, що так скажу, понятій родових (Speciesbegriffe) уживаю так: старословенський altslovenisch; новословенський neuslovenisch; словацкй slovakisck; відтак: чєскй, польскй, рускй etc. (рідня = genus; рід = species).

Що до правописи тут лишень в коротенькости згадаємо про дещо. Правда, що і правописні річи требують одвітного розбираня і уповодованя. Та сим разом вибачайте: не маю охоти ширше розводити ся, бо взагалі уважаю правопись річию меншої ваги. В теперішній правописи іменно тоті подробиці мене ударяють неприємно:

Писанє наростка - ар місто - арь в таких словах як: рибарь, вівчарь, боднарь, столярь, кобзарь — коли в многих місцевостях мягку вимову суголоски р такой виразно чути. Ото-ж звук рь єсть в нашім язиці і не виджу причини, задля якої правопись фонетична має обідняти наш язык під зглядом звуковим або фонетичним, тим більше, коли в genitiv-i пишємо: рибаря,

вівчаря і пр., хоть єсть околиці, де говорять: рибар, рибара, вівчар, вівчара. Пишучи вівчар, косар і т. п. затираємо ріжницю межи наростками -аръ а -арйъ і то зовсім непотрібно. Наросток -аръ пр. комар, genit. комара; конар genit. конара nom. plur. комари, конари (ті форми яко загально уживані класти би в язиці літературнім); місцево кажуть також: комарь, комаря, комарі; конарь, конаря, конарі).

Місто „люди“ я-б радив такої писати люде (старослов. люднє = homines); а люди populi nom. plur. від люд (старослов. людъ = populus).

В таких словах як „свѣщеник, свѣщій, сѣпѣвати, сѣмѣлий, звѣр“, я-б радше писав: свѣщеник, свѣщій, сѣпѣвати, сѣмѣлий, звѣр. Річи то дрібні, та добре було-б їх нарештє полагати в тихомирці межи собою.

На тім кінчаємо сим разом наші замітки. Може колись свободнійшим часом прийде ся єще не про одно поговорити. Ми Русини розвиваємо ся серед важких-преважких обставин, тож ніт чудноти, що не одно у нас виходить не гаразд, покривлене і недоспіле. Та стараймо ся заєдно поступати наперед: прямувати до одної мети, до розвиваня нашого язика на власній, питоменній основі. Всім нам до довершености далеко, всім нам треба доперва мазольно вчити ся свого рідного язика — а тотя наука задля многих неусталених ще річей не так то полегка. Слїдячи закони нашого язика, друг друга поучаймо та не теряймо надїї на успіх. Перві стануть послїдними, а послїдні стануть первими, як говорить ся в свѣщеним писаню. Наш язык українсько-русский тепер тяжко зневажаний і заєдно послїставлений — однакож відай і для него вибе колись счасливїйша година і прийде, надїйсь, пора, коли він свѣтло засияє межи язиками славянськими.

Іван Верхратский.

Михайло П. Старицький.

V.

Я присвятив досить місця першим ліричним поезіям Старицького і бажаю ще поговорити про них головню тому, що пок. Огоновський у своїй Історії літератури, знаючи лише маленьку частину тих поезій, видав про них осуд не зовсім вірний а подекуди зовсім фальшивий. „А вжеж — читаємо там (II, 2, 826) і оригінальні его стихотвори не мають великої стійности літературної. Автор доторкнув ся подекуди до питань національного і суспільного життя на Україні, одначе не зумів чи не хотів ясно висказати своїх думок“. З звичайним у пок. професора баламутством у всяких політичних та суспільних справах підносить ся в розборі не многих звісних йому поезій Старицького раз те, що в одній поезії він „поважив ся трохи яснійше висказати свої змаганя патріотичні“ (хоча в наведенім на доказ сього суду цитаті як раз ніяких змагань нема, а є тільки жаль над зруйнованєм України), а в вірші „До України“ той сам поет „не сьміючи піднести протесту против недолі-неволі батьківщини висказує лиш любов до народу свого убожеством прибитого“. Взагалі любов до голоти підкреслює пок. Огоновський у віршах Старицького кілька разів, не розуміючи того, що саме змальованє страшного стану тої голоти може бути найголоснішим протестом проти тих політичних і соціальних порядків, що витворюють такий стан.

Але, як сказано, неясність, а подекуди несправедливість осуду пок. Огоновського можна виправдати тим, що він знав ледви кілька оригінальних поезій Старицького, а не знав власне найкращих і найсильніших, хоча вони вже тоді в значній часті були надруковані. І так він не знає поезій „Прочитавши пражське виданє

поезій Т. Шевченка“ та „До молодіжи“, що були надруковані ще 1878 р. в збірці „Молот“, ані вірші „За панами, за жидами“, що була поміщена в збірці „Товариш“. В р. 1884 була прислана до Галичини збірка поезій Старицького з часу від 1875 до 1883, всіх 26 вірш, а власне 1 з 1875, 7 з 1876, 2 з 1877, 1 з 1878, 1 з 1879, 2 з 1880, 2 з 1881, 6 з 1882 і 3 з 1883 р. а надто неповна нова редакція вірші: „Прочитавши пражське виданє Т. Шевченка“. Огляд сеї збірки дає нам зовсім иньше, повнійше понятє про вартість д. Старицького як ліричного поета і велить жалкувати, що він, друкувавши своїм коштом так багато меньше важного балясту, не здобув ся на те, щоб опублікувати в одній заокругленій цілости ті свої твори, між якими є річи справді коштовні і викінчені формою й змістом. Де що з тих віршів було ріжними часами друковане в розсипку то в Галичині, то на Україні, а дещо мабуть і доси невідоме ширшій громадї. Подаю з сеї збірки, якої копія находить ся в моїх руках, лиш дещо для характеристики поета. Ось прим. вірша про історично важний момент, коли київська громада в початку 1876 р. провозала М. Драгоманова при його виїзді за границю:

Чи доведеть ся, милий друже,
 З тобою стрінутись, чи ні?
 Чи серце стомлене, недуже
 Й поляже в иньшій стороні?
 В тяжку хвилину розставання
 Здавалось — весело пилі,
 Й ширококрилі сподівання
 Тобі на проводи несли.
 Але в річах тремтів нам голос,
 Схиляв ся кожен над столом,
 Немов тяжкий, достиглий колос.
 Підбитий в корені серпом.
 Так горе нишком підкрадалось...
 Хтось пісню весело завів,
 Алеж і в пісні тій, здавалось
 Гучав мов з похорону спів.
 І час настав, ми обняли ся:
 „Прощай, апостоле, прощай!“
 Ти сплотнів — і полили ся
 У тебе сльози невзначай.
 „Прощай! Не на довго!...“
 Надія
 Нас ошукала, брате мій!

І досі тішить ся й радіє
 Наш лютий ворог нависний.
 І досі ніч, нема просвіти,
 Рука спускаєть ся слаба;
 Мовчать одуренії діти
 Здавен забитого раба...

Хвалити сю віршу значило-б марно тратити слова. Кождий читаючи її сам відчує і правдивість чуття, яким вона надихана, і ту концентрацію та інтензивність його, що дає поетови в маленькім образочку виявити далеко більше, ніж вимовляють слова, і старанність її форми.

Указ 1876 р., яким заборонено українське слово в Росії, не лише не знеохотив д. Старицького до праці на ниві укр. письменства, але навпаки, немов додав йому бадьорости та охоти. Такий бадьорий, патріотичний дух віє в його вірші „Нива“ написаній 1877 р.

Гей ти ниво, твого гону
 Од Карпату аж до Дону, —
 Та широка ж, як погляну!
 Геть укрилась килимами,
 Огорнула ся лугами
 Й простягла ся до Лиману.

Щож то, ниво, лихом збита,
 Потом. кровію полита,
 Заподіялось з тобою?
 Не красуєш ся стогами,
 Не пишаєш ся скиртами,
 А глушиш ся лободою!

„Ох ви жалібники-діти,
 Та не вам би й говорити,
 Коли сами марно спали!
 Деж були ви? Чужі руки
 Завдавали мені муки,
 Репяхами засівали.

„Колись добре я родила:
 Виростала з мене сила
 Ворогам на жах і горе;
 А тепер я знай дичаю,
 І не бачу тому й краю,
 Бо ніхто мене не оре!“

Правда, ниво! За сльозами
 Не рушали ми з ралами..
 Гайда в поле! Гине нива!
 Додамо до праці руки,—
 Хоч не ми, то може внуки
 Дочекають того жнива.

Правда, поезія Старицького обертаєть ся звичайно на соціальних темах. Колись се вважалось заслугою поета; сьогодні, в пору індивідуалістичної та антисоціальної реакції в таких віршах деякі критики готові бачити „віршовані вступні статі“. Певна річ, на соціальні теми, на тему загального горя, нужди та непросвітності можна торочити багато шумних і дешевих фраз, підпускати риторики а в найліпшій разі аргументів замість чутя, що повинно бути головним елементом поезії. Годі заперечити, в поезіях Старицького декуди чути ту риторику, те надштукованє словами прогалин дійсного чутя; його патос де коли нещирій. Але в інших поезіях його ми бачимо перед собою дійсного, живого чоловіка, благородне серце, щирій жаль і горяче, сильне обуренє. Ось прим. 1877 р., по вибусі російсько-турецької війни, коли при перших тяжких стратах російського війська, спричинених дурнотою та бездарністю богатьох генералів та шахрайствами інтендантури по всім краю пішов окрик обуреня, а півурядова рос. преса силкувала ся заглушити його kwasно-патріотичними окриками, що, мовляв, „русскій народъ готовъ послѣднее отдать“, щоб довести війну до кінця, готов іти весь на ворога і т. и., Старицький обертаєть ся до таких редакторів ось якою віршею:

Війна! Війна! Часописі лукаві
 Розпалюють, разносять скрізь брехню,
 Що наш народ жадає, прагне слави
 Кривавої, що на сумну стерню
 „Женця“ страшного все нести готове
 І голову й остатній шаг і труд...
 О наймите, продажний лихослове!
 Чи тиж питав, що дума скорбний люд?
 Чи тиж ходив по тих хатах обдертих,
 Де з сліз людських аж вохкість полягла,
 Де голод пан, де своя воля смерти,
 Де вікова неволя й чорна мла?
 Чи тиж вбачав, як точить доля ржава
 Ще з молоду робітничу сім'ю?
 На щож старцям здала ся тая слава?

Чи закрасить вона біду свою ?
 Похнюпившись одно вони вчувають,
 Що шле Господь ще нове лихо знов, —
 І байдуже хиба там смерть стрічають,
 Що й дома їх точилась марно кров.

Можна сьміло сказати, що в ту пору на Україні не було поета, що міг би був здобути ся на таке сильне та енергічне слово і не взяти в нім ані одної фальшивої ноти. Що таке слово не могло тоді залунати в Росії під подвійною — загальноросійською та ще й спеціально україножерною цензурою, розумієть ся само собою. Тим більше жаль, що воно не залунало хоч за границею і не зробило ся прилюдним сьвідоцтвом широ народолюбного чуття та гірко-го обуреня тодішнього осьвіченого Українця.

Є між тими поезіями Старицького ще одна (з р. 1876), що читаєть ся тепер мов згадка якоїсь історичної хвилі. Звісно, що в початку 70-их років на Україні, під впливом замилюваня до укр. етнографії та перших збірок українського орнаменту Косачевої, Вовка та иньших серед інтелігентного жіноцтва пішла мода носити українські народні костюми. Розумієть ся, не обійшлоь без насьміхів з боку прихильниць космополітичної моди, без суперечок, без сліз. Один із таких моментів підхоплює д. Старицький у вірші „Марусі“ :

Не плач, моя рибко кохана,
 Шануй оченята-зірки !
 Я знаю, образили з пана
 Тебе оті пані бридкі :
 З тебе насьміхали ся знову
 На гулянці майській в гаю
 За одіж селянську крайову,
 За мову родиму твою.
 Утри свої слъози срібляні,
 Насьмій ся над ними сама :
 Хиба-ж ти не знаєш, що в пані
 Сумління у серці нема ?
 Яке їй, скажи мені, діло
 До тих роботящих людей ?
 Вона убира своє тіло
 Для спещених, заздрих очей.
 Ще змалку брехнею сповита,
 Вона тільки знає одно,
 Щоб блиском свого оксамита
 Усіх затопити в багно.

Душі її скарб із за злота
 Бруднив ся чималі рази...
 Чи-ж варт ота панська пустота
 Й одної твоєї слези?...

Сьогодні ми сказали би, що патос вірші троха переборщений, що кепкувати з народнього костюма в інтелігентної панночки-білоручки се ще не значить кепкувати з робучого люду і зовсім не свідчить про брак сумління. Але не забуваймо, що вірша була писана в 1876 р., в сам розгар російського „народництва“, що народні костюми у многих Росіянок були символом політичної та соціальної ідейности, що з невинної забавки, яку ще можна би добачити у Марусі Старицького, (видно, не дуже далекої в яких будь ідеях, коли насмішки нань на маївці довели її до сліз) швидко у многих Росіянок виробила ся дуже висока релігія повної саможертви, відреченя від усякої світової, традиційної роскоші, та апостольської праці серед простого люду. Вже 1878 р. д. Старицький міг перекласти ніби то з італіянського, а на ділі з російського прегарну віршу „На суді“, що була приписана Софії Бардіній, одній із панночок суджених за „хождение в народ“ (по російськи ся вірша була надрукована в прилозі бо брошури Драгоманова „Дѣтеубѣйство совершаемое русскимъ правительствомъ“, Женева 1887).

Мій гріх тяжкий, мій замисел злочинний
 Суди, суддя, та напрямки, хугчій,
 Без вигадок, без хитрої личини,
 Без фарисейських лицедій.
 Замість шовків одягши людське дрантя
 І чобітки злочинно знявши з ніг,
 Я йшла туди, де стогнуть наші браття,
 Де голод, нуд, патриция батіг.
 На вчинкові гарячому узята
 З своїм хрестом стою перед судом.
 На щож сюди ще свідки й адвоката?
 Адже я винна пак кругом!
 Лиши, покинь сї допити, мій пане!
 Всі при мені злочинницькі знаки:
 Мужницький вбір, на босих носіх рани,
 А на руках мозолі й синяки.
 З важкої праці я, дивись, якою стала!
 А знаєш, що? Ти випий з серця кров!
 Найтяжшу там провинність я сховала:
 До краю рідного любов!

Та досить виписок. Надіюсь, що й ті, які подано доси, переконують читачів, що Старицький яко лірик займає в нашій літературі далеко не таке невидне місце, яке признавав йому Огоновський. Навпаки, згадавши, що він був першим із тих, кому доводилось проломувати псевдо-Шевченківські шаблони і виводити нашу поезию на ширший шлях творчости, і що тільки за ним пішов Куліш у пізнійшій добі свого віршованя (Хуторна поезия, Магомет і Хадиза, Дзвін, Маруся Богуславка і т. и.), а далі Грінченко, Самійленко, Леся Українка, Кримський і ціла фаланга молодших, ми мусимо признати не малу його заслугу. Та й лишаючи на боці той історичний момент, а роздивляючи його ліричні поезії з чистого артистичного погляду ми мусимо признати авторови не малий, хоч, розуміється, й не першорядний талант. Є щось форсоване, роблене в його версіфікації; патос у нього не все щирий, вірші хоч старанно змайстровані, плывуть важко; тої легкості й грації, якою визначають ся твори першорядних ліриків, у нього нема (не забуваймо, що як раз такими самими хибами визначається в значній часті й лірика геніяльного німецького поета Шіллера!) — се так. Та про те ніхто не відмовить поезії Старицького ані серйозности її змісту, ані артизму в виконаню, ані глибокого почуття громадських потреб та хиб. Можна сказати навіть, що його лірика більше громадська, ніж індивідуальна, що він висловлював переважно погляди та почуття, якими одушевляла ся тодішня київська громада передових Українців. Може власне для того його лірика й не має того блиску безпосердности та індивідуальности, що була рефлексом загальнішої, громадської думки; та власне тому для історика нашої літератури вона подвійно цінна, бо крім артистичної вона має й документальну вартість. Бажалось би дуже, щоб шан. д. Старицький присвятив декілько часу на те, щоб зібрати з рукописів та друків ті свої оригінальні твори, впорядкувати та видати їх окремою збіркою; я певний, що така збірка зробила-б його імя більше близьким і дорогим нашій громаді, ніж його новіші драми та повісти.

VI.

Ми можемо обмежити ся короткою розмовою про драматичну діяльність Старицького, не тому, щоб та діяльність мала меншу вагу, а тому, що вона далеко більше звісна і в значній часті оцінена по заслугі. В Старицькім давно признано одного з батьків

нового українського театру. Інтересно, як він прийшов до того. „Ще в 1873 році — пише пані Людмила Старицька-Черняхівська — мій батько, дядько Лисенко, сім'я Ліндфорсів і інші склали в Києві українське аматорське коло, яке в помешканю панства Ліндфорсів виставляло різні українські спектаклі. Репертуару для укр. театру в той час не було майже зовсім, отож і постановили писати нові пєси, збогачувати репертуар український. З сим жада-нем удали ся до батька, і він радо прийняв ся за роботу. Перше всього він написав комедію „Різдвяна ніч“, для якої музику уложив Лисенко, а потім водевіль „Як ковбаса та чарка“. Далі він переробив комедію Кухаренка „Чорноморський побит на Кубані“ на оперету „Чорноморці“. У всіх сих перших літературно-сценічних творах порадиником та кермачем батьковим був П. Чубінський, який на той час уважав ся великим авторітетом. Виставлювано в-перше ті твори аматорським колом у залі Ліндфорсів, а потім наш гурток роздобув десь дозвіл дати три вистави прилюдно в опернім театрі. От і поставили тричі під ряд „Різдвяну ніч“. Публиці дуже сподобались українські вистави і обхопили весь Київ щирим захватом. Після сього успіху батько одушевив ся ще більше бажанєм збогачити український репертуар і наважив ся написати поважну драму, засновану на громадських відносинах різних верстов української нації. От він і розпочав драму „Панське болото“, пізнійше для дрюку названу „Не судилось“, а потім ще трохи скорочену для сцени і названу „Не так склало ся, як ждало ся“. Та поки що в 1876 році вдарила заборона на все українське, в тім числі й на укр. театральні вистави, і батько залишив свою драму трохи не скінчену. Аж у 1880 році повіяло вже теплійшим духом, оголошений був наказ, який дозволяв губернаторам та генерал-губернаторам допускати укр. театральні вистави. Прочули Кіяне, що на провінції утворила ся українська трупа Ашкаренка під режисерством Кропивницького. Батько й почав хлопотати, щоб роздобути їм дозвіл грати в Києві, а також щоб знайти для них театр. Справа була полагоджена, театр знайдено, батько написав умовини з директором російської трупи Івановим і в 1880 році зимою укр. трупа перший раз заграла в Києві. Всі були захоплені артистичною грою Кропивницького та Садовського, але батько, що вже 1872 р. віддав ся цілою душею укр. театрови, був захоплений незвичайно появою української трупи. Він запросив дд. Кропивницького та Садовського жити до нас, а що у нас у помешканю не

було зайвої порядної хати, наняв їм у нашому такиж дворі окрему хату, а пили й їли вони що дня в нас. От з того то часу й почали актьори підмовляти батька, аби взяв під своє крило всю трупу. Наше коло теж висловлювалось нераз, що тільки се могло би піддержати український театр і вивести його відразу на широкий і славний шлях. Бо треба знати, що на перших кроках українській трупі в Києві вельми не поталанило. Трупа була дуже бідна, не мала ні костюмів, ні гарних декорацій, ні, що найголовніше — ансамблю, ні репертуару. Не багато треба було й умовляти батька, аби він став на чолі укр. театру, бо він до сього й сам рвав ся душею. Отже після другого приїзду укр. трупи під управою Кропивницького батько взяв усіх артистів до себе і зложив нову, велику трупу, забезпечивши всіх артистів навіть занадто високою платнею: Кропивницький брав місячно 500 рублів як артист, а 200 руб. як режисер, крім того 10% доходу brutto і 4 пів-бенефіси; Заньковецька брала 500 руб. і т. и. Такої платні тепер ніхто не дає.

„З сього моменту починаєть ся пишний розцвіт укр. театру. Батько вложив увесь свій маєток, увесь свій хист, усе своє знаття в се діло, і справді його укр. трупа одразу звернула на себе увагу, здобула подив і симпатію в цілій Росії. Скрізь вистави робили „повні збори“, але й ті повні збори не могли покривати тих видатків, які робив батько для художнього виконання пєс. Діло скінчилось тим, що український театр станув міцно на ноги і здобув собі поважне становище серед усіх російських театрів, ну, а батько проробив усі свої гроші, і на решті головні сили трупи за проводом д. Кропивницького, впевнившись у своїй силі, покинули його і заснували свою нову трупу. Певна річ, я не хочу сказати, щоб батько з патріотизму, свідомо офірував усе своє майно на користь укр. сцени; навпаки, я думаю, що коли-б він знав те, як складеть ся доля, то маючи за шиєю пятеро дітей не зважився-б узяти трупу. Але з другого боку певне й те, що коли-б за се діло взяв ся не патріот-художник, а звичайний підприємець, то гроший би він своїх не згубив, а ще й побільшив би їх, як побільшують і тепер свої фонди обережні антрепренери, в тім числі й трупа Кропивницького, Саксаганського й Садовського.

„І не вважаючи на те, що за оплесками публики пішло все наше майно, батько не нарікав, не зразив ся, не падав духом. Коли його покинули главари трупи і він лишив ся лише з незнач-

ними силами та з малолітньою сім'єю, він зрозумів, що йому треба якось завоювати симпатії публіки і для сеї незначної трупи. Минаючи те, що він почав день і ніч мучити ся зі своїми дрібними артистами, навчаючи їх драматичної штуки, — він узяв ся горячо до композиції театральних пєс, розуміючи, що новинками репертуару також як і виконанєм можна привернути до театру публіку. І ось коли до сього часу батько займав ся драматичною літературою як аматор, тепер драматургія стає його професією і літературна праця робить ся інтензивнішою та серйознішою“.

Я подав отсе невеличке оповіданє як цікавий документ до вяснення початків нового укр. театру. Він справді до звісних уже фактів додає дещо нового. Щож до праці д. Старицького на драматичнім полі, то досить буде згадати його прегарну драму „Не судилось“, щоб оцінити її по заслугі. І Костомаров і Огоновський і иньші критики признавали тій драмі першорядну вартість і артистичну й громадську. Правда, д. Старицький не оправдав надій висловлених при появі сеї драми, не дав українській літературі другого твору, що міг би дорівняти її вартістю й артистичним виконанєм. Та власне наведене тут оповіданє пані Людмили Старицької-Черняхівської вяснює нам, як се сталося.

Драма „Не судилось“, розпочата ще десь 1873 р., писалась та виправлялась, певно не без впливу й иньших громадян крім Чубінського, протягом 10 літ і через те й вийшла така заокруглена та гарна. Творчість Старицького загалом не має тої легкості та свободи, якою визначаєть ся творчість деяких иньших поетів; навпаки, і в його ліриці і в драмі слідно важкий процес твореня, перевагу рефлексії та обміркованя над чутєм; він не може вдоволити ся ніколи першим начерком, мусить переробляти, шліфувати та вигладжувати готові вже річи; не лише концепція та уплястичненє задуманої теми, але й форма, мова робить йому трудности; відси його погоня за рідкими словами, привичка вживати неологізмів або навіть кувати ad hoc слова, щоб знайти вислов відповідний його думці або по просту залатати прогалину в вірші. Досить буде одного прикладу; в поезії „Мій рай“ (Правда 1868, ч. 32) маємо таку строфу:

Тобою ганьбують, мій цвіте ружняний,
 Ти всюди, усюди сама...
 Хибаж ти не знаєш, що в світі кривжянім
 Ні віри, ні правди нема?

Чому поетови замануло ся замість звичайного у нас „рожевий“ ужити зовсім нечуваної й етимольогічно неможливої форми „ружняний“, сього не можемо догадати ся. Але раз учепивши ся за сю форму, він мусів для риму викувати слово „крижняний“, що крім своєї незвичайности визначаєть ся ще й тим, що не має і в контексті не дає догадати ся ніякого значіня. Не диво, що поет, у якого творчість більше рефлексийна, потребує довшого часу, спокою та поради для викінчуваня, вишліфуваня своїх творів. А тим часом, ставши антрепренером театральної трупи і професіональним драматургом Старицький мусів поставляти штуку за штукою, чим швидше тим ліпше. Не маючи ані ширини житєвої обсервації, ані тої гнучкості та ріжносторонности таланту, що Карпенко-Карий, він не знаходив тем відповідних для вдачі свого таланту і був змушений до чисто ремесницької праці — переробляти драми з повістей або приладжувати чужі драматичні твори для сценічних потреб. Так повстала найбільша частина його „Малоросійскаго театра“, ріжні перерібки з Гоголя, Оржешкової, Шабельської, Крашевського, так повстали також сценічні адаптації творів Нечуя-Левіцького, Олени Пчілки, Александрова, Мирного, і разом із ними причини до ріжних непорозумінь із живими укр. авторами та причини до зачіпок та нападистій на д. Старицького з боку чужих та ворожих українству людей в роді Александровського. Послухаймо, що про сю дразливу справу пише пані Людмила Старицька-Черняхівська!

„До речі тут буде сказати кілька слів про „перерібки“ батькові. Так часто кидали йому докори, навіщо він це робив, але от на суді нашому в Грінченком підняло ся це питання і д. Комаров навмисно розпочав його, щоб виявити, що батькові перерібки були в свій час конечно потрібними для розвою українського театру. Як звісно, від 1876 р. аж до останніх часів (років зо три помічають ся деякі полегкості з боку цензури) цензура заборонювала майже всі речі для сцени (найгірші часи випали між 80 і 90 роками), так що тільки випадково пропускала деякі пєси. А разом з тим деякі автори, як ось напр. Карпенко-Карий, дозволяли грати свої пєси тільки своїй трупі. Що було робити? Де було брати нових пєс? Як можна було годувати публику одним і тим самим невеличким репертуаром, який уже надокучив усім? Через те й довелось користувати ся тільки з тих пєс, які вже тим або иньшим робом перескочили цензуру, а таких пєс було дозволено три: „На

Кожумяках“ Левіцького, „Сьвітова рі“ Олени Пчілки і „Перемудрив“ Мирного. Але на жаль усі ті пєси, дуже цінні з боку літературного, з боку сценічного мали стільки хиб, що виставляти їх, не вважаючи на гостру потребу, було цілком неможливо. Через те то батько й удав ся до авторів, чи не бажали-б вони, щоб він переробив їх пєси і зробив їх можливими для сцени? Од авторів він одержав листи не тільки з дозволом, але навіть із проханням зробити се і з повною згодою на всі одміни, які він уважатиме потрібними.

„Тяжкий скрут і неможлива боротьба з цензурою доводили до того, що письменники одшукували серед „списковъ безусловно разрѣшенныхъ къ представленію пьесъ“ які небудь старі пєси і під тими заголовками виставляли свої пєси, звичайно, підігнавши їх трохи хоч до дієвих людей одшуканої дозволеної пєси. Памятаю, була одшукана якась „Малороссійская драма въ V дѣйствіяхъ „Василь и Галя“, соч. Бондаренка“. Од сієї драми лишилась тільки одна картка з реєстром дієвих осіб, більше нічого. Що се була за драма, який се був невідомий нікому автор її — ніхто не знав, але драма була „безусловно разрѣшена къ представленію“ і тим то зробила велику послугу. Кільки заборонених драм перейшло все під сією назвою „Василь і Галя“! Звичайно, цензура заборонює пєсу. Що робити? Так і залишити її на віки? Шкода. Хиба охрестити героя Василем, а героїню Галею, тай пустити поклавшись на ласку божу, в сьвіт нового „Василя та Галю“ — Бондаренка. Тепер уже більша частина тих пєс, що колись заборонювались, дозволена цензурою і вони йдуть під своїми заголовками, але в деяких усе таки лишились назви героїв Василь та Галя, — тим то мабуть серед укр. репертуару такі розповсюжені сі два ймення“.

Отсі інтересні спомини д. Старицької Черняхівської нехай заступлять місце детальної характеристики драматичних писань д. Старицького, а спеціяльно тих, що були породжені його становищем директора й антрепренера драматичної трупи. Для історика укр. літератури ті твори, зібрані д. Старицьким у двотомовій збірці п. з. „Малороссійскій театръ, Москва 1890 — 1894“ будуть мати вартість не стільки своїм змістом, скільки радше як документи певної фази в розвою укр. сценічної штуки, як зразки того невисокого смаку, якому мусів служити наш автор, та що найбільше як образці тої драматичної техніки, якою він силкував ся закрити хибні властивої драматичної творчости.

Окремого розбору заслуговували-б історичні драми д. Старицького „Богдан Хмельницький“, „Оборона Буші“ і „Остання ніч“. Ті драми, писані віршами в часі, коли д. Старицький покинув театральне антрепренерство, виявляють поворот його від сценічного ремесла до щиро-артистичної творчості. Особливо помітна тут із погляду на свою композицію драма „Остання ніч“. Усі три драми вже своєю віршовою формою показують, що автор задав собі над ними більше праці і старався вложити в них більше своєї душі, ніж у твори писані просто для потреб сцени. Та я не буду вдавати ся в їх розбір; може коли нагодиться на се відповіднійша хвиля. Тут тільки зазначу, що як би хто й не високо ставив ті твори, то в історії українського театру вони (особливо Богдан Хмельницький) мають своє визначне місце головне за для тої боротьби з цензурою, яку мусіла за них видержати укр. сцена. Довгі роки цензура, держачи ся утертого шаблону, що все українське може бути лише мужицьке, не пускала на сцену ані укр. драми з життя інтелігенції, ані костюмових драм із укр. історії. „Богдан Хмельницький“ д. Старицького був мабуть чи не першою укр. історичною драмою, якій удалось вибороти доступ на сцену. Він мав не малий успіх, а се факт немаловажний, коли мати на увазі тої горячий подих українського патріотизму, яким пронята драма.

Іван Франко.

(Конець буде).

Теорія і практика.

Австрійські основні закони дуже гарні в теорії, та в практиці — виглядають далеко не так гарно. Ми не будемо вдавати ся в розбір поодиноких параграфів для виказання сего загально звісного факту, вкажемо тільки на наші шкільні відносини. Є в нас цілий ряд буцім то укр. руських народніх шкіл — але в них польщина стоїть на першій пляні, а все иньше на другім. Про урядованє в народніх школах нема що й говорити — воно чисто польське. Є в нас закон, що ніхто не може бути примушений до науки двох краєвих мов у школах, отже Русини не можуть бути примушені до науки польської мови; тимчасом діється як раз навпаки; Русини в польських школах не тільки мусять учити ся польської мови окремо як предмету, але в останніх часах не можуть навіть учити ся своєї мови стілько, скілько їм треба. Є в нас закон, що кожда народність повинна мати свої власні наукові заклади, в яких побирала би науку в рідній мові. Та таких закладів у нас мінімальне число: за те ні одної рільничої школи, ні промислової, ні торговельної, ні лісничої, ні реальної, ні учительської семінарії і т. д. не згадуючи вже про університет. А предсі тільки школи можуть нам дати стільки інтелігенції, кільки вимагають наші культурні потреби. І на се повинна бути звернена пильна увага всеї нашої суспільности і зарадити сему недостаткови треба як найшвидше, бо інакше будемо ми все тільки підрядною нацією, а ніколи рівнорядною...

Для заради такому невідрадному положеню робило вже дещо Наук. Тов. ім. Шевченка. Тепер вислало воно новий меморіал у справі науки укр. руської мови в середних школах Галичини —

мишоходом сказавши, зведеної до абсурду — до Міністерства і Ради Шкільної Краєвої, з домаганєм заведеня цілковитої реформи в теперішнім пляні науки сеї мови. Меморіял сей звучить дословно так :

Висока ц. к. Радо Шкільна!

Виділ Наукового Товариства ім. Шевченка виконуючи ухвалу загальних зборів із дня 2 лютого 1902, скликав у порозуміню з Руським Товариством Педагогічним анкету з фахових людей на 26 марта 1902 року для наради у справі науки укр. руської мови в галицьких середних школах із польською викладовою мовою.

Учасниками сеї анкети були: Барвінський Олександр, проф. учительської семінарії і член Ради шкільної краєвої; Бачинський Николай, проф. гімназії в Бережанах; Білецький Василь, проф. акад. гім. у Львові; Верхратський Іван, проф. акад. гім. у Львові; Гнатюк Володимир, редактор Літературно-Наукового Вістника у Львові; Громницький Ізидор, проф. акад. гім. у Львові; Грушевський Михайло, проф. університету у Львові; Др. Калитовський Омелян, управитель гім. ім. Франца Йосифа в Тернополи; Кокорудз Ілля, проф. акад. гім. у Львові; Др. Колесса Олександр, проф. університету у Львові; Колесса Філярет, учитель гім. в Самборі; Колодницький Омелян, проф. II. гім. в Коломиї; Др. Конач Іван, проф. акад. гім. у Львові; Левкевич Дмитро, проф. II. гім. в Перемишли; Др. Лучаковський Константин, проф. III. гім. у Львові; Макарушка Остап, проф. II. гім. в Коломиї; Огоновський Ілярій, проф. акад. гім. у Львові; Прийма Іван, проф. II. гім. в Перемишли; Др. Студинський Кирило, проф. унів. у Львові; Др. Франко Іван, літерат у Львові; Харкевич Едвард, директор акад. гім. у Львові; Цеглинський Григорій, директор II. гім. в Перемишли; Цеглинський Роман, проф. акад. гім. у Львові; Шухевич Володимир, проф. реальної школи у Львові; Др. Щурат Василь, учитель гім. в Бродах.

Постуляти, ухвалені сею анкетю, такі:

I. Остаточною точкою стремління Русинів у справі науки укр. руської мови в галицьких середних школах мусить бути жаданє: а) щоби на цілій території заселеній збитю масою укр. руської народности були засновані наукові заклади з укр. руською мовою викладовою в такім числі і в такім розкладі, щоби вся укр. руська молодіж без жадної перешкоди могла побирати науку в рідній мові;

б) щоби надто наука укр. руської мови у всіх середніх школах Галичини без огляду на їх викладову мову була загально обов'язкова на рівні з мовою польською.

II. Та що на разі — з огляду на XIX. арт. основних законів державних — жаден горожанин не може бути примушений до науки другої мови краюї, то анкета стоїть на становищі арт. V с) закона краюго з дня 22. червня 1867 року, що звучить: „In den Classen mit ruthenischer Unterrichtssprache — (нині з огляду на укр. руські гімназії у Львові, Перемишли, Коломиї і Тернополи сказано би: In den Mittelschulen mit ruthenischer Unterrichtssprache; в р. 1867 мали лиш однісінькі чотири низші кляси акад. гімназії у Львові укр. руську викладову мову, тому й закон говорив: In den Classen mit ruthenischer Unterrichtssprache) — ist die polnische, in den Mittelschulen mit polnischer Unterrichtssprache ist die ruthenische Sprache ein bedingt obligater Gegenstand d. i. von der diesfälligen Erklärung der Eltern abhängig“ і жадає на тій підставі заведеня науки укр. руської мови ві всіх середніх школах Галичини з польською викладовою мовою зовсім на рівні з наукою польської мови в галицьких середніх школах з укр. руською викладовою мовою — то значить: заведеня тої науки яко згляднообовязкового предмету по 2 годині на тиждень протягом 8 літ від I—VIII кляси включно.

III. Плян тої науки в закладах, що лежать на території заселеній в переважній або бодай значній часті збитою масою укр. руського народу, — отже ві всіх закладах т. зв. східно-галицьких аж по Сянік, Ярослав, Ясло і Новий Санч включно, — має бути такий сам як при науці того предмету в закладах з укр. руською викладовою мовою, лише з відповідним обмеженем наукового матеріалу з огляду не меньше число годин науки (меньше-більше в пропорції 2 : 3); плян для закладів, що лежать на чисто польській території, має бути паралельний, але з огляду на чужоязичність учеників іще більше обмежений і на відповідних осібних підручниках опертий.

IV. Згядну обов'язковість належить — в дусі Начерку організаційного з р. 1849 § 20 a linea 2 — розуміти так, що по заяві рідичів, згядно опікунів, предмет стає для ученика обов'язковий на рівні з кождим иньшим обов'язковим предметом, прим. німецькою мовою, математикою і т. д. то значить: нота з него має

таке саме значіне позитивне й негати́вне, як нота з загально обов'язкових предметів.

V. Наука має відбувати ся в часі і способі нормальнім для иньшїх загально обов'язкових предметів.

Виділ Наукового Товариства ім. Шевченка має честь зако-мунікувати отсі постуляти Високій ц. к. Раді Шкільній до можливо як найскоршого узгляднення і зреалізованя, при чім додає, що такий самий комунікат пересилає заразом до Високого ц. к. Міністерства Просьвіти.

Рівночасно однак Виділ Наукового Товариства ім. Шевченка вважає конечним зазначити, що постуляти анкети вважає лиш практично сформулованою конечністю біжучої хвилі, а не остаточною метою культурних стремлінь Русинів, якою мусить бути одиноко і виключно лиш повна рівнорядність укр. руської мови з польською. Тим самим застерігає собі також у повні й дальше ведене відпо-відної акції в тім дусі аж до осягнення зазначеної ціли.

Львів дня 24 мая 1902.

За Виділ Наук. Тов. ім. Шевченка: М. Грушевський, голова.
В. Гнатюк, секретар.

Маємо надію, що компетентні власти застановлять ся докладно над сею справою і схотять уже раз полагодити її прихильно, та усунути дотеперішній незаконний стан річий.

Наукові листки.

IV. Звідки взяла ся нафта?

Тільки від яких 50 років звернула на себе нафта загальну увагу. Перед тим звертали на неї лише невеличку увагу, хоч вістка про жерела скального олію сягає вже в старину. Та коли спізнали її стійність, стали використовувати старі копальні, стали пробивати нові та робити їх доступними для промислу. Пенсильвенія, Канада, Кавказ, Угорщина і Галичина — отсе імена, що тісно звязані з нинішнім нафтовим промислом. Також частини німецької держави дали дещо про себе чути, хоч вони зі своєю продукцією стоять далеко поза иньшими краями. Як тільки стала досягати нафта значіння загального ужитку, тоді й наука кинула ся на нововідкрите поле і від десятків літ як найревнїйше займаєть ся геологія, ботаніка, зоологія й хемія виясненем, звідки взяв ся і з чого складає ся той так цїнний матеріял.

Одна з перших, науково умотивованих гіпотез про повстанє скального олію походить від французького хеміка Бертельо (Berthelot). По його думці існують у нутрі землі алькалічні металі, потас і сод, до яких дістає ся зі внї вугляний квас, при чім творять ся ацетилі. Через діланє на них повстає ацетилен,*) якого істнованю стоять на заводі висока температура і водяна пара, що витворюєть ся там. Розклад і переміна, що повстає наслідком тих ділань, мають довести до витвореня скального олію.

Другий учений Біяссон пробує свій погляд умотивувати досьвідом. Він розгріває воду, вугляний квас та сїрководень (як

*) Процес подібний до того, як у ацетиленових лампах.

гнилі яйця вонючий газ) в залізних посудах і доходить при тім до вугльководня, сполуки з вугля і водня, дуже подібної до складових частин скального олію. З того заключає він, що морська вода несучи з собою „морські вапняки“ втиснула ся крізь щілини до нутра землі, тут зіткнула ся при високій температурі з залізом або сірнистим залізом і таким чином дала причину до витворюваня скального олію.

Третя теорія, що походить від російського хеміка Менделєєва і також придає нафті анорганічне походженє, заслугує вже заля самої авторітетности її творця на глущу увагу. Менделєєв не міг вяснити собі масової появи скального олію в Америці при помочи голосних тоді поглядів про органічний початок через зігниє звіврячих та ростивних організмів. Він виходить із такого погляду: скальний олій лекший від води і виходить тому з нутра землі через різні верстви на верх. Значить, первісне жерело мусить лежати глибше, чим верства, в якій він нині найчастійше находить ся. Тимчасом певна річ, що в тих часах, коли ті глибші верстви творили верхню нашої землі, ще не було стільки животин, щоб із їх гниє могли витворити ся такі маси скального олію. Звідти доходить Менделєєв до зовсім иньшого результату. В ядрі землі нагромадили ся наслідком тяжкості великі маси металів, що мають в собі вуголь, передовсім маси заліза, а богата їх там скількість нікого не здивує, бо велику масу його виказано й на сонці. Крізь щілини і розколини, що повстали наслідком підношеня гір, втиснула ся туди зі вні вода і спричинила розклад вугляних металів. Продуктом сього розкладу треба вважати скальний олій.*) Ті вуглеводні видобули ся в виді газу до горішних верств, тут наслідком охолодження згустили ся, а пороваті поклади пісківця втягнули їх до себе.

Отсе головна суть тих поглядів, що виводять творбу скального олію з анорганічних процесів. Против сього вважають многі вчені такий спосіб повстаня дуже неймовірним, що найбільше можливим у поодиноких случаях, і удержують, як уже сказано, теорію про повстане нафти з гниє організмів, проти якої Менделєєв спеціяльно виступив зі своєю теорією. Недавно розвинено сю теорію

*) Також наші роди заліза, як криця, лите залізо, коване залізо мають всі більше або меньше вугля, і в розжаренім стані, коли на них пустити водяну пару, видають крім водня також вугле-водень, що сам або покрєвні з ним гази творять складові часті нафти.

ще даліше, хоча й тут маємо різні суперечні думки. Одні бачать звірячі останки як вихідну точку можливого вияснення, інші відкидують сю думку, вірять радше в рстинне жерело скального олію. Питанє ще й досі нерішене; при його розборі наводить ся ще не одно за і против.

Деякі дослідники приводять знаходженє нафти в звязок із великими покладами камінного вугля в нутрі землі, і бачуть у нїм продукт дестиляції доконаної при високій температурі і під великим тисненем, при чім скальний олій випарував, а відтак в інших верствах згустив ся. А що камінний вуголь взагалі вважає ся скаменїлістю прадавних рстин, то сей погляд значив би стільки, як повстане скального олію з рстинних організмів. Та дещо промовляє проти того. Коли-б початок нафти дійсно стояв у звязи з вуглем, то мусїли би находити ся в покладах камінного вугля слїди скального олію, а з другого боку недалеко жерел скального олію показували-б ся вуглянї останки. Щоб рстинний організм замінив ся зовсім в скальний олій, не лишаючи ніяких вугляних останків, се хемічно неможливе. Правда, находимо слїди нафти в покладах камінного вугля, але там, де в сусїдстві є верстви, що мають у собі звірячі останки. Так само у всіх сортах лупків, що при дестиляції дають скальний олій, находять ся останки звірів, мало останків рстин, а й ті ніколи самі, але все злучені зі звірячими викопалинами. От тим то ясно, що від многих літ багато дослідників держать ся погляду, що нафта повстала з трупів передпотопових звірів.

Енглер у Карльсруге мотивує свою теорію експериментом. Він приймає, що скальний олій витворив ся зі складових частий товщу звірів, і пробує в малім розмірі повторити той процес, дестилюючи рибячий тран при високій температурі (300—400°). При тїм не забуває, що в нутрі землі тоді, як мав відбути ся сей розклад, мусїло бути велике тисненє і тому працює 10 атмосферами; таким чином дістав він 60% олію, з чого девять десятих походить із вугльоводня. Огже цілковитий процес твореня скального олію на експериментальнім столі!

Закидають сїй теорії те, що коли нафта походить із звірячих трупів, що мають у собі багато азоту, то й нафта повинна мати значну примішку азоту, а на ділі азот у нїй показуєть ся лиш рідко. Та сей аргумент легко збити тим фактом, що єства бо-

гаті на азот підпадають найперше зігниттю, при чім азот утікає як амоніак, і аж тоді наступає розклад товщу.

Рівночасна поява в декотрих місцях кухонної соли і інших мішанин, що мають у собі соли з морської води, велить догадувати ся, що се були спеціяльно морські звірі, яких трупи гниючи втворили нафту. Коли прийняти той морський початок, то тоді теорія про походженє з рослин тратить дуже на своїм значіню, бо рослини в морських водах грають тільки підрядну ролю.

Коли подумати, що в якийсь богатий фавною залив впадає нечаяно в купі з масою намулу сильний приплив води насиченої сілю з висше положених соляних покладів, то тоді наслідком більшої скількості соли всьо жите завмирає. Ссавці, риби і мякуни гинуть і вкривають ся поволи верствою намулу. На те укладуть ся иньші верстви так, що в протягу часу звірячі тіла будуть погребані під масами, що тяжать на них із величезним напором. Для виясненя розкладу товщу, що тепер наступить, не потрібно навіть приймати високу температуру, бо й відкиж зрештою взятись їй у тих місцях, що лежать близько поверхні. Сильні морські алькалії можуть заступити високу температуру і довершити розкладу. За сим промовляє пр. те, що в камінній соли трапляють ся прогалини повні газів та плинну. З нафтою повстають разом гази, які завдяки їх експанзивности піднимають навалені на ній верстви, і втискають скальний олій в щілини та прогалини камінних мас, де він може осадовити ся — дуже імовірний погляд на перехід нафти в нутрі землі.

Против Енґлерової теорії підвошено велику неправдоподібність кольосального нагромадження звірячих тіл, яке мусимо прийняти для виясненя сього процесу. Однак крім висше згаданих можна навести ще иньші причини нечаяного вимертя цілої фавни і нагромаженє великих мас трупів. Скількість соли в якімсь заливі може стати параз більшою, але можливе також, що вона зменьшить ся по відділеню від моря через приплив солодкої води а вплив скількості соли на жиучі в воді звірята дуже великий. Вулканічні вибухи, землетрясенє, а також пошести можуть також довести до подібних резульґатів.

Се в короткім нарисі погляд — про повстанє скального олію, якого в останніх роках найбільше боронено, і який і в науці найшов найбільше прихильників.

Перед двома роками виступили Кремер і Шпількер іще з иньшим поглядом, що його виголосив перший із них на з'їзді природознавців у Монахові. Оба хеміки висловили знов гадку про ростинне походжене нафти, до чого їх склонило одно відкритє.

Дуже дрібонькі ростинні організми, приналежні до найнижших клас, що звуть ся діятomeї, зверху вкриті кремінним панцирем, мають у своїм нутрі досить правильно розложені маленькі кульочки олію, які під мікроскопом дуже добре пізнати як крапельки. Міліонами живуть вони на дні рік та озер. Також у давнійших часах, в далеких минулих геологічних періодах були вже ті діятomeї, про що свідчать находжені в великій скількості крем'яні скелети; і так крем'яний зліпленець найдений у Брандебургії складає ся майже виключно з лусок тих передпотопових ростин. Здавало ся, що на тім і обмежить ся знайомість із ними, аж ось Кремер знайшов на дні спущеного озера в Укермарку під покладами торфу, що покривав цілу площу в обводі 900 гектарів, товщовату масу, подібну до воску, що простягала ся під торфом у покладі грубим місцями на 14 м. Коли обік нього відкрито велику силу згаданих крем'яних панцирів, заключив із того Кремер, що має перед собою велике „кладовище“ вигиблих діятomeїв і що сей віск ідентичний з краплинками олію нині живучих ще організмів. Так само, як на дні озера в Укермарку, находимо також і в богатях місцях землі подібні нагромадження „земного воску“, в части злученого з великими засобами крем'яного квасу, що їх треба вважати слідами органічного життя вигиблих діятomeїв. Ті маси воску, товщ тих ростинних животин зовсім схожий з товщем Енґлерсових звіврячих трупів, отже тим самим переміна земного воску в нафту виявляє повну аналогію до розкладового процесу звіврячих товщів.

Чи удержить ся теорія Енґлерса, чи переможе погляд Кремера і Шпількера, ще не звісно. Суперечка про причини повстаня скального олію і про ті чинники, що відіграли ролю в його творбі, ще не рішена.

З німецького переклав Ф. К.

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

Драгоманів і Тургенев. В книжці за лютий „Вѣстника Всемирной Истории“ надруковано „Воспоминанія українскаго писателя о Тургеневѣ“. „Український писатель“ — се Драгоманів, імя якого ще не зовсім легальне в Росії. Споминки дають цікавий матеріал до характеристики відносин знаменитого російського повістяра до українського письменства. Драгоманів посилав Тургеневу свої статі про український рух та українські книжки, шануючи в йому славного російського письменника, прихильного до українства, перекладника оповідань Марка Вовчка на мову російську, автора споминів про Шевченка. Р. 1876 Драгоманів послав Тургеневу „Повісті“ Федьковича й дістав од його такого листа: „Я одібрав разом одного дня й Вашого листа, і повісті д. Федьковича. Щиро дякую за таку почесну ознаку уваги. Я встиг перечитати — і без великої трудности — Вашу передмову і можу сказати, що цілком

поділяю Ваш погляд; та що до сього, то у мене й сумнівів не було, бо мені відомі Ваші попередні праці й Ваш напрям. Скоро перечитаю повісти д. Федьковича, я дозволю собі цілком отверто висловити свою думку. Заздалегідь чую, що тут тільки і бе джерело живої води, а решта — або мана, або труп“ (в оригіналі пи само мовою російською). Стриваючись із Драгомановом, Тургенев раз-у-раз висловлював йому свої симпатії і спочутте до українського руху; кращими прикметами української природи він уважав ідеалізм та постійність. Споминки Драгоманова, малюючи справжні відносини Тургенева до українства, мусять збити з позиції тих з Українців, що не можуть простити Тургеневу Пітасова з його думкою, що всю українську літературу можна висловити фразою „грає, грає воропає“... С. Є.

Огляд українського письменства. В „Русскихъ Вѣдомостяхъ“ (ч. 102) надруковано чималу статтю „Очерки новѣйшей малорусской литературы“, підписану іні-

ціями С. Р. Автор статі, даючи огляд українського письменства, зупиняєть ся переважно на творах тих письменників, що друкувались в „Кіевскої Старинѣ“ та „Л.-Н. Вістнику“ — д. д. Грінченка, Яворницького, Левенка, Яновської, Дніпрової Чайки та Коцюбинського. На жаль, йому видимо бракує докладних відомостей про українську літературу і з неї він вибирав не самі найвидатніші речі, а тільки те, що якимсь випадком на очі навернуло ся. Сим треба й вияснити всі ті великі й малі помилки, яких таки чимало в статі д. С. Р. Наприклад, про новіших письменників - Галичан ніже єдиним словом не згадано; характеристика письменників иноді вражає своєю поверховістю та несправедливістю. Зразком такої несправедливости можна уважати думку про мову Грінченкових творів. З сучасних письменників українських мова Грінченка, особливо останніх творів його, чи не найчистіша, чи не найблизша до народної, а тим часом авторові „Очерковъ“ вона здаєть ся „тяжелою“, „искусственной“ до того, що її важко зрозуміти навіть Українцям. Иноді здаєть ся, що д. С. Р. навіть не перечитав того, про що говорить; так, напр. відому казку Коцюбинського „Хо“ він зве „лѣсною сказкою“, — з сього справедливо лиш те, що „Хо“ починаєть ся з опису ліса і автор мабуть початок тільки й бачив. Все се дуже велика шкода, тим більша, що в російській пресі так рідко зустрінути можна огляди нашого письменства. Закінчає автор статю свою цілком справедливо увагою про дуже прикрі обставини, серед яких довело ся

розвиватись українському письменству, й се місце статі найліпше в пій. Треба побажати, щоб огляди нашого письменства частійш з'являли ся хоч у російській пресі, коли не можемо зараз мати своєї. А до останнього мусимо як з більшою силою змагати ся, бо багато є вельми пекучих питань, яких цілком не можна й здіймати в чужій пресі і які розглядати можна тільки у себе дома. С. Є.

Проповідь українською мовою. З приводу „указа“ полтавської консисторії, що надрукувала „Кіевская Старина“, про казаннє проповідей у церкві по українськи, д. Славинський помістив у часописі „Волянь“ (ч. 88) замітку „Знаменательный указъ“. Проповіди по церквах звичайно говорять наші сьвященники мішаниною російської, церковно-славянської та української мов, — та ще такою мішаниною, що її важко збагнути навіть осьвіченій, не то простій людині. Цевна річ, що така проповідь не може мати жадного впливу на простих слухачів, що здебільшого зовсім її не розуміють і, як каже автор, „сь безнадежnymъ усердіемъ“ слухають казань сьвященника. А тим часом сільське духовенство, за дуже малими виемками, дуже добре знає народну мову і могло-б користуватись нею, щоб бути зрозумілим народови. „Указ“ полтавської консисторії й показує таким сьвященникам, що піклують ся про народ. шлях, яким повинно йти. Нічого й казати, скільки правди в отсїх словах д. Славинського: „Живі зносини з народом можуть бути тільки його рідною мовою, а без неї повстає формалізм, що зовсім не личить у спра-

вах релігії та віри. Рідна розмова є (нає, породжує довіре, безпосереднї звязки, промовляє до серця й розуму, виволяє думку й надає сили почуттям“. Духовенство, коли воно хоче зрозуміти народ та робити серед його справді добре діло, повинно перш за все пам'ятати про сї слова й облишити свою погорду до простого, „мужицького“ слова. С. Є.

Маніфестації проти обрусїня.

На кустарному з'їзді, що в марці відбув ся в Петербурзі, скоїв ся характерний інцидент. Між иньшим в постановах з'їзду був артикул, що бажано ширити між дрібними ремісниками популярні книжки про всякі ремесла; Микола Левитський з сього приводу робить внесенне, аби такі книжки видавано не самою лишень російською мовою, а й „инородчески-ми“ мовами й діалектами, де людність їх уживає. Голова з'їзду Тимирязев висловлює ся, що таке внесенне цілком зайве, але Левитський і багато ще членів із ним домагають ся, аби така постанова таки була зроблена. Тоді якийсь Євреїнов голосно кричить, що „руській“ народ повинен вчитися читати „по руски“ і коли вивчить ся, то зрозуміє й „руську“ книжку. Левитський протестує проги такого трактування, але голова заявляє, що він не дозволяє проводити більші змагання з сього приводу і велить секретареві читати протокол далі. Левитський підводить ся й виходить із салі; за ним виходить більшість членів; зала спорожніла. Після такої маніфестації голова заявив, що вийшло непорозумінне, що власне й він не проти того, аби внесенне Левитського з'їзд ухвалив.

Маніфестанти вернули ся і внесенне Левитського ухвалено односторонно („Южное Обозрѣніе“, ч. 1776). Видко, й для Росії надходить пора, коли „руськіє“ мусять уважати на домагання „инородцев“, але роблять се вони тоді тільки, коли їх до того змусить незломність ворогів централізації й обрусенія. С. Є.

Зайшлий культуртреґер на Україні. В попередній книжці „Вістника“ ми подали звістку про ненормальне становище земської книгарні в Александровському (в Катеринославщині), де української книжки просто не можна допросити ся. Незабаром після того д. Живгайло листом до редакції „Придніпровскаго края“ (ч. 1485) вияснив причини того становища; причини сї досить цікаві. Річ у тому, що заправляє книгарнею п. Ризположенська, костромичка з роду, — й вона то української мови „не признаєть вовсе“ й певна, що тільки побрехеньки та усякі „смішні історії“ українською мовою можна розказувати. Перед сим „не признаєть“ п. Ризположенської мусять зникнути народні потреби, бо мабуть на думку сїєї дивовижної особи не книгарня для народу існує, а навпаки. Дрібний сам по собі факт сей має дуже велику принципіальну вагу, він бо добре малює діяльність тих зайшлих „культуртреґерів“, які серед чужого народа поводять ся немов завойовники, що силою здобули край і мають право накидати чужому народови свій стан та уподобанне. Тип таких „культуртреґерів“ — досить звичайна проява у нас на Україні і їх „не признаю“ можна почути в усіх справах, що дотикають ся національ-

ного життя українського. Але найбільше лихо в тому, що рідко коли сами Українці протестують проти такого образливого поводження з ними чужинців, ніби так і треба, щоб перша-ліпша зайшла людина хоч і на голову їм вместила ся. В данному разі чого мовчать земці та дозволяють п. Ризположенській виявляти отверто свою погорду тому народови, серец якого живе й якого працею кривавою годуєть ся? Адже-ж вона тільки наймит у земства і повинна чинити те, що хазяїн, себ-то земство накаже. Невже земство не спинить тієї нівеляторської роботи, яку провадить пані Ризположенська без жадного на те права? С. Є.

До історії пам'ятника Котляревському. Коли-б списати докладно все, що подіяло ся з тим нещасливим пам'ятником, вийшла-б мабуть груба книжка, що стала-б дуже неприхильним свідком про наше громадське життя. Вже мало не десять літ тягнеть ся та справа; минуло вже чотири роки від ювілею Котляревського, а „вов и нынѣ там“, себ то, справа й досі не порішена, коли і де стояти пам'ятнику. Більш 15 разів се питання рішало ся полтавською думою і пам'ятник у постановках думських мандрував по Полтаві з одного місця на друге, немов той вічний Жид, що віде не може знайти собі упокою. Остаточно, здаєть ся, хоч сього жадним чином сказати не можна на певне, справу порішено в полтавській думі 21 марця; дума одноголосно обібрала місце на пам'ятник на Протопопівським бульварі. А пора вже призначити місце, бо постамент та й самий пам'ятник уже виготовлені й швидко мають бути

привезені в Полтаву; переносити з місця на місце якихсь 1000 пудів не так легко, як думі міняти свої постанови!... С. Є.

Українська книжка на селі. Від одного з інтелігентів-Українців, що проживає на селі, дістали ми кілька цікавих цифр, що начисто показують, яка важна потреба на українську книжку серед селян. Сей інтелігент, священик одного села з Черкащини, заряджує шкільною бібліотекою і поміж иньшими книжками держить і українські; книжок, певна річ, більш російських, ніж українських і до того-ж перші здебільшого бувають і більші, а се до їх і читачів повинно приманювати. Читачі сами вибирають книжки без жадного примусу. А тим часом виявились такі цифри за чотири місяці:

	усіх книг взято	релігійного змісту	історичного й географічного	сільсько- господарського	беллетрист. російської	української
р. 1901 жовтень	56	10	4	3	7	32
падолист	190	33	13	23	37	84
грудень	192	34	25	21	53	59
р. 1902 січень	95	17	9	14	24	31
Разом	533	94	51	61	121	206

Не вважаючи на не вигідні умови, % українських книжок, самої лишень беллетристики, = 38,6 ж; сей % мусить побільшати ся, коли візьмемо на увагу, що між книжками історичного та господарського змісту також є українські. На жаль, наш кореспондент не дає докладних відомостей, з яких саме книжок складаєть ся бібліотека, який % в ній українських книжок, які автори знаходять більш читачів і т. и. Коли-б і всі люде,

що мають спромогу спостерегати, що саме читає і чим більш цікавить ся читач із народу, подавали про се докладні відомости. то на підставі їх можна-б дійти до дуже цікавих виводів. С. Є.

Українська новинка. В ч. 1182 часописі „Югъ“ надруковано оповідання д. Єнохина українською мовою „Вільма“. На превеликий жаль, се єдине українське оповідання в російських часописах зовсім не визначаєть ся літературними прикметами, а раховано, певне, на ту частину нашої громади, що любить посьміятись та поглузувати з „дурного мужика“.

С. Є

Етнографічні статі по російських часописах. У „Волянъ“ надруковано: „Великій постъ и первая его недѣля у крестьянъ“ (ч. 60), „Великдень у крестьянъ на Воляхъ“ (ч. 89), „День св. Юрія“ (ч. 90), і „Проводы въ житомирскомъ уѣздѣ“ (ч. 92). Въ часописі „Вѣстникъ Юга“ надруковано: „Чистый четверг“ (ч. 56) і „Великдень“ (ч. 60). Въ „Кіевской Газетѣ“ — „Празднованіе Пасхи въ деревнѣ“ (ч. 104). С. Є.

Улиця Шевченка в Черкасах. В Черкасах серед людей, прихильних до памяти Шевченка, виникла думка назвати його іменем теперішню Верх-городу вулицю, з якої наш Кобзарь часто любовав ся Дніпром („Биржевыя Вѣдомости“, ч. 90). Та на се треба затвердження від уряду і певне він його не дасть. В Чернигові, напр., три роки вже минуло, як дума прохала назвати одну з улиць Шевченківською, але й досі відповіди нема й не знати навіть, де те прохання діло ся („Кіевск. Газета“, ч. 107). Та й справді —

нема чого поспішати: дощ за шию не капле!... С. Є.

Рецензії на українські книжки. В часописі „Кіевская Газета“ д. Степанович надрукував прихильні оцінки „Люборацьких“ Свидницького (ч. 91) та перших книжок за сей рік „Кіевской Старины“ (ч. 109); в ч. 109 „Кіевск. Газеты“ знаходимо опріч того звістку про видавницьку діяльність київських Українців („книжныя новости“). В часописі „Югъ“ д. Ков.-Кол. містить реґулярно оцінки українських книжок; в останні часи надруковано рецензії на оповідання Коцюбинського „Дорогою ціною“ (ч. 1173) та на книжки Грінченка „Народные спектакли“ (ч. 1165), „Оповідання про Івана Котляревського“ (ч. 1157) і „Серед темної ночі“ (ч. 1478). С. Є.

До цензури подано з Київ: 1) Маркович Д. — По степах та хуторах, — збірник оповідань, значно доповнений; 2) Левіцького І. — Повісти й оповідань т. 1 і 2. Перше видання всіх трьох книжок розійшло ся. С. Є.

Дозволено цензурою: 1) Кониського — Перебенді Твори т. IV (т. IV і V творів Кониського подано до цензури разом; цензура з їх викинула більшу половину змісту, тим дозволене вийде одним томом, як IV т. творів); 2) Ганни Барвінок — Оповідання, 3) Грінченка — Оповідання про Євгена Гребінку. С. Є.

Укр. національний стиль. На кустарному з'їзді в Петербурзі п. Косач (Олена Пчілка) мала відчит про те, щоб земства запомагали українським кустарям додержувати національного стилю в своїх виробках. З'їзд ухватив просити земства, аби кустарям давано премії

за кращі вироби в українському національному стилі („Придніпровській край“, ч. 1495). С. Є.

Память Жуковського. На сьвяті Жуковського в Москві проф Сумцов мав промову „Добрыя дѣла Жуковскаго“, в якій зазначив послуги, що зробив Жуковський Шевченкови, Квітці й Максимовичеві („Русскія Вѣдомости“, ч. 97). С. Є.

Народное Благо, популярний російський тижневник, надрукував в ч. 9—10 статтю В. Ф. Краснова про М. Левитського п. з. „Артельный батька“ і подав портрет сього заслуженого українського діяча. В.

Etudiant Socialiste, бруксельська часопись, надрукувала в остатніх числах довшу статтю п. з. „La Russie-Ukraine“ par „Un Revol. ukrainien“. Довідуємося про се посередно, бо відповідних чисел сеї часописи ми не дістали, через що й не можемо нічого сказати про зміст статі. В.

Академія Наук у Берліні. З недавно оголошеного найновішого справозданя берлінської Академії Наук довідуємося, що вона має разом 246 членів. Звичайних членів має 50 (28 в фізично-математичній, 22 в філософічно-історичній секції), а найстарший між ними Т. Момзен, що є членом від 1858 р. Число заграничних членів виносить 17, почесних 11 (між ними король Оскар II). Членів кореспондентів має Академія 168, з того 92 в фізично-математичній і 76 в філософічно-історичній секції. В.

Нововіднайдений грецький письменник. Німецьке Орієнтальне товариство добуло недавно грецький папірус із третього сто-

ліття пер. Хр., що містить дітирамб на перські війни, написаний звисним у старині поетом, але тепер знаним тільки з імені, Тимотеєм із Мілєту, що жив між 420—350 р. пер. Хр. Поема добре перехована, тільки з початку трошки ушкоджена. Товариство опублікує її незабаром у своїх виданнях. В.

II. Нові книжки.

Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Р. 1902, кн. II. Т. XLVI. Львів, 1902. З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка. Ціна 3 корони. Зміст: 1) Магдаленське майстерство на Україні, написав Хведор Вовк (з рисунками й фототипіями). Ст. 1—12. — 1) Сьвятий Климент у Корсуні, причинки до історії староруської легенди, дра Івана Франка (далі буде). Ст. 1—44. — 3) Угроруські духовні вірші, подав Володимир Гнатюк (Вступ. Вірші з північної Угорщини ч. 1—54; далі буде). Ст. 1—68. — 4) Miscellanea: а) Монах ворожитом, подав М. Грушевський; б) Руська пісня польського агітатора з 1848 р., подав Ф. Королевський; в) Як складають ся легенди, подав Олекей Маркович. Ст. 1—6. — 5) Наукова хроніка: Огляд часописей за р. 1900 — часописи видавані поза Україною. Ст. 1—24. — 6) Бібліографія (рецензії й справозданя). Ст. 1—44.

Матеріяли до укр.-русської етнольоґії. Видане етнографічної комісії за редакцією Хв. Вовка. Т. V. Гуцульщина. Написав проф. Володимир Шухевич. Трета часть. У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 256, 8⁰.

Ціна 6 кор. Зміст: 1) Родини. Ст. 1—10. — 2) Гуцульське весілля. Ст. 11—68. — 3) Гуцульські струменти. Ст. 69—77. — 4) Гуцульські танці. Ст. 78—80. — 5) Гуцульські пісні. Ст. 81—240. 6) Смерть. Ст. 241—255.

М. Грушевський. Розвідки й матеріали до історії України-Руси. IV. (Відбитки з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“ з р. 1898—1900 і „Жерел до історії України-Руси“ т. Ш.). У Львові, 1902. З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка. Ст. 196, 8°. Зміст: I. Статі по археології: 1) Бронзові мечі з Турецького повіту (Галичина, з рисунком). 2) Молотівське срібло (з рисунками й фототипією). 3) Печатки з околиць Галича (з рисунками). 4) Печатка з Ступниці під Самбором (з рисунком). 5) Ковтки в уживаню сучасних Кавказців (з рисунками). 6) Огляд праць Н. Кондакова з історії староруської штуки. II. Розвідки й матеріали історичні: 1) До питання про правнодержавне становище київських князів XV в. 2) Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр. 3) До історії „руського обряду“ в давній Польщі. 4) Сторінка з історії українсько-руського сільського духовенства (по самбірським актам XVI в.). 5) Кілька документів з життя Забужської Руси XVI в. 6) Економічний стан селян в Сяніцькім старостві XVI в. на основі описей Королівщин.

Магдаленське майстерство на Україні. Написав Хведор Вовк. (Відбитка з „Записок Наукового Товариства імени Шевченка“, т. XLVI). У Львові, 1902. З друкарні Наукового Товариства імени

Шевченка. Сторін 14 + 3 таблиці з малюнками, 8°. Ціна 20 сот.

Леся Українка. Відгуки. Поезії. Чернівці, 1902. Накладом Николая Грабчука. З друкарні „Австрія“. Ст. 96, 8°. Ціна 1.60К. Зміст: 1) З невільничих пісень. Ст. 5—16. — 2) Ритми. Ст. 17—30. — 3) Хвилини. Ст. 31—42. 4) Легенди. Ст. 43—65. — 5) Одержима. Драматична поема. Ст. 67—93. — Отсе перша книжка, видана оздобно на Буковині (далеко красше, як „Синя книжечка“ Стефаніка) так, що може бути справдішою прикрасою салонів та бібліотек. Що до змісту, то за нього ручить саме імя авторки, тому й поручаємо горячо сю книжечку нашій публіці. **В.**

Гі де Мопасан. Горля. Оповідання. Переклала Марія-Грушевська. Львів, 1902. Накладом української Видавничої Спільки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 104, 8°. Ціна 1.30 кор. (в оправі). Зміст: 1) Горля. Ст. 3—35. — 2) Коршма. Ст. 36—52. — 3) Чорт. Ст. 53—62. — 4) Коло помершої. Ст. 63—68. — 5) Очікування. Ст. 69—76. — 6) Перший сніг. Ст. 77—88. — 7) Нашийник. Ст. 80—100.

Еміль Золя. Повінь. Оповідання. Переклад Івана Франка. (Літературно-Наукова Бібліотека. Ч. 28). У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 64, 16°. Ціна 30 сот.

Богдан Лепкий. Листки па-дуть. (Заходом К. Студинського) Львів, 1902. З друкарні В. А. Шийковського. Накладом А. Хойнацького. Ст. 130, 8°. Ціна 2 кор. (в оправі). Зміст: 1) Засьпів. Ст. 5. — 2) З сіл і піль. Ст. 9—

32. — 3) В Розтоках. Ст. 35—65. — 4) Принагідні (стихотвори). Ст. 69—73. — 5) Любовні. Ст. 77—83. — 6) Карнавал. Ст. 87—98. — 7) В хвилях зневіри. Ст. 101—104. — 8) Думки і пісні. Ст. 107—112. — 8) Фрагменти. Ст. 115—125.

Дві могили. Оповіданє з сибірського життя для молодіжи приладив Ф. Королевський. (Виданє Руского педагогічного Товариства. Ч. 98). У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 46, 8°. Ціна 18 сот.

Англійські казки. З російської мови перевів Любомир Селянський. (Виданє Руского педагогічного Товариства. Ч. 99). У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 56, 8°. Ціна 24 сот.

М. Коцюбинський. Дорогою ціною. Оповідання. (Оттискъ изъ журналу „Кіевск. Старина“). Кієвъ, 1902. Типографія И. Т. Корчакъ-Новицкаго. Ст. 66, вел. 8°.

Гнатъ Хоткевич (Галайда). Поезія въ прози. Збірникъ. Харьковъ, 1902. Типографія „Печатн. Дѣло“. Ст. 104, вел. 8°. Ціна 75 коп. Зміст: 1) Портретъ (фантазія). Ст. 3—38. — 2) Поезія въ прози. Ст. 39. — 3) Версеусе Шорін'а (етюдъ). Ст. 40—63. — 4) Осинь (подилъ зъ романа, що неістнує). Ст. 64—79. — 5) Вила береза. Ст. 80—88. — 6) Романсъ (Иронія). Ст. 89—97. — 7) Спокій духа и духъ спокою. Ст. 98—102. — Д. Хоткевич звісний нашим читачам із праць друкованих у „Літ. Наук. Вістнику“, з яких дещо й передруковане в отсій книжці. Книжка видана як на українські літературні обставини дуже гарно, письмо велике зеле-

наве, з прикрасами в тексті. Поручаємо її нашим читачам.

В. Щурат. Зарваниця. Другий наклад. Львів, 1902. З печатні В. А. Шийковського. Ст. 16, 16°. Ціна 20 сот.

Антін Грицуняк, єго жите та смерть і спадщина, яка по нїм лишила ся для нас. Друге виданє, доповнене. Заходом редакції „Гром. Голосу“. Перемишль, 1902. Накладом Б. Кона. З друкарні Шварца. Ст. 40, 8°. Ціна 25 сот. Зміст: 1) Інтерпеляция посла дра Коса... (в справі конфіскати сеї брошури і оповіданя „Свинська конституция“ записаного дром Франком від Грицуняка, а опісля перероблено в новелю; тут вона й надрукована). Ст. 3—17. — 2) Хто був Антін Грицуняк і чим він був для нас? Ст. 18—22. — 3) Як поховали ми товариша Антона Грицуняка? Ст. 23—31. — 4) Притча про графа Баденього. Ст. 33—35. — 5) Розбійник і піп. Ст. 36—37. — 6) Що то є обридливість. Ст. 37—38. — 7) Безбожність радикалів. Ст. 38—40.

Антін Крушельницький. Артистка. Драма в чотирох актах. Коломия, 1902. З друкарні Михайла Білоуса. Ст. 92, вел. 8°. Ціна 2 кор.

Д. Єремійчук. Кругок недільних проповідий. Чернівці, 1902. З друкарні товариства „Руска Рада“. Ст. 65, вел. 8°. Ціна 60 сот. — Ся книжечка містить 8 проповідий на неділі від Великодня до Зелених Свят. Мова — народня. Книжечку надруковано тільки в 80 примірниках; як видно, то наклад її дуже незвичайний і може чи й не одинокий у нас, бодай в останніх літах.

Наша вѣра. Написавъ о. Андрей Шептицькій, митрополитъ галицькій. Жовква, 1902. Накладомъ Выдавництва Чина св. Василя В. Ст. 22, 8°. Ціна 10 сот.

О супружествѣ и родинѣ. (Написав о. Андрей Шептицькій, митрополит галицькій). Жовква, 1902. Печатня ОО. Василянъ. Ст. 54, 8°. Ціна 20 сот.

Наука соціалістів, о скілько вона правдива, а о скілько хибна. Для руского народу приладив О. Б. (Видавництво побожних книжок Чина св. В. В. Книжка XV. Жовква, 1901. Печатня ОО. Василян. Ст. 102, 16°. Ціна 30 сот.

Юда Искаріотъ. Религійна легенда зъ англійского. Коломия, 1902. Печатня М. Бѣлоуса. Ст. 14, 16°. Ціна 10 сот.

М. Копко. Наші думы, наші пѣсни. (Бібліотека музикальна. Ч. 7). Перемышль, 1902. Зъ печатнѣ Н. Джульньского. Ст. 16, 8°. Ціна 25 сот.

Праці Українців у чужих мовах. Cyryl Studziński. Pięć wstępliteracki Hieracyusza Rosieja. Lwów, 1902. Nakładem Autora. Z drukarni W. A. Szyrkowskiego. Ст. 80, вел. 8°. Ціна 1.40 кор.

Beiträge aus dem Kirchengeschichtlichen zu den Apokryphen des Neuen Testaments. Von Dr. Ivan Franke in Lemberg. I. Zu den Pseudoclementinen (Sonderabdruck aus der Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums, herausgegeben von Dr. Erwin Preuschen in Darmstadt). Verlag der J. Ricker'schen Verlagsbuchhandlung in Giessen. Ст. 146—155.

„Wiener Studien“ надрукували у другім зошиті за 1901 р. (ст. 185—208) розвідку др. Івана Копача п. и. „Kritische Analyse der sogenannten Thukydideischen Archäologie“. (По укр. руськи була надрукована ся праця в XLII т. „Записок“.) Редактор журналу, професор грецької філології в віденському університеті, Др. фон Арнім, назвав сю працю „scharfsinnige und gründliche Untersuchung“.

„Eos“, орган класичних філологів у Львові, надрукував в останнім випуску (за 1901 р.), що вийшов семи днями, працю дра Івана Копача, написану по латинськи п. з. „De Horatii rectae vitae praescriptis“ (Про Горацієві засади мудрого життя). Автор обговорює тут засади Горація єї становища наукової етики і оціняє їх вартість під зглядом педагогічним.

Die Ruthenen und ihre Gegner in Galizien von Julian Romanczuk, Mitglied des Abgeordnetenhauses, Wien, 1902. Druck von Hermann Gresser. Ст. 40, вел. 8°. Ціна 60 сот. При кінці минулого року виступив був у німецькім парламенті др. Затлер із бесідою, зверненою проти Поляків, в якій порівнював їх положенє в Німеччині з положенєм у Галичині і доказував, що вони не заслугоють у Німеччині на лїпше трактованє як тепер тому, що в Галичині, де вони виключні пани, поступають собі далеко гірше з Русинами, хоч Русини чисельно мало що уступають їм, та що того не повинно бути, хоч би тому, що вони там не державний народ, але на основі законів рівнорядний з Русинами.

На доказ сього навів др. Затлер різні дати, публіковані в різних часописах та брошурах австрійських. Бесіда дра Затлера викликала між Поляками велике обурення, бо се була для них дискредитація. Тому постановили вони зменшити значіння бесіди дра Затлера. Председатель польського „Кола“ у Відни, Яворський, опублікував зараз лист до председателя польського „Кола“ в Берліні, кн. Радзівіла, в яким старався головню збити дати що до галицького шкільництва, наведені дром Затлером. Сим листом покористувався кн. Радзівіл при відповіді дру Затлерови, але він йому зараз же знов відповів, піддержуючи все сказане перше. Тоді оголосив професор краківського університету С. Смолька отвертий лист до дра Затлера, в яким виступив остро проти нього, але закидів його не збивав, хіба загальними фразами. Лист був дуже слабо написаний і зробив цілковите фіяско. Др. Затлер виголосив іще й третю бесіду в парламенті на тему польсько-руських відносин у Галичині. Польська преса озлобилася сим страшенно на дра Затлера, а проф. Смолька постановив його знищити на прах в окремії брошурі, яку видав по німецьки п. н. „Die Ruthenen u. ihre „Gönner“ in Berlin. Von Dr. Stanislaus Smolka, k. k. Hofrath und Universitätsprofessor, Mitglied des Herrenhauses. Wien Leipzig, 1902. Verlag „Austria“, Franz Doll. Ст. 40, 8°. Ціна 90 сот. Та хоч др. Смолька історик, виказав таке незване польсько-руських відносин у Галичині, що треба дивувати ся, як він може його погодити зі своїм фахом. Та крім

самого незнання брошура написана ще й наскрізь тенденційно, з цілим рядом фальшивих дат та чисел і т. и. Ми розуміємо ціль брошури, та все уважаємо її невідомою імени професора та ще й історика; вона що найвисше повинна була вийти з рук публіциста, тоді й не разила-б так. Брошура д. Романчука є відповідю проф. Смольці. Д. Романчук переходить усі його важніші закиди та мильні висновки і простує їх числами та фактами. Було-б дуже цікаво почути тепер аргументи проф. Смольки про факти, які збиває докладно д. Романчук — та сего мабуть не буде і проф. Смолька мовчати-ме... Дуже добре, що д. Романчук видав свою брошуру по німецьки, бо через те дав змогу ширшим кругам познайомити ся з фактичними польсько-руськими відносинами в Галичині **В.**

Переклади українських творів. „Nowy Głos Polski“ (давніше: Nowe Słowo Polskie) надрукував у 145 ч. с. р. переклад оповідання В. Стефаніка п. н. „Wieczorna godzina“. (Вечірня година). Переклад зладив Генрик Фогль.

Часопись „Югъ“ в ч. 1158 надрукувала переклад оповідання „Сільський верховод“ з „Л.-Н. Вістника“; в часописі „Асхабадъ“ (ч. 69) поміщено переклад поезії Шевченка „На городі коло броду“; в четвертій книжці місячника „Дѣтское Чтеніе“ д. Хоткевич помістив російський переклад свого дитячого оповідання „Дневні пригоди комаха Сантвіна“, що вийшло торік у Львові. **С Б.**

„Благой указ“, І. Франка. Переклав С. Бердяєв. „Игрушечка“, 1901, ч. 8.

„Звѣзды“, із Б Грінченка. Переклав Белоусов. „Игрушечка“ 1901, ч. 9 (відділ „Для Малюток“).

Americký svihák. Obrázok zo života americko-slovenských robotníkov v troch dejoch. Rusky napísal: Štefan Makar. Poslovenčil: Rev. A. Pavčo. Odtisk z „Bratstva“, 1901 r. Wilkesbarre, Pa. Ст. 96, 16°. Ціна 15 центів. В.

Hricz és az urfi. Elbeszélés az 1846-1848 zivataros évekből. Irta Dr. Franko Iván Fordította Zsátkovics Kálmán. (Családi Regénytár, 19 sz.) Budapest. A Szent-István-Társulat kiadása. Ст. 138, мал. 8°. — Отсе малярський переклад оповідання дра І. Франка, друкованого в нашій журналі п. з. „Гриць і панич“. Мадяри не знають доси майже нічого про нашу літературу, хіба щось пересіяне російським ситом, і отсе мабуть перша книжка малярська, що містить переклад із нашої літератури. О. Жаткович, як знаю, має ще цілий ряд інших перекладів із нашої літератури, особливо новішої, але не може їх видати окремо, бо не найшов доси накладчика. Видно, що й у малярській літературі не дуже світлі видавничі відносини... В.

Ш. Некрольоги.

Олександр Лазаревський. 31 марця несподівано помер у Києві Олександр Михайлович Лазаревський, відомий своїми працями по історії України. На світ народився небіжчик р. 1834, вчився в Петербурзькому університеті й служив останніми часами в Києві членом Судебної Палати. Першу

працю Лазаревського -- „Указатель для узученія малоросійського края“ надруковано ще р. 1852 і з того часу до самої смерті він працював для історії України. Йому належать такі цінні праці, як „Свѣдѣнія о церковныхъ школахъ и богадѣльняхъ въ старой Малороссіи“, „Очерки изъ жизни старой Малороссіи“, „Люди старой Малороссіи“, „Описание старой Малороссіи“, три томи і т. и. Небіжчик належав до постійних співробітників місячника „Кіевская Старина“ і тут здебільшого містив свої праці; рідко яка книжка виходила без його участі. Своєю вельми коштовну бібліотеку небіжчик подарував київському університетові. С. Є.

Дня 10 мая помер у Відни Григорій Купчанко, редактор москвофільської популярної газетки „Просвѣщеніє“, в 53 р. життя. Він був Буковинець родом. Родився в селі Берегометі, ходив до гімназії в Черніцях, а опісля на університет у Відни. На літературне поле виступив ще як гімназіяст, друкуючи свої „стихотворенія“ — натурально без ніякої літературної вартости — в тодішній „Буковинской Зорѣ“, видаваній якийсь час учителем гімназії, москвофілом Іваном Глібовицьким. На університеті належав до діяльнійших москвофільських студентів і оснував окреме студентське товариство „Буковина“, що існує у Відни й доси. Якийсь час займався етнографією і зібрав досить етнографічних матеріалів, що й були видані 1875 р. київським відділом російського Географічного Товариства п. н. „Нѣкоторыя историко-географическія свѣдѣнія о Буковинѣ, съ прило-

женіємъ сборника п'сенъ русскаго буковинскаго народа", з окремих широким вступом. Ся книжка — як пише „Галичанинъ“ — „ед'лала автору розголосъ въ Австрії и Россіи, была поднесена розличнимъ достойникамъ и царствующимъ лицамъ и авторъ получилъ за то золотую медаль и так же много писемъ признательности и благодарности“. Ся книга має й доси не малу вартість, як одинокий збірник пісень буковинських Русинів. Розуміть ся, що впорядкування й редакция матеріялу не були заслугою Купчанка, а київських учених. При тім Купчанкові записи не можуть задовольнити вимогів науки. — По скінченю університета осів Купчанко на стало в Відні і жив там із малими перервами до смерті. Коли в 1882 р. відбував ся процес Ольги Грабарової і товаришів, Купчанко, що знав ся зі всіми обжалуваними, виніс ся тоді „заблаговременно“ до Лондону і не вернув скорше, аж процес скінчив ся. В Лондоні видав за той час кілька номерів популярної газетки „Зв'зда“. Чого він одначе уважав за потрібне тікати до Лондону, чи був би й він замішаний у процес, коли б був лишив ся в Відні, не знати. В 1888 р. почав він видавати популярну газетку „Русская Правда“, в якій побіч похвальних реанів ріжним австрійським мужам державним заміщував реани на російських генералів, політиків і т. д. Нараз стали його підозривати за якусь державну зраду і були би певно арештували, коли-б Купчанко не був знов утік за границю. Сю аферу представляє „Галичанинъ“ так: „Желая подорвати издание и компромитовати его

редактора въ очахъ австрійскаго правительства, буковинскіи украинофилы постарались о томъ, що Купчанко обвиненъ былъ въ какой-то опасной пропагандѣ. Но онъ заблаговременно узналъ о грозящей ему опасности и б'жалъ за границу. Всл'дствіе того по поводу украинофильскихъ доносовъ арестованъ былъ лишь пок. Дан. Козаришукъ, который въ то время состоялъ редакторомъ „Науки“ Наумовича и яко буковинецъ также м'шалъ въ многомъ нынѣшнимъ соціалъ-демократамъ, а тогдашнимъ крайнофиламъ (sic!). По переведеніи судебного изсл'дованія оказалось, що ни Козаришукъ, ни Купчанко не совершили ніякого преступленія и не занимались ничѣмъ такимъ, що было бы опаснымъ для Австрії. Напротивъ, изъ писемъ и корреспонденцій, забранныхъ судомъ изъ квартиры Купчанка, оказалось, що онъ ишолъ на руку австрійскому правительству. По истеченіи года Купчанко возвратился опять въ Австрію и продолжалъ свою д'ятельность въ давномъ направленіи. Сл'дство противъ него и противъ Дан. Козаришука было пріостановлено. Буковинскіи польскіи шовинисты съ украинофилами лепремѣнно требовали, чтобы обохъ обвиненныхъ перевезти въ Черновцы и тамъ вести противъ нихъ сл'дство, но в'денскій судъ не согласился на то, перевелъ изсл'дование въ В'днѣ и пріостановилъ таковое, когда уб'дился, що ц'лое обвиненіе основується на подлыхъ доносахъ политическихъ противниковъ“. Чим таким Купчанко „ишолъ на руку австрійскому пра-

вительству“, Галичанинъ не згадує. Тимчасом се була публична тайна, що Купчанко був по просту політичний агент і то рівночасно аж трьох держав: Австрії, Росії й Болгарії: кожній із них подавав він інформації про дві иньші державі. Через те й процес його „приостановлено“, бо інакше були-б скомпромітовані якісь особи, що давали йому поручення, а яких не можна було компромітувати. Про нечисті руки Купчанка свідчить іще й иньший процес, що був недавно в Відни, в яким показало ся, що Купчанко піддурив якогось Німця з Грацу, що перепре його кандидатуру на посла на Буковині, видурив від нього невелику, але все таки значну суму грошей, а опісля пошив його в дурні. Наводимо сі факти не тому, щоб неславити пам'ять небіщика, але щоб показати, які патріоти є між нашими „руськими“, яких вони опісля величають і ставлять на взір селянам як борців та героїв за наші права і авансують їх на геніїв, що мало вже місце з Наумовичем, а буде мати певно й з иньшими. Від 1894 р. до смерти видавав Купчанко популярну газетку „Просвѣщеніє“, в якій далі захвалював нашим селянам російські порядки та співав пеани ріжним грошовитим панкам. Один рік видавав газетку для дітей п. н. „Вѣночокъ“. Перед смертю надрукував брошуру „Россия и Польша“, але доси вона не появилася в книгарській торгівлі, тому й не можемо нічого про неї сказати. В 1887 р. видав Купчанко в Липську обемисту книжку п. н. „Die Schicksale der Ruthenen“, в якій представив історію і теперішні відносини галицьких і буковинських

Русинів, розумієть ся, зі свого становища. Крім того надрукував дві німецькі брошури про російських нігілістів (як відомо, деякі обвинені в процесі Ольги Грабарової заявляли, що вони слідили за нігілістами, а більше не робили нічого) і третю, що вийшла вже по його смерті п. н. *Russland in Ziffern*. По руськи видав ряд популярних брошур „исковерканною“ російщиною, як: „Памятная книжка, изданная въ годовщину 900-лѣтія крещенія Руси“, „Русскій народъ“, „Галичина и ея жители“, „Наша Родина“, „Русь и Польша“, „Письма о тверезости“, „Святый листъ счастья“ и иньше дранте без ніякої літературної вартости, не для освіти, але для баламучення селян.

В.

Дня 24 марта ст. ст. помер у Новознаменським шпит. під Стрільною звісний російський письменник Гліб Іванович Успенский. Покійник родив ся 1840 р. в Тулі, де його батько був секретарем „кавенной палаты“. Початкове вихованє одержав дома, до низшої гімназії ходив у Тулі, а до висшої в Чернигові, куди перенесли його батька. Скінчивши гімназію, записав ся він на петербурський університет, на правничий факультет, та швидко переніс ся до Москви. Там став він теж в 1861 – 62 р. поміщати свої перші праці в журналі „Зритель“, видаванім Кокешкином. В 1863 р. скінчив університет, але не приймав ніякої урядової служби, тільки посьвятив ся виключно літературі. Від 1866 р. був співробітником „Современника“, де помістив цілий ряд нарисів під спільною назвою „Права Растеряевой улицы“. Від 1868 – 1884 р. був Успенский

співробітником „Отечественныхъ Записокъ“ і помістив у них цілий ряд своїх творів, як: „Черная работа“, „Не въ привычку дѣло“, „Люди и нравы современной деревни“, „Деревенская неурядица“, „Малые ребята“, „Власть земли“ і ин. По забороні того журналу містив свої праці в різних періодичних виданнях. Від довшого ряду літ не міг уже нічого робити, попавши зразу в чорну меланхолію, а опісля в цілковите божевілє. Успенский належить у російській літературі до тих письменників, яких прозвано спільною назвою „народниковъ“. Та коли зі змінами обставин у Росії багато з його товаришів, що були — особливо в 70-их роках — незвичайно популярні, попали серед молодшого покоління в цілковите забутє, він завдяки своїму ви значному талантові, замітній обсервації і знаню російського життя спас ся від забуття. І коли о після настала боротьба в російській літературі між сторонниками і противниками „народництва“, імя Успенского називано все з великою пошаною і навіть його противники признавали великі заслуги Успенского для російської літератури. Вона понесла через його смерть — не так фізичну, як уже давнїйшу духову велику страту, якої не заступить хто небудь так скоро. В.

Минулого місяця помер головний свого часу американський письменник Френсіс Брет Гарт. Він уродив ся 1839 р. в Albany, в державі Нью-Йорк. В 1854 р. переніс ся він до Каліфорнії, де в копальнях золота був зразу учителем, а опісля післанцем (експресом). В 1857 р. пере-

ніс ся до Сан-Франціско і вступив як складач до часописи „Golden Era“. Для сеї часописи зладив він кілька скіців із каліфорнійського життя, наслідком чого став її співредактором. Не задовго одначе заміняв се становище за становище редактора літературного тижневника „Californian“. Між 1864—70 р. був секретарем мочетарної філії в Сан-Франціско. Його принагідні поетичні твори для часописей і журналів з'єднали йому швидко розголос. Поеми „The society upon the Stanislaw“, „The Pliocene skull“ і „John Burns of Gettysburg“ найшли загальне признає. В липні 1868 р. став він на чолі ново основаного „Overland Monthly“ і вже в серпневім випуску надрукував одну з найліпших своїх новель „The buck of Roaring Camp“, за якою слідувала знов у січні 1869 р. „Outcasts of Poker Flat“. В 1870 р. видав гумористичну поему „Plain language from truthful Jannes“ або „The heathen Chinees“, що викликала в тім часі багато підхлібних признає авторови. В тім самім часі став він також професором нової літератури в Каліфорнійськім університеті, але вже 1871 р. покинув і се становище і редакцію „Overland Monthly“ та осів у Нью-Йорку. В 1877 р. іменовано його конзулем у Крефельді, звідки опісля переніс ся 1880 р. до Ілязгова в тім самім характері. В 1885 р. осів стало в Лондоні і від тоді жив там, або в близькій околиці, аж до смерти. Повне виданє його творів вийшло 1881 р. в Лондоні і 1891 р. в Бостоні. Багато наших читачів знає його з німецьких перекладів, друкованих у дешевій бі-

бліотеці Рекляма. На нашу мову були перекладені отсі його твори: 1) Ренські легенди, пер. В. Коцовський (у „Сьвітї“). 2) „Мліс“ пер. др. І. Франко („З чужих зільників“). 3) „Кріссї“, роман, („Бібліот. Діла“). В.

Д. 26 мая вмерла в Парижі п. Марія Дюран (Durand), звісна в французькій літературі під псевдонімом Henri Greville. Покійна написала багато повістей із російського життя, які зрештою не виявили у неї визначного таланту. Для нас імя її варто пам'ятати за гарну статю про Шевченка, яку вона під своїм власним іменем (на основі інформацій Тургенева) помістила в парижській Revue des deux Mondes 1876 року. Ся статя, навіяна щирою симпатією до нашого Кобзара й до України, була трохи чи найліпшим у ті часи та й доси ще жерелом інформації Французів про нашого національного поета. І. Ф.

Д. 21 лютого с. р. вмер у Парижі голосний французький соціолог, професор у тамошній École d' Anthropologie Шарль Жан-Марі Летурно, автор многих

цінних праць у своїй спеціальности. Вроджений 1831 р. в Орвії кінчив медицину і 1858 р. здобув степень доктора, та посвятивши ся студиям антропологии й соціологии розпочав свою вчену кар'єру перекладами праць Геккеля „Anstropogenie“ та „Природна історія сотвореня“, по чім видав цілий ряд власних праць: „La Sociologie d' après l' Ethnographie“, „La Physiologie des passions“, „La Biologie“, „Sciens et Materialisme“ і „La Psychologie ettuique“, не вчисляючи довгого ряду монографій та статей поміщених у видаванім при його заповозі „Dictionnaire des sciences anthropologiques“. На похороні заслуженого і симпатичного вченого промовляв також наш земляк, д. Хв. Вовк іменем вільного російського університету в Парижі. І. Ф.

IV. Від Редакції.

Переписка Редакції. Вп. Ст. Ков-їв. Вп. Є. М. в II. Прислані вірші не будуть друковані.

Руська Історична Бібліотека

містить найважніші монографії по історії України-Руси. Для ширшого розповсюдження цього користного видання Товариство імени Шевченка ухвалило значну знижку: хто купує поодинокі томи безпосередно з книгарні Товариства (Львів, Чарнецького 26), дістає знижки 20%, від комплекту 50%. Доси появили ся отсі книжки „Іст. Бібліотеки“:

Том I. Коротка історія Руси, написав Стефан Качала, Тернопіль, 1886, 8 ^о , 168 ст.	1.50 зр.
” II. Історичні монографії, Миколи Костомарова, Тернопіль, 1886, 8 ^о , 231 ст.	2.— ”
” III. Княжий період України-Руси, до смерти Володимира Мономаха, Д. Іловайського, том I, Тернопіль, 1886, 222 ст.	1.60 ”
” IV. Княжий період України-Руси, до князювання Данила Галицького, Д. Іловайського, том II, Тернопіль, 1886, 8 ^о , 247 ст.	1.80 ”
” V. Монографії до історії Галицької Руси, М. Смирнова, М. Дашкевича і Др. І. Шараневича, Тернопіль, 1886, 8 ^о , 196 ст.	1.50 ”
” VI. Історія Великого Князівства Литовського від найдавніших часів аж до упадку удільної системи в Литовській Руси, В. Антоновича і Д. Іловайського, Тернопіль, 1887, 8 ^о , 207 ст.	1.60 ”
” VII. Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV віку, розвідка Ів. Линниченка, 8 ^о , 268 ст.	1.60 ”
” VIII. Монографії до історії укр. церкви	1.00 ”
” IX. Історичні монографії Миколи Костомарова, том II, Богдан Хмельницький, том I, Тернопіль, 1883, 8 ^о , 192 ст.	1.60 ”
” X. Історичні монографії Миколи Костомарова, том III, Богдан Хмельницький, том II, Тернопіль, 1888, 8 ^о , 194 ст.	1.60 ”
” XI. Історичні монографії Миколи Костомарова, том IV, Богдан Хмельницький, том III, Тернопіль, 1899, 8 ^о , 181 ст.	1.60 ”
” XII. Історичні монографії Миколи Костомарова, том V, Богдан Хмельницький, том IV, Тернопіль, 1889, 8 ^о , 182 ст.	1.60 ”
” XIII. Історичні монографії Миколи Костомарова, том VI, Гетьмана Івана Виговського і Юрія Хмельницького, Тернопіль, 1891, 8 ^о , 233 ст.	1.60 ”
” XIV. Історичні монографії Миколи Костомарова, том VII, Руїна, Гетьмановане Бруховецького, Тернопіль, 8 ^о , 151 ст.	1.40 ”
” XV. Історичні монографії Миколи Костомарова, том VIII, Руїна, II, Гетьмановане Многогрішного, Львів, 1893, 8 ^о , 127 ст.	1.30 ”
” XVI. Історичні монографії Миколи Костомарова, том IX, Руїна, III, Гетьмановане Самійловича, Львів, 1894, 8 ^о , 215 ст.	1.50 ”
” XVII. Історичні монографії Миколи Костомарова, том X, Мазепа часть I, Львів, 1895, 8 ^о , 198 ст.	1.50 ”
” XVIII. Історичні монографії Миколи Костомарова, том XI, Мазепа, часть II, в додатку: „Останні часи козаччини на правобережжі“ (монографія В. Антоновича), Львів, 1896, 8 ^о , 296 ст.	1.80 ”
” XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII віці, Львів, 1897, 8 ^о , 295 ст.	1.80 ”
” XX. Начерк Коліївщини на підставі виданих і не виданих документів 1768 і ближших років, написав Яків Шульгин, Львів, 1898, 8 ^о , 219 ст.	1.50 ”
” XXI. Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV—XVIII в. 1901, 8 ^о , 174 ст.	1.— ”

Том I—VI і IX—XII продають ся тільки в комплектах Історичної Бібліотеки.

 В книгарні Наукового Товариства можна дістати також „Російсько-український Словарь“ Уманця і Спілки по зниженій ціні. Хто купує комплект (чотири томи), платить за нього 6 зл. (для Росії 6 карб.); хто купує окремо I-ий і II-ий том, платить за кожний по 2.50 зл.; хто купує III-ій і IV-ий том для скомплектованя попередніх, платить за кожний з окрема по 1.50 зл.